

ADNAN KADRIĆ

KONTRASTIVNA METODA U OPISU BOSANSKOG I TURSKOG JEZIKA U BOSNI U 19. STOLJEĆU

Bosanski Turski Uciteli

Adnan Kadrić

Kontrastivna metoda u opisu bosanskog i turskog jezika u Bosni u 19. stoljeću:
BILINGVALNA GRAMATIKA BOSANSKI TURSKI UČITELJ
IBRAHIMA EDHEMA BERBIĆA

Izdavači
Univerzitet u Sarajevu
Orijentalni institut Institut za jezik

Glavni urednik
dr. Munir Drkić

Recenzenti
dr. Alen Kalajdžija
dr. Amina Šiljak Jesenković

Lektura i korektura
Haris Čatović

DTP
Narcis Pozderac
TDP Sarajevo

Sarajevo, 2018.

ISBN 978-9958-620-35-5 (Institut za jezik)
ISBN 978-9958-626-41-8 (Orijentalni institut)

Izdavanje ove publikacije finansijski je podržalo Ministarstvo za obrazovanje,
nauku i mlade Kantona Sarajevo.

UNIVERZITET U SARAJEVU

ORIJENTALNI INSTITUT

Posebna izdanja LIV

INSTITUT ZA JEZIK

Radovi XXI

Adnan Kadrić

Kontrastivna metoda u opisu bosanskog i turskog
jezika u Bosni u 19. stoljeću:

BILINGVALNA GRAMATIKA BOSANSKI TURSKI
UČITELJ IBRAHIMA EDHEMA BERBIĆA

Sarajevo, 2018.

Sadržaj

PREDGOVOR	7
I. UVOD	11
1.0. Važnost Berbićeve gramatike u povijesti alhamijado jezikoslovlja u 19. stoljeću: jedna od prvih sintetskih gramatika bosanskog jezika na osmanskome jeziku	13
1.1. Ibrahim Berbić, pedagoško-didaktički pisac, prosvjetitelj, pjesnik i leksikograf	16
1.2. Metodološki okvir istraživanja djela <i>Bosanski turski učitelj</i> : kontrastivna metoda	37
1.3. Pristup temi: opći pojam kontrastiranja u jeziku	39
II. NAČIN OPISA JEZIKA U DJELU BOSANSKI TURSKI UČITELJ	43
A. KONCEPCIJSKA USPOREDBA JEZIKA	43
2.0. Opće osobitosti i koncepcija djela <i>Bosanski turski učitelj</i>	43
2.1. Berbićev Predgovor	57
2.2. Berbićev gramatički opis bosanskog i turskog jezika: Fenomen usporednog opisa i elementi kontrastiranja	60
B. FONETIKA I FONOLOGIJA	62
3.0. Berbićev fonetsko-fonološki opis bosanskog i turskog jezika ..	62
3.1. Opis sličnosti i razlika	67
3.2. Opis bosanskog i turskog jezika na ortografskoj razini: pitanje grafijske relativnosti	68
C. MORFONOLOGIJA, MORFOLOGIJA, MORFOSINTAKSA .	76
4.0. Berbićev morfološki, morfonološki i morfosintaktički opis bosanskog i turskog jezika – Vrste riječi	76
4.1. Imenice u bosanskom i turskom jeziku (Asimetričnost opisa u Berbićevoj gramatici)	83
4.2. Pridjevi : Sıfatlar (u bosanskom i turskom jeziku)	106
4.3. Brojevi : Sayılar : Esmâ-i a' dâd (u bosanskom i turskom jeziku)	128

4.4. Zamjenice : Zamîrler : Kinâyât : Nar'eçenici (Upućenice u bosanskom i turskom jeziku?)	144
4.5. Glagoli : Fi'ller (u bosanskom i turskom jeziku)	158
4.6. Prilozi : Zurûf u hal (u bosanskom i turskom)	182
4.7. Prijedlozi : Hurûf-ı cerr (u bosanskom ili/i u turskom?)	190
4.8. Veznici : Hurûf-ı 'atîf (u bosanskom i turskom)	197
4.9. Usklici : Asvât (u bosanskom i turskom jeziku).	202
III. BERBIĆEV OPIS JEZİKÂ NA GRANICI KONTRASTIRANJA.	204
5.0. Granične razine kontrastiranja	204
5.1. Edevât : Pokazatelji razlike među jezicima ili gramatičkim tradicijama	204
5.2. Berbićev opis tvorbe u bosanskom i turskom jeziku	206
5.3. Najava sintaktičkoga opisa jezika u Berbićevoj gramatici.	209
5.4. Dvojezične bosansko-turske vježbe	213
5.5. Berbićevi bosansko-turski i tursko-bosanski rječnici kao prilog Gramatici	219
5.6. Gramatička terminologija i usporedba jezika (u Berbićevoj gramatici).	229
IV. OPĆE OSOBITOSTI I NEKE TEORIJSKO-METODOLOŠKE IMPLIKACIJE BERBIĆEVE KONTRASTIVNE METODE	232
6.0. Opće napomene	232
6.1. Opći elementi kontrastiranja u Berbićevom opisu bosanskog i turskog jezika	232
6.2. Neke teorijsko-metodološke implikacije Berbićeve usporedbe bosanskog i turskog jezika	239
V. ZAKLJUČNA RIJEČ O NAČINU BERBIĆEVE USPOREDBE JEZİKÂ SA METODOLOŠKOGA ASPEKTA	245
7.0. Način i/ili metoda gramatičkog opisa	245
7.1. Uvodni dio	245
7.2. Berbićeva metoda (način) jezičkoga opisa	246
VI. NAGOVJEŠTAJI ZNANSTVENE KONTRASTIVNE METODE	248
8.0. Umjesto zaključka	248
SAŽETAK	251
SUMMARY	254
IZVORI I LITERATURA	257
INDEKS	263

Predgovor

Ova skromna studija donekle je prerađena i adaptirana verzija magistarskog rada odbranjenog na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2002. godine pod naslovom *Nagovještaji kontrastivne metode u lingvistici: Bosanski turski učitelj – Boşnakça Türkçe Muallimi İbrahima Edhema Berbića*. Posebno se zahvaljujem mentoru prof. dr. Ekremu Čauševiću koji mi je donio i predao kopiju djela *Bosanski turski učitelj* bosanskog autora İbrahima Berbića, štampanog 1893. godine u Istanbulu, te skrenuo pažnju na važnost tog djela za proučavanje historije bosanskohercegovačke jezikoslovne tradicije i pomogao vrlo korisnim savjetima kako pristupiti analizi djela takve vrste. U vrijeme rada na analizi teksta Berbićeve gramatike djelu se pristupilo više sa općelingvističkog aspekta. Nakon detaljnog uvida u strukturu navedenog dvojezičnog djela bilo je posve jasno da je teško govoriti o bilo kakvoj planskoj teorijskoj utemeljenosti kontrastivne analize prilikom usporednoga opisa dvaju jezika, bosanskog i turskog, ali je, također, bilo jasno da je kontrastivna metoda jedan od fenomena koji se čini svjesnim Berbićevim, primarno pedagoško-didaktički uvjetovanim, odabirom pristupu usporednog opisa navedenih dvaju jezika.

U proučavanju historije alhamijado pismenosti Berbić je važan i zbog svog opusa, ali i zbog ideja koje je pokušavao primijeniti u pogledu uvođenja određenih grafopisnih rješenja u drugoj polovini 19. stoljeća. On je predlagao nova grafijska rješenja za neke foneme u tekstovima na bosanskom jeziku pisanim arapskim grafijskim znacima.

Veliki problem pri prenošenju teksta djela *Bosanski turski učitelj* na latinično pismo čini sam jezik djela koji je zasigurno predstavljao neku vrstu literarne koine tipične za gramatička djela na koja se ugledao, prije svega na gramatike koje su nastale pod izvjesnim utjecajem crkvenoslavenskog jezika u Knjaževini Srbiji, ali i na ostalu jezikoslovnu literaturu polovinom 19. stoljeća. No, osim nedosljednosti u grafijskom bilježenju određenih leksema, osobito pri pisanju *jata* (uz upotrebu i ekavske i ikavske i ijekavske promjene), kod Berbića se sreće i problem prijevodnih kalkova pod

utjecajem turske sintakse, osobito u dijelu gramatike u kojem se opisuje osmanski turski jezik, kao i u prijevodima vježbi za učenje turskog jezika, datim paralelno uz gramatički opis.

Berbićev rad na pisanju gramatike nije ostao nezapažen u Bosni i u susjednim krajevima. O tome svjedoče i reklamne obavijesti o gramatici u *Carigradskom glasniku* koji je štampan u Istanbulu u periodu od 1895. do 1909. godine, a finansiran iz političkih krugova Kraljevine Srbije, kao što su finansirani i neki listovi slične orijentacije u Dalmaciji i u Bosni. U Bosni se Berbićeva gramatika nalazi u gotovo svim bibliotekama u kojima se nalaze alhamijado tekstovi, periodika i literatura o Bosni s kraja 19. stoljeća, a različite bilješke i dopune na marginama upućuju na vrlo vjerovatnu mogućnost da se to djelo koristilo i u određenim učenim krugovima, koji su nastavili opismenjavanje na arebici i u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Primjerci štampanog djela nalaze se i u nekim bibliotekama u Republici Turskoj.

Pristup opisu jezika u djelu više je deskriptivni, nego preskriptivni. On, uz postojanje termina bosanski jezik, uvažava i postojanje termina kao što su crnogorski jezik, jezik Hrvata, Srba, jezik Dalmacije i sl. Gramatika jezika Južnih Slavena zapravo je gramatika svih navedenih jezika.

Nakon odbrane ove magistarske radnje, u našoj stručnoj javnosti pojavilo se nekoliko radova koji zaslužuju da se spomenu i u ovom izdanju, ponajprije zbog cjelovitijeg uvida u istraženost zadatog korpusa i predmetne tematike. Dakako, sam naslov knjige ukazuje na otvorenost teme s teorijskoga aspekta te aktualnost ponajviše iz aspekta povijesti bosansko-hercegovačkog jezikoslovlja, ali i iz aspekta kulturne povijesti općenito.

Treba napomenuti da usporedba bosanskog jezika s osmanskim turskim jezikom u Berbićevoj gramatici nije primarni cilj autora knjige koja se analizira, tako da se, u studijama drukčije tematike, sasvim odvojeno mogu proučavati opisi gramatike bosanskog i opisi gramatike turskog jezika. Svakako, takvu širinu i otvorenost teksta za različita, čak i odvojena proučavanja i kontekstualizacije, omogućava metoda Berbićevog usporednog opisa navedenih jezika. Ukoliko ova skromna studija bude predstavljala makar mali korak ka otvaranju i takvih studija, moglo bi se smatrati da je namjera autora studije ostvarena.

Posebno se zahvaljujem prof. dr. Fehimu Nametku i dr. Behiji Zlatar koji su mi davali potporu u vrijeme pisanja teksta studije. Zahvalnost

dugujem i kolegama sa Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu na susretljivosti, kao i svojoj obitelji na strpljivosti i razumijevanju. Konačno, zahvaljujem se za potporu pri objavljivanju ove studije i kolegama i prijateljima sa Instituta za jezik Univerziteta u Sarajevu, a posebno direktoru Alenu Kalajdžiji. Tematika je knjige, naime, ujedinila dva instituta Univerziteta u Sarajevu u suizdavaštvu, Orijentalni institut i Institut za jezik.

Autor

I. UVOD

Budući da je prošlo preko stotinu i dvadeset godina od štampanja prvog izdanja Berbićevog djela *Bosanski turski učitelj*, a preko stotinu i trideset godina od štampanja njegove *Sa starom i novom jazijom bosanske Elifnice*, nužno je podsjetiti se na neke dosad napisane radove o Ibrahimu Berbiću, odnosno njegovom jezikoslovnom radu po kojem je poznat u slavističkoj literaturi i bosnistici u najširem smislu te riječi. Mehmed Handžić (1933: 60) spominje Berbićevu gramatiku u nekoliko rečenica.¹ Hazim Šabanović (1973: 604) daje novu informaciju za proučavanje životopisa samoga autora gramatike, ne dajući nove podatke o samom djelu.² Ždralović (1988: 332) navodi samo bibliografski podatak gdje su i kada objavljena Berbićeva djela. Mevlida Karadža-Garić i Hanka Vajzović-Glibanović (*GSDPJ* 7–8; 1984) u kraćem radu “O gramatičkoj terminologiji u djelu *Bosanski turski učitelj*” daju osvrt na Berbićevu gramatičku terminologiju.³ U dodatku svoje publicirane doktorske teze (1983: 303–308) M. Karadža na par stranica daje spisak jednog dijela Berbićeve gramatičke terminologije.⁴ Janković se u radu “Ortografsko usavršavanje naše arebice u štampanim tekstovima (Uticađ ideja Vuka Karadžića)” (*POF* 38; 1989: 9–40) kratko osvrće na Berbićevu reformu arebice.⁵ U radu “O nekim osobitostima gra-

¹ *Bosanski turski učitelj od Ibrahim-Edhem Efendije Berbića, koji je 1311. (1893) godine štampan u Carigradu na 267 stranica. O ovom Berbiću, koji je bio rodod valjda od Tuzle sada nemam nikakvih podataka. Samo ističem to, da njegov “Bosanski-turski učitelj” zasluđuje da mu se obrati naročita pažnja.*

² *Rodio se, vjerovatno, u Tuzli. Osnovno obrazovanje stekao je u domovini odakle ga je Topal Osman-paša (Topāl ‘Ösmān Pāšā) 1863. godine poslao sa drugim studentima u Carigrad da studira veterinarstvo, koje je, vjerovatno, i završio, postao je veterinar, ali ne znam gdje je živio.*

³ Akcent u radu stavljen je na “domaće”, slavističke termine koji su, kako vidimo, sastavni dio opisa turskog jezika, budući da je turski jezik opisan na bosanskom jeziku.

⁴ Uočljivo je nepraviljenje distinkcije između terminologije za opis bosanskog i terminologije za opis turskog jezika.

⁵ U radu “Jedan pogled na ortografske osobitosti arebice u Bosanskoj elifnici Ibrahima Berbića” (*POF* 47) pokušali smo i mi dati svoje viđenje ortografskih osobitosti Berbićeve elifnice.

matičkog opisa bosanskog jezika u Berbićevoj gramatici *Bosanski turski učitelj*” (1999b) usput smo spomenuli glavne osobitosti Berbićeva opisa bosanskog jezika, ali ne i djela u cjelini. U radu “İlk Karşılaştırmalı Osmanlıca-Boşnakça Grameri” (Kadrić 1999c: 524–529) u enciklopediji *Osmanlı – Cild 9* (Ankara 1999) dat je na turskom jeziku sažeti opis sadržaja gramatike *Bosanski turski učitelj*.⁶ U *Gramatici bosanskoga jezika* (2000: 57) Dž. Jahić zaključuje: “Berbićeva *Gramatika* primjer je autentičnog odnosa bošnjačke lingvističke tradicije prema široj južnoslavenskoj, s jedne strane, i orijentalnoj tradiciji, s druge strane”.⁷ U periodu nakon 2000. godine napisano je dosta kraćih fragmenata u udžbenicima, prigodničkim člancima popularne naravi, u kojima se najčešće ponavljaju osnovne rečenice i već poznati podaci, kako o autoru tako i o djelu. Javlja se i pokoji članak o Berbićevoj elifnici⁸, dok se pisanje o gramatici *Bosanski turski učitelj* svodi tek na osnovne i poznate informacije.

Nakon napisanih navedenih kraćih osvrti i članaka, u našoj kulturnoj javnosti, čini se, ostaju temeljni razlozi zašto je djelo *Bosanski turski učitelj* još uvijek prilično nedostupno za istraživače, a iste možemo sažeti u sljedeće: a) većinu slavista i jezičara koji se bave bosanskim jezikom zanima opis bosanskog jezika kod Berbića; b) turkolozi sa distance promatraju Berbićev opis turskog jezika dat na bosanskom jeziku jer i nije pisan baš na “zavidnom” nivou; c) stručnjaci za proučavanje kulturne baštine i arabisti akcent stavljaju na Berbićevu reformu arebice; d) stručnjaci za historiju jezika očekuju neke posebne rezultate za proučavanje historije našeg jezika budući da se radi o djelu tzv. “alhamijado pismenosti”. No, svi su manje-više bili uskraćeni za informacije koje su bitne za njihovu užu

⁶ O značaju Berbićeve gramatike sa kulturološkoga i stručnog aspekta dovoljno govori podatak da je ta gramatika bila uvrštena i u program rada Instituta za jezik u Sarajevu – projekt transliteracije i obrade alhamijado tekstova.

⁷ Nakon usporedbe svih navedenih članaka i pisanja o gramatici uočavamo sljedeće: o Berbiću imamo vrlo malo podataka, a dosad urađeni radovi o Berbićevoj gramatici općeg su karaktera, bez analize unutargramatičkih odnosa.

⁸ Pažnju privlači istraživački članak o fonetsko-fonološkim osobitostima jezika u Berbićevoj elifnici s obzirom na dijalekatsku bazu i jezičku tradiciju, koji je objavila Sumeja Kapo. Vidi: Kapo, Sumeja (2014): “Neke tipične fonetsko-fonološke osobine Bosanske elifnice Ibrahima Berbića u odnosu na dijalekatsku bazu i jezičku tradiciju”, *Književni jezik*, sv. 25/1–2, Sarajevo: Institut za jezik, 95–113.

stručnu orijentaciju.⁹ Ostaje samo jedna mogućnost da se za sve na najkorisniji način obradi Berbićevo dvojezično djelo *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj*: najprije dati opis Berbićeve metode opisa našeg i turskog jezika, potom, odvojeno, prirediti adaptaciju gramatike osmanskog turskog jezika pisane bosanskim jezikom i arapskim grafemima za uvod u problematiku, te konačno prirediti i prevesti gramatiku bosanskog jezika sa osmanskog turskog jezika, uz odgovarajuću stručnu filološku obradu teksta.

1.0. Važnost Berbićeve gramatike u povijesti alhamijado jezikoslovlja u 19. stoljeću: jedna od prvih sintetskih gramatika bosanskog jezika na osmanskome jeziku

Druga polovina 19. stoljeća, kada se školovao Berbić, u znaku je reforme obrazovnog sistema u Bosanskom vilajetu, kao i u ostalim dijelovima Carstva. Berbić je studirao i u Bosni i u Carigradu. Premda su neke reforme koje se tiču obrazovanja formalno otpočele 1845. godine, aktivnosti u tom pogledu odvijale su se vrlo usporeno zbog nedostatka kadra koji bi te reforme sistematski organizirao na svim razinama društvenoga života. Prvo se formira privremeni odbor za obrazovanje u vrijeme sultana Abdulmedžida, a vrlo brzo i Skupštinski odbor za obrazovanje (*Meclisi ma 'ārif*), odnosno Skupštinski odbor za opće obrazovanje (*Meclisi Ma 'ārif-i 'Umūmiye*) 1846. godine te Ministarstvo za javne škole (*Mekātibi 'Umūmiye Nazāreti*). Od 1856. fermanom o reformi obrazovanja definirana su i prava nemuslimana na jednako obrazovanje unutar prosvjetnih institucija državnog sistema. Tačnije, i neturske skupine muslimanskog stanovništva na Balkanu dobijaju više prostora za proučavanje različitih vjerskih i humanističkih disciplina na maternjem jeziku. U obrazovnom sistemu javlja se potreba za inovacijama u skladu s novim zahtjevima nadolazećih vremena. Obznanjena je *nizāmnāma* za Bosanski vilajet (*Nizāmnāmei Vilāyeti Bosna*), otvorena Direkcija za opću prosvjetu (*Ma 'ārif-i 'Umūmiye Müdürlüğü*) u Sarajevu, počele su sa radom inspekcije u školstvu, uvedene rušdije (škole drugog stepena obrazovanja). Reformiraju se nastavni planovi i programi.

⁹ Dok slavisti i oni koji se bave našim jezikom uglavnom nisu u stanju ući u Berbićev opis bosanskog dat na osmanskome turskom jeziku (zakriven arebičkom grafijom), brojni turkolozi pokušavaju rješavati za njih trenutno zanimljivije i aktualnije fenomene iz oblasti turkologije.

Osniva se Komisija za različita pitanja reformi u obrazovanju (*Dā'ire-i Umūr-ı İslāh-ı Ma'ārif*). Posebna komisija za dopunske poslove u obrazovanju (*Tezyīd-i Āsār-ı Ma'ārif içün Komisyon-ı Maḥşūşa*) radi u periodu od 1867. do 1871, a mijenja je Vilajetska komisija za obrazovanje (*Komisyon-ı Ma'ārif-i Vilāyet*), koja nastavlja rad na brojnim aktualnim pitanjima obrazovanja sve do 1878. godine.¹⁰ Reforme u obrazovanju u osmanskome društvu razvijaju se po ugledu na slične principe obrazovanja u francuskom obrazovnom sistemu. Da bi se reforme ubrzale, centralna se administracija još ranije odlučila za intenzivnije školovanje i doškolavanje studenata sa Balkana u Istanbulu, kako bi se novi sistem što lakše mogao primijeniti u njihovom zavičaju. Drugi cilj bio je unaprijediti postojeću osmansku administraciju u Bosni u pogledu stjecanja novih znanja. Ibrahim Berbić je bio jedan od studenata koji je, prema Šabanoviću, poslan u Istanbul na više škole 1863. godine. Prema pisanju Zafera Gölena, dopisom od 28. 8. 1873. Galatasaray licej (*Mekteb-i sulṭānī*) iskazao je potrebu za većim brojem svršenika ruždija iz Bosne koji će se potom specijalizirati u određenoj oblasti, a osobito u farmaciji i veterini.¹¹

Osnovne škole su se modernizirale u pogledu predmeta proučavanja u odnosu na klasični obrazovni sistem. Osim opismenjavanja i stjecanja osnovnih znanja pravopisne naravi, aritmetika, geografija i nauka o korisnim spoznajama (*ma'lūmāt-i nāfi'a*) činile su okosnicu početnog osnovnog obrazovnog sistema. Na drugom stepenu obrazovanja, u ruždijama, učio se maternji bosanski jezik, historija, malo detaljnije geografija, aritmetika, gramatika osmanskog jezika, knjigovodstvo, gramatika arapskog i perzijskog jezika te francuski jezik i osnove vjerskih nauka. Listovi se počinju štampati dvojezično, u službenim glasilima, na bosanskom i turskom jeziku, dok se udžbenici štampaju uz dozvolu ureda za korespondenciju i uz saglasnost vladinih tijela. Nastava se održavala na "lokalnom", (bosanskom) jeziku. Literaturu na bosanskom jeziku, pisanu i štampanu, dijelimo u dvije skupine, s obzirom na vrstu grafije: a) tekstove na bosanskom jeziku pisane ćirilicom; b) tekstove na bosanskom jeziku pisane arapskim pismom.

¹⁰ Gölen, Zafer (2004): "Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Eğitim", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 52–53/2002–03, Sarajevo.

¹¹ Ibid. Gölen, Zafer (2004: 218).

a) Prva vrsta tekstova: tekstovi na ćirilici

U Bosni od 1866. godine uporedo na ćirilici na bosanskom jeziku i arebicom na turskom jeziku izlazi list *Bosna*, kao i listovi: *Bosanski vjestnik* (1866–1867), *Sarajevski cvjetnik* (1868–1872) i *Neretva* (1876).¹² U svim navedenim listovima primjetan je vrlo visok stupanj pravopisne ujednačenosti.

Dvojezičnost u zvaničnim listovima Vilajeta prilično je dosljedna, u listu *Bosna*, a također i u listovima *Sarajevski cvjetnik – Gülşen-i Sarây* (1868–1872) – i listu *Neretva* (1876). Što se tiče pisma, bosanski jezik je gotovo u pravilu pisan ćirilicom, ako izuzmemo Jukićev *Bosanski prijatelj* koji je štampan izvan Bosne i pokoji drugi tekst iz navedenog perioda. Turski (osmanski) jezik štampan je arebicom. Princip dvojezičnosti prisutan je i u objavljenim zakonicima, uredbama i pravilnicima.¹³

U austrougarskom periodu od 1878. godine susrećemo se sa novim promjenama u obrazovnom sistemu u Bosni. Pismenost na arebici bila je vrlo problematična za nove vlasti. Takva vrsta pismenosti otežavala je komunikaciju između vlasti i muslimanskih podanika. Zato nova vlast

¹² List *Bosanski prijatelj* (1850; 1851; 1861; 1870).

¹³ Kao što su: *Carski ferman, koji je ovijeh dana o nekim popravkama izašao i javno pročitano 12. zilhidže 1292*, 2 lista. (ćirilica), 1875. godina; *Carski kazneni zakon. Kopija hatihumajuna*, preveli s originala Hasan efendija Karabegović i Nikola efendija Kraljević pisari dragomanske vilajetske kancelarije, a pregledao i s originalom savnio Šakir efendija. U Sarajevu. U vilajetskoj štampariji 1870, (osmina), 77 str. (bosanski jezik ćirilica, turski jezik arebica); *Naputak (talimat) svim poštovanim civilnim činovnicima cijelog bosanskog vilajeta*. Mostar 24. i 6. oktobra 1291. (1875), (5 strana bosanskog teksta + 5 strana turskog teksta); *Pismo došavše vladi Vilajeta bosanskog od strane Ministarstva za javne građevine, trgovinu i zemljodjelstvo pod datumom 24. zilhadže 1288* (24. februar 1872), (četvrtina), 3 str. *Osnov zakona. O timarima i zijametima nalazećim se u bosanskom vilajetu*. 19. sefera 1286. (1869), folio, 1 strana. (uporedo: ćirilica bosanski tekst, arebica turski tekst); *Zakon (nizam) osim duhana, svile, zejtina i maslina desetinski prihoda, varidata koja će se prodavati po ovome ima se od sad izvršavati*. Pismo velikog vezira vladi vilajeta bosanskoga. Uputstvo o naplaćivanju danka za krmke. 19 x 27 cm, 11 str. (ćirilica); *Zakon o nepokretnim imanjima stranih državljanina u Otomanskom carstvu od 12. džemazilahara 1285*. (8 strana turskog teksta i 6 strana teksta ispisanog ćirilicom na bosanskom), u Carigradu 3. džemazul-ahara 1285; *Zakon o putevima i prelazima. Opšte uputstvo o načinu građenja putova i prelaza u carstvu otomanskom*. 18. redžepa 1286. (1869), 19 x 27 cm, 24 str. (uporedo: ćirilica i arebica, na bosanskom i turskom jeziku); *Zakon o šumama. Zakon po kom se ima nabavljati materijal za carsku tersanu i tophanu*. 19 x 27, 33 str. (paralelno i turski tekst) i sl. Cf. Solak, Edina (2014): *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Institut za jezik, edicija Posebna izdanja knj. XX, Sarajevo, str. 85–94.

prvo nastoji obučiti učitelje muslimane latinici, a zatim i bošnjačko-muslimansku intelektualnu elitu. Iz nekog razloga, vjerovatno u nastojanju da odgovori na jaku propagandu srbijanskih glasila i novoosnovanih listova pravoslavnog stanovništva u Bosni, kao što su *Bosanska vila* i *Zora*, tadašnja bošnjačko-muslimanska elita “zanemaruje ćirilicu” i svoje časopise počinje štampati ili na latinici, kakav je slučaj sa listom *Bošnjak*, ili čak na osmanskome turskom jeziku i arebici, kao što je slučaj sa listovima *Vatan* i *Rehber*.

b) Tekstovi pisani arapskim pismom (alhamijado literatura)

Uporedo sa razvijanjem pismenosti na ćirilici u Bosni je bila prisutna i tradicija pisanja bosanskih tekstova arebicom. O toj tradiciji svjedoče brojni rukopisi, ali i kasnije štampana alhamijado literatura različite tematske i registarske usmjerenosti. Kao što smo prethodno napomenuli, jedan od prvih predmeta koji djeca uče u osnovnim školama sredinom 19. vijeka jeste “pravopis”. Zapravo, radi se o temeljnom opismenjavanju i usvajanju nekih tada već usvojenih pravila pisanja riječi određenim pismom. Rukopisni tekstovi pisani arapskim pismom na bosanskom jeziku brojni su i imaju dugu tradiciju u klasičnom osmanskome obrazovnom sistemu u Bosni. Što se, pak, tiče većih štampanih tekstova na bosanskom jeziku koji su pisani arebicom, a koji su objavljeni za vrijeme osmanske vladavine u Bosni, treba istaći knjigu na bosanskom jeziku *Od virovanja kitab* koju je Mehmed Zaim-ef. Agić iz Bosanskog Broda 1868. godine štampao u Istanbulu, te djelo *Sehletul-vusul* koje je napisao Omer Humo i objavio ga 1875. godine. Iako je arebica bila problematična za austrougarsku vlast, ona se uporedo razvijala uglavnom u mektebima i konfesionalnom školstvu kod Bošnjaka muslimana.

1.1. Ibrahim Berbić, pedagoško-didaktički pisac, prosvjetitelj, pjesnik i leksikograf

Ibrahim Edhem Berbić je, prema Šabanoviću, osnovno obrazovanje stekao “u domovini odakle ga je Topal Osman-paša 1863. godine poslao s drugim studentima u Carigrad da studira”.¹⁴ Nakon što je dao da se izliju posebna slova, koja je on inovirao za oznaku nekih fonema koji postoje u

¹⁴ Šabanović (1973: 604).

bosanskom, a ne postoje u orijentalnim jezicima, 1886. (1304. po H.) godine u Istanbulu štampa svoje djelce pod naziom *Haft-ı Osmānī ile İmlā-yi Cedīdesi Hāvī Elifbā-yi Bosnevī – Sa starom i novom jazijom bosanska elifnica*. Berbić je uveo posebne grafijske oznake za bosanske foneme *nj*, *lj* i *c* koji ne postoje u istočnim jezicima, a također je uveo i posebne grafeme za vokalske foneme *o* i *u* za označavanje navedenih vokala u tekstovima na bosanskom jeziku. Pažnju privlače i rješenja koja je Berbić uzeo za korištenje u bilježenju turskih vokala *ö* i *ü*. Za naziv bosanskog jezika u *Elifnici* Berbić koristi termine *bosanski jezik* i *Bosna lisāni*.

Mehmed Handžić u svome radu “Književni rad bosanskohercegovačkih muslimana” daje sljedeću ocjenu Berbićevog truda na reformi arebice:

Naravno da je ovaki pravopis bio sasvim težak, te su još mnogi naši ljudi nastojali da se što više pravopis olakša i pojednostavi. Ibrahim-Edhem Berbić u svom ‘Bosansko-Turskom učitelju’ izumijeva potpuno novi način pisanja i daje lijevati u Carigradu naročita slova u tu svrhu. Sigurno je tim slovima štampan samo njegov ‘Bosanski-Turski učitelj’... (1933: 83).

Mehmed Handžić je, po svoj prilici, pred sobom imao samo Berbićevo djelo *Bosanski turski učitelj*, jer i ne spominje *Elifnicu* koja je štampana 7 godina prije Gramatike. Bez obzira na sve, i Handžić smatra Berbića značajnim reformatorom arebice. Također, treba napomenuti i to da se u jednom rukopisu u Beču (Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Mixt. 1676) nalazi elifnica pod naslovom *Boşnakça ve Dağa Sā'ir Lisānlere Yazabilir Elifbā-yi Bosnevī* pisana istim grafijskim oznakama kao Berbićeva elifnica, a čiji je autor Ibrahim-beg Užičevi.¹⁵ Konačno, u literaturi kod nas preteže mišljenje da su roditelji Berbićevi doselili od Užica, da je sam Ibrahim Berbić “negdje od Tuzle”, dok neki kasniji istraživači govore o tome da je radio u Brčkom. Doduše, na prijepisima nekih brčanskih vakufnama na početku 20. stoljeća stoji ime Ibrahim Edhem, ali nema podataka o kome se Ibrahimu Edhemu radi. Osim Berbića, treba napomenuti da je i Seljubac, također, autor zanimljive alhamijado elifnice. Pitanje sastavljanja što bolje elifnice, neke vrste grafopisnoga bukvara za opismenjavanje u bosanskom jeziku na arebici, kao što se čini, bilo je prilično aktualno u bosanskohercegovačkoj jezikoslovnoj tradiciji na arebici pri kraju 19. stoljeća.

¹⁵ Kadrić (1999a).

Na osnovu istraživanja, na temelju osmanskih dokumenata, ali i štampanih knjiga s kraja 19. stoljeća, danas je moguće dobiti više podataka o samom Ibrahimu Edhemu Berbiću nego što je to ranije bio slučaj. Prije svega, bilo je nekoliko Ibrahima Edhema u osmanskoj administraciji u drugoj polovini 19. stoljeća. Budući da se iz biografija ostalih imenjaka Ibrahima Edhema Berbića može prilično jasno zaključiti da se radi o drugim osobama sa istim imenom, od kojih neki nisu bili ni živi kad je nastalo djelo *Bosanski turski učitelj*, te da se mogu naći i pouzdani podaci o Berbiću, preostaje nam da u ovoj knjizi iznesemo te nove podatke kako bi se donekle upotpunila praznina i otklonile neke sumnje i nejasnoće u literaturi koja se bavi životom i djelom Ibrahima Edhema Berbića.

Ibrahim Edhem Berbić, prema dostupnim biografskim podacima, sin je hadži Ali-age Berbića. Rođen je 1851. godine. Završio je ruždiju u Tuzli, koja je bila središte Zvorničke live / sandžaka. Diplomom je stekao 4. decembra 1867. godine. Nakon vrlo kratke službe u livi / sandžaku Zvornik, u Uredu za finansije i popis imovine, odlučuje nastaviti dalje školovanje. Na temelju sultanskog ukaza, završio je carsku akademiju za vojne discipline (*mekteb-i fünün-i harbîye-i şāhāne*) u Istanbulu 10. jula 1872. Vladao je bosanskim i turskim jezikom toliko da je pisao na njima, a francuskim da je mogao prevoditi s tog jezika. Za djecu je napisao “priručnik” za opismenjavanje arapskim pismom (*Elifnicu*) prilagođenim bosanskom jeziku, kao i dvojezično gramatičko djelo *Bosanski turski učitelj – Boşnakça Türkçe Mu'allimi*. U uredu za veterinarstvo u Zvorničkom sandžaku dobio je postavljenje 9. novembra 1872. godine, s plaćom od 300 groša koja je 25. decembra 1875. godine dostigla iznos od 750 groša. U sandžak Trhala prebačen je 15. augusta 1878. godine. Te godine Berbić je prekinuo službu u Trhali.¹⁶ U vilajetu Mugla postavljen je za veterinara drugog stepena 25. decembra 1886. godine s plaćom od 1200 groša. U vilajet Ajdin premješten je 24. februara 1888. godine, također, s plaćom od 1200 groša. Nakon deset neprimljenih plaća, 9. septembra 1891. godine podnosi ostavku. Za veterinarskog inspektora vilajeta Konya, s plaćom od 1500 groša, Berbić je postavljen 29. decembra 1891. Potom je prebačen za inspektora u vilajetima Ankara i Eskişehir, uz plaću od 1500 groša, 6. oktobra 1894. godine. Za službenika za liječenje i kontrolu životinja u kadiluku Bandırma postavljen je 20. aprila 1898. godine, a 7. augusta iste godine za veterinara

¹⁶ Naime, Trhala je iste godine, nakon Berlinskog kongresa, pripala Grčkoj.

pitomce vojne akademije, u drugom su se školovali pripadnici mornarice, a u trećem su se obrazovali liječnici. U trećem odjeljku, nakon zajedničkih uvodnih predmeta, posebno je bila nastava za opće zdravstvo i veterinu, gdje je Berbić stekao svoja znanja koja je koristio u službi u različitim dijelovima Carstva, uključujući u prvo vrijeme i Bosnu. Akademija je prvotno bila ustrojena na sličnom principu kao vojne akademije u Beču, a posebno se pažnja poklanjala matematici, prirodnim naukama, a od jezika francuskom jeziku koji je bio obavezan za sve studente. Da bismo donekle stekli predstavu šta se proučavalo u vrijeme dok je Berbić završavao akademiju, navest ćemo neke glavne osobitosti nastavnog programa, kao i osnovne predmete koji su se zadržali do dvadesetih godina 20. stoljeća. Na prijemnom ispitu pripremali su se ispiti iz opće historije i osmanske historije, iz francuskog jezika, pisanja na turskom, turske književnosti, algebre i logaritma, crtanja, drame, osmanske geografije, poznavanja mjernih jedinica, hemije, prirodne fizike, kozmografije i sličnih disciplina.

Na prvoj godini veterinarsko-medicinske struke učili su se sljedeći predmeti: Uvod u osnove matematike, Opća anatomija,¹⁸ Medicinska hemija, Prirodna filozofija, Francuski, Crtanje bilja i Botanika. Na drugoj godini veterinarsko-medicinske struke Berbić je slušao predavanja iz sljedećih predmeta: Detaljna anatomija, Prirodna osjetila i biologija, Medicinska hemija, Prirodna filozofija, Mjerne jedinice o vanjskim osobinama konja, Francuski i Botanika. Brojni predmeti u četverogodišnjem ili šestogodišnjem obrazovanju u akademiji bili su zajednički. Proučavali su se i neki predmeti iz oblasti vjerskih znanosti, topografija, inženjersko projektovanje, vojno govorništvo, teorije podučavanja, vojni odgoj i disciplina, kopnene i morske vojne operacije, krivični zakon, veterinarstvo za konje, konjaništvo, nauka o oružju, vojno ustrojstvo u osmanskoj državi itd.¹⁹ U nastavnom programu podučavala su se i neka djela iz klasične književnosti, perzijski jezik, logika, filozofija i djela na perzijskom jeziku. U obuku je bilo uključeno poznavanje plivanja, kao i poznavanje različitih vojnih tehnika unutar postojećih rodova osmanske vojske. Neki tekstovi u djelu *Bosanski turski učitelj*, kao i u djelu *Sa starom i novom jazijom bosanska*

¹⁸ Zaimović, Nerma (2014): *Bosnalı Tevfik Efendi'nin Müntehâb min Kitâb-ı Teşrîh adlı eseri üzerinde dil incelemesi (İnceleme-metin-Dizin)*, İstanbul Üniversitesi. [neobjavljeni magistarski rad]

¹⁹ Esad, Mehmed (1310. po H./1893): *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbîye*, İstanbul, str. 58–61 (In: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar – Bel.Osm. K. 585).

elifnica, sadrže neke osnovne elemente tekstova iz oblasti koje su se podučavale na medicinsko-veterinarskom smjeru vojne akademije.²⁰

Ibrahim Edhem Berbić pohađao je prestižnu vojnu carsku akademiju koju su pohađali i drugi učenici iz Bosne. Neki su na tu akademiju stigli ranije i proslavili se na njoj kao predavači i ugledni članovi vijeća. Takav je bio, naprimjer, hafiz Ismail Hakki-paša iz Bosne koji je umro 1309. hidžr./1892. godine kao komandant Sedme carske armije osmanske vojske. Stekao je čin pukovnika (*miralay*), a na akademiji za vojne pitomce, gdje se školovao i Berbić, on je predavao jezik (*lisān*). Iza sebe je ostavio dosta napisanih djela, a bio je poznat među učenicima kao vrlo darežljiv čovjek.²¹ U djelu *Bosanski turski učitelj*, u dijelu gdje su vježbe, donekle je prisutan sličan koncept pisanja tekstova kao u ponuđenom konceptu vježbi u djelu *Mukāleme-i şibyān*, dvojezično i odvojene jednom okomitom linijom kao u nekim rječnicima, u konverzacijskoj i narativnoj formi, na osmanskom i na francuskom jeziku.²² U djelu *Mir'āt-i Mekteb-i Harbīye*, na strani 459, u tabeli stoji bilješka o Ibrahimu Berbiću, u kojoj se navodi da je iz Tuzle te da je bio veterinar u vilajetu Konya: "İbrahim Efendî – Tuzla, Konya Vilâyeti Mülkîye baytarıdır". U istoj generaciji sa Ibrahimom Berbićem u Odjeljenju za vojne veterinare ('Askeri Baytar Şınıfı) bili su i Ali-efendî iz Sarajeva, za kojeg se u navedenoj knjizi navodi da se nakon studija i posla vratio u Sarajevo da tu živi, a za Tevfik-efendiju iz Travnika navodi se da je 1306. hidžr./1888–89. godine umro u Konji. Svi navedeni su u tabeli onih koji su bili u Odjeljenju za vojne veterinare ('Askeri Baytar Şınıfı) od 1288/1872. do 1290/1874. godine. Naime, iz tabele se vidi da je u Berbićevoj generaciji završilo navedenu fazu studija 18 vojnih akademaca veterinaru, od čega su trojica bila iz Bosne. Zajednički su pohađali neke časove i sa pitomcima iz iste generacije u odjeljenjima za pješadiju, konjicu i artiljeriju. U generaciji iza Berbića u istoj školi bio je i Salih-efendija iz Bosne,²³ za koga se bilježi da je kasnije bio na službi u Solunu.²⁴ Par godina kasnije 1295/1878.

²⁰ Tzv. tekstovi o "zdravonauci" (*hifz-i şihhat*) i slični.

²¹ Esad, Mehmed (1310. po H./1893): *Mir'āt-ı Mekteb-i Harbīye*, Istanbul, str. 257 (In: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar – Bel. Osm. K. 585).

²² *Mukāleme-i şibyān* (mütercimi İsmâ'il Hakkı, Mekteb-i i'dādiye-i şahâne ders nâziri), İstanbul, 1290. po H./1873–74.

²³ Salih Sabri Hasanagić bio je na službi u raznim dijelovima Carstva. Rođen je 1851. godine kao i Berbić.

²⁴ Esad, Mehmed (1310. po H./1893): *Mir'āt-ı Mekteb-i Harbīye*, İstanbul, str. 511.

na vojnoj akademiji gdje je Berbić već završio školovanje sreće se i ime Abid-efendije iz Bihaća, za koga se navodi da je stekao čin potpukovnika (*biñbaşı*)²⁵. Od vojnih pitomaca u istoj školi mogu se naći i neki koji su rođeni u Bosni, a u vrijeme kad su pohađali školu, od 1297/1880. do 1300/1883, u Bosni je već bila austrougarska vlast. To su: Edhem Efendi iz Banje Luke koji je u vojnoj veterinarskoj rušdiji bio nastavnik jezika (str. 576), a stekao je čin majora (*kol ağası*), te Ali Hajdar-efendi iz Mostara, koji je s činom kapetana (*yüzbaşı*) predavao povijest u srednjoj vojnoj školi u Šamu. Tu je bio i Hilmi-efendija iz Sarajeva koji je stekao kasnije čin kapetana te je prešao u upravno-administrativno odjeljenje i radio u vojnim uredima za korespondenciju. U istoj generaciji su bili i Abidin-efendija Novopazarac, koji je kasnije stekao čin majora, te Ševki-efendija iz Bihaća i Vefik-efendija iz Mostara, oba iz treće osmanske armijske oblasti. Čin majora je kasnije stekao i njihov vršnjak Mehmed Derviš-efendija iz Banje Luke koji je radio u vojnim školama kao profesor francuskog jezika. Iz Bosne je bio i Sejfullah-efendija, prevodilac brojnih djela o konjici sa francuskog jezika, a umro je 1297/1880. godine. Jedan od najpoznatijih iz društva u kojem se kretao Ibrahim Berbić u tom periodu, koji je izuzetno dobro poznao čak pet jezika, bio je Tahir-beg iz Bosne, s činom potpukovnika, a bavio se poslovima istraživanja i ocjenjivanja knjiga i vojnih djela koja su se objavljivala u štampariji i izučavala unutar carske vojne akademije u Istanbulu. Mustafa Nuri-efendija iz Mostara, kasnije učitelj u srednjim vojnim medicinskim školama, bio je stručnjak za slavenske jezike, čak i za bugarski, uz odlično poznavanje francuskog jezika. Od mlađih tu su bili Nedim-efendija iz Bosne, iz generacije koja je počela studij 1883. godine, te Džemil-efendija iz Mostara, učitelj koji je predavao vojno inženjerstvo u srednjim vojnim školama te napisao dva djela s naslovima *Nazm u Nesrümüz* i *Zerre*²⁶. Pitomac Faik-efendija iz Mostara kasnije stječe čin kapetana te kao oficir služi u vojno-medicinskoj sultanskoj akademiji u Istanbulu. S činom vodnika ostao je Ali-efendija iz Bosne koji je kasnije radio u četvrtoj osmanskoj armijskoj oblasti. U tom periodu dolazi i Sulejman Faik-efendija Mostarac, koji je stekao svoje osnovno vojno obrazovanje u Njemačkoj, a potom i čin majora, te je nakon završene vojne škole i u Istanbulu predavao različite predmete na vojnoj sultanskoj akade-

²⁵ Esad, Mehmed (1310. po H./1893): *Mirât-ı Mekteb-i Harbîye*, İstanbul, str. 540.

²⁶ Ibid, str. 654.

miji u Istanbulu pitomcima završnih godina. U njegovoj generaciji bio je i Redžai-efendi iz Bosne, koji je došao samo do čina kapetana u konjici. Oni su upisali školu 1884/1885. godine. Generacija iza bio je Faik-efendija iz Trebinja. To su samo neki službenici i aktivni intelektualci koji su radili pri akademiji ili vojnim školama, ili su učestvovali u pisanju udžbenika i prevođenju djela s francuskog i drugih jezika na osmanski jezik, kao i sa osmanskog jezika na druge jezike²⁷.

Iako se u biografijama svih navedenih intelektualaca iz Berbićeve generacije mogu pročitati bilješke o tome kako su dobro znali ili voljeli bosanski i druge slavenske jezike, ipak je Ibrahim Edhem Berbić bio jedan od onih koji su se najviše zanimali za usporedbu maternjeg, bosanskog jezika sa osmanskim jezikom. Treba imati na umu da je 1886. godine Berbić napisao *Elifnicu* “sa starom i novom jazijom”,²⁸ koja je trebala predstavljati pojednostavljenu varijantu arapskog pisma, uz inovativno predstavljanje slavenskih fonema grafemima koji ne postoje u orijentalnim jezicima a treba ih unijeti u postojeći grafijski sistem. No, Berbićev prosvjetiteljski rad ne ograničava se samo na pisanje uputa kako obilježavati određene bosanske foneme²⁹ arapskim slovima: on u svojoj *Elifnici* pokušava predstaviti svoj prijedlog reforme osmanskog pravopisa te daje i svoju pjesmu, koju je sam sastavio, na bosanskom jeziku a reformiranim grafijskim sistemom za bosanski jezik. Na početku knjige odmah iza naslova, stoji ime pisca “*‘eser-i Ibrahim Edhem*”, a potom informacija “Ma‘arif-i Nazāret-i Celīlesi’niñ fi 29 şafer [1304 sene / tārīḫli, 892 numerolı ruḫṣatnāmesiyle/ ṭab‘ olınmışdur/ İstānbūl” (str. 1)³⁰ – da je navedena knjiga odštampana u Istanbulu 29. safera 1304. po H./27. 11. 1886. godine, uz olakšice i odobrenje Ministarstva za obrazovanje. U knjizi nalazimo i sljedeći podatak na turskom i na bosanskome jeziku: “Maḥall-i furūḫtī / – Der-se‘ādet‘de Bāb-i ‘Ālī Cāddesinde 46 numerolı / Erākil Efendi’niñ Kütübḫānesinde ve Ḥakkāklar‘da maṭba‘acı / saḫāf İbrāhīm Efendi’niñ dükkanıdır / – Prodavalište/ u Carigradu na Babi-aliskom drumu pod/ 46 numerom u Erakil efendinoj biblijoteki / i u Hakakima u štanpara i Ibrahim / efendije du-

²⁷ Detaljnije podatke o njima moguće je naći u administrativnim osmanskim biografskim registrima službenika u različitim institucijama osmanske države.

²⁸ GHB. OS–18052.

²⁹ Kadrić, Adnan (1999a): “Jedan pogled na ortografske osobitosti arebice u *Bosanskoj elifnici* Ibrahima Berbića”, u: *POF 47*, Orijentalni institut u Sarajevu: Sarajevo.

³⁰ GHB. OS 18052.

ćanu (str. 33). Struktura gramatičkog dijela *Elifnice* donekle podsjeća na strukturu općih elifnica za učenje arapskog pisma, odnosno za prvi stupanj učenja osmanskog jezika, uz dodatak grafemskih rješenja za bosanske foneme koje ne postoje u orijentalnim jezicima. Autor daje oblike grafema na početku, sredini i kraju riječi, i postepeno uvodi učenike u tekstove na bosanskom jeziku pisane arapskim grafemima. Neki dijelovi *Elifnice* podsjećaju na uvodni dio grafološkog opisa ponajprije osmanskog jezika u gramatici *Bosanski turski učitelj*. Štampani primjerak podsjeća i sadržajem, i strukturom, i stilom na rukopisno djelo *Boşnakça ve daha sâ'ir Lisanlara Yazabilir Elifbâ-yi Bosnevî* (ÖNB. Cod.Mixt. 1676), čiji je autor Ibrahim-beg Užičevī. U nekim dijelovima tekstovi u obama djelima u cjelosti se poklapaju. Čak su i iste inovativne oznake za grafeme *c, nj, lj, o i u*, koje se pripisuju Ibrahimu Berbiću. Razlika je što je u štampanom djelu iz 1886. godine objavljena i jedna Berbićeva pjesma (*manzūma*), koja je u rukopisu ÖNB. Cod. Mixt. 1676 data u skraćenoj varijanti i u proznoj formi, sa dosta podudaranja u sadržaju i izrazu. U rukopisnom djelu nalazi se opširniji ilmihal, koji govori nešto detaljnije o obredoslovlju i nekim vjerskim principima, dok se u štampanom djelu nalazi dio općenito o naukama i o metodici obrazovanja djece u tadašnjim školama. Završni dio *Elifnice* u rukopisu ÖNB. Cod. Mixt. 1676 sadrži slične ideje koje nalazimo i u djelu *Bosanski turski učitelj*. Ukoliko se prihvati hipoteza iz ranijih generacija istraživača, a osobito Handžića i Šabanovića, da je porodica Ibrahima Berbića porijeklom iz Užica, tako da se on povremeno mogao potpisivati i kao Užičanin i kao Bosnevi, onda bi vrijedilo skrenuti pažnju na jedan dio “pravopisne” osobitosti teksta u rukopisu u kojem se govori o potrebi prevođenja islamskih djela sa arapskog jezika na jezike ostalih muslimana. Naime, autor navedene *Elifnice* nudi neku vrstu “inovacija” i za osmanski pravopis, a na temelju nekih već prepoznatljivih grafema koje koristi u bosanskim tekstovima, kao i na principu dodatnog označavanja vokalskih fonema, u mnogim dijelovima “stoljećima fiksiranog korijenskog principa” pisanja leksema u osmanskom pisanom diskursu. Autor se posredno referira i na Vijeće u ministarstvu prosvjete (fol. 31v), kada govori o potrebi prevođenja djela na razne jezike muslimana u svijetu, a potom u završnoj cjelini *Elifnice* s podnaslovom ‘İbāreyi tām yazmaq (fol. 32r) daje primjer prilagođenog “pravopisa” za lakše učenje osmanskog jezika, a pogotovo za strance.

je podučavao šire krugove značaju održavanja javne higijene i zdravlja (“zdravonauka” – *hıfz-i sıhḥāt*), ali i kao jednog od bosanskih alhamijado pjesnika koji su pisali poeziju pedagoško-didaktičke naravi. Pjesma ima 172 distiha, odnosno 344 stiha, i ubraja se među duže alhamijado pjesme u bošnjačkoj književnosti.³¹ Tekst pjesme poredan je u dva stupca, pisan u unutaristihonskoj mesnevi rimi. Ovdje ćemo, radi preglednosti i bolje informiranosti, predstaviti dio te pjesme:

³¹ Kadrić, Adnan (1998): “Jedna pedagoško-didaktička manzuma Ibrahima Edhema Berbića”, *Takvim* za 1999, Sarajevo.

Sa starom i novom jazijom bosanska elifnica,
početak Berbićeve pjesme (GHB. OS 18052, str. 22)

Kad duše stvori Dženabi Subhan/
Belā – reko si budi spreman/
Najpre din iman nauči³²/
Da te šejtan ne skuči/
Ni na kog se ti ne dreči/
Po dušu će meleć doći/
Od svakoga Bog je jači/
Sve ilači Rabbu plači/
Boga vjeruj da je jedan/
Umrijet neće nit je stvoren/
Pejgamber Uzejr i Isa sin mu nije/
I tko vjerova Boga na troje/
Tko nevjerovala Muhammeda i Kur'ana/
Goreće u paklu kao bukovina/
Bog Kadim Ezeli i Baki je/
Što se rađa to pomrije/

Ondar te E lestu bi-rabbikum pitao je Jezdan
Valja ti se vratit u svoj Vatan
Ljepo sebe poturči
Da te hevai nefs ne zguči
Ne misli se da si veći
Valja na tlo golo leći
Ni u koga ne da reći
Pa ćeš plaću dobru naći
Sina nejma nit je rođen
Robuj Njemu ne bud ukoren
Teško onom ko drugačije vjeruje
U džehenem baš propo je
I ne uze islamskog dina
A planeta će kao lučevina
Ostalo hādis i fani je
Kullu šej'in halikun illa vedžheh samo
Bog Ebedi je

³² Berbić istim grafemom bilježi afrikate č i ć. Istim grafemom on bilježi i afrikate dž i đ.

[Elifnica, str. 23]

Bog živi zna čuje i vidi/
 Javno tajno šta ko besjedi/
 Najpre nur Muhammedov i od njega sve stvori/
 Da se pokaju i Rabbu pokori/
 Vjeruj sto suhufa i meleće/
 Od nura su ne jedu ne piju nejmaju muškoće/
 Oni se u svašto pretvaraju/
 Azrail Mikail Israfil Džebail/
 njihovi pejgamberi su/
 Deset suhufa Ademu a petdeset Šitu/
 Od kitaba Tevrat Musau/
 Kur'an Muhammed alejhissalatu vesselamu/
 Sve kitabe Kur'an nesh učini/
 U Kur'anu dvadeset i osam
 pejgambere spomenuto je/
 Ibrahim, Ishak, Ismail i Jakub je/
 Zekerija, Harun i Musa i Davud je/
 Isa, Zulkifl, Junus i Muhammed svršetak je/
 Vjeruj kitabe i pejgambere/
 Od Boga znaj hajr i šerre/

U dan u noć šta ko radi
 Brate, sa asijama ne sjedi
 Adema Havu na dunja izturi
 I sa nefsom da se bori
 Oni grijeha radit neće
 Ne spavaju Bogu robuju nejmaju ženskoće
 Kroz svako tilo prodiraju
 Od ovi insanski pejgamberi, a od
 meleća valjani mumini efdalnii su
 Trideset Idrisu a deset Ibrahimu
 Zebur Davudu, Indžil Isau
 Sve je došlo po Džibrilu alejhisselamu
 Po njima ne radi van po Kur'anu amel čini
 Adem, Šit, Idris, Nuh,
 Hud i Salih je
 Jusuf, Šuajb i Lut i Jahja je
 Sulejman, Iljas, Ejub, El'jesea je
 Uzejr Lukman Zulkarnejn ja su nebi ja evlije
 Točno verši kur'anske habere
 Vjeruj Kijamet dan i da ćeš primit deftere

[*Elifnica*, str. 24]

*İsrafil u sur puhnuće/
 Sve živo pomrijeće/
 Sve mrtvo proživljeće/
 Samo Muhammed – ummeti, ummeti vikaće/
 Hajr i şer ameli se izmjeriće/
 Muminima iz dženneta hulle buraci doći će/
 U hlad pod arš s Muhammedom otić će/
 Kafir, muškriki uvijek u džehennem će/
 Tu svak svoj hakk oduzeti/
 Nemoj tuđa uzimati/
 Ne psuj vire ni imana/
 To ko psuje kafir je istina/
 Čuvaj jezik od fuhuša/
 Biži vazda od hajoša/
 Ja velika jada od kafira i munafika/
 Stoji njihke u džehennem ruka/
 Ti ne uvrijedi nikoga/
 Ne uzdaj se ni u što van u Boga/
 Slušaj starijeg i roditelja/
 Ne radi ono što him nije volja/
 Pokoran budi carskoj iradi/
 Vazda idi po Božijoj zapovjedi/*

*Ovaj svijet helak biće
 U sur drugi put puhnuće
 Svak se o sebi zabaviće
 Bog svakom kadija biće
 Šta je tko zaradijo to naplatiće
 Obukaviši se, na burake pojahaće
 Pošto hesab dadu u džennet uljeć će
 Imanli fasci svoj grijeh odgoreće
 Bila od sina mila mati
 Jer neće Allah pokloniti
 Niti svetca ni dina
 Zaronuće u džehennem do dna
 Da ti ne gori u džehennem duša
 Da ne trošiš u grijeh groša
 I žalosti od grijeshni fasika
 Jer umrijet nejma tuka
 osobi roditelja svoga
 Zlo je ko traži pomoć od drugoga
 Hodžu i majstora, od nauka učitelja
 Pa te neće pojahat nužda i nevolja
 što brani ono ne radi
 Bogu, Muhammedu, ulil-emru u itaatu budi*

[Elifnica, str. 25]

<i>Nauči Imadu l-islam ja l Halebiyu, Tarikat i Multeku/</i>	<i>Şir'u, "Mustazrefu i zdravonauku</i>
<i>Vladaj se po njima, ne padaj mucu u ruku/</i>	<i>Na oba svijeta da budeš u safaluku</i>
<i>Ko ne vlada se po ilmi-halu/</i>	<i>Već ganca ko čorav po kalu</i>
<i>On življeće u ružnu halu/</i>	<i>Zadobiće džehennem i bolest nevaljalu [i na]³³</i>
<i>Nauči s manijom hadis i Kur'ana/</i>	<i>Drž se dragi islamskog dina</i>
<i>Haram je rakija i vino, leš i svinjetina/</i>	<i>Ne jed ne pi ih ne dobi živka fina</i>
<i>Halal lokmu ti zaradi/</i>	<i>Ne otimaj i ne kradi</i>
<i>Ne truj svoju čeljadi/</i>	<i>Derž se vavjek ti na pravdi</i>
<i>Krivo ne mjeri niti laži/</i>	<i>Baci gibet, ajb ne traži</i>
<i>Jami fitnu, pravdu kaži/</i>	<i>Na krivo kletve ne ulaži</i>
<i>Ti ne čini nikako sihra/</i>	<i>Da ne budeš od ehl i-se'ıra</i>
<i>Ne izkaži ničijeg sirra/</i>	<i>Nek je u tebi tvrda vjera</i>
<i>Tahsil učini lijepe ćudi/</i>	<i>Nek ne haje Bog i ljudi</i>
<i>Klon se onog što Bog kudi/</i>	<i>Što On fali ono radi</i>
<i>Biž od grijeha i fasika/</i>	<i>Uz njih je belaj i svaka muka</i>
<i>Odbijaj hi od sebeka/</i>	<i>Dok te našla nije jeka</i>
<i>Drincanja se ti okani/</i>	<i>Vazda dragi ti urani</i>
<i>Abdest uzmi, Boga spomeni/</i>	<i>Od džemaata ne ustani</i>
<i>Prođ se kahve i duhana/</i>	<i>Mered pravi i tebe lijena</i>
<i>Ne propusti uzalud dana/</i>	<i>Već prouči džuz Kur'ana</i>
<i>Na šehvet se ti ne zdaj/</i>	<i>Nefsu svome zabt podaj</i>
<i>Mlago jest mu ti ne daj/</i>	<i>Trubobolji ne dopadaj</i>

³³ Vjerovatno referiranje na početak sljedećeg distiha, štamparska greška.

[*Elifnica*, str. 26]

*Ti v^erši besjedu Lukmanovu/
 Star i šugav, boljleslikav nek se ne ženu/
 Tuđe i haram ne jedi/
 Nikoga ne 'ulji, ne kudi/
 Umjereno pi i jedi/
 Vazda lijepo besjedi/
 Čuvaj se livate i zinaluka/
 Jer je to neizkorjenita muka/
 Ti ne mogu odgojit djece/
 U vlade su sve krivdice/
 Ne ubi bi-gajr-i hak čoveka/
 Jer bludstvo je najveća kuga/
 Namoraj ženit se mladu i mladoga/
 U kom radu pira nejma/
 Proberi poso po kitabima/
 Na dugo ti ne snuj/
 Tevkkul čini, Bogu robuj/
 Ne bud ljut ni pakosan/
 Ne bud plašiv ni žalostan/
 Ne bud grabež ni kidljiv/
 ni na svašto potrčljiv/
 Svakom dobar ti budi/*

*Po jednoć u hefti, u mjesecu i u godinu
 Jer život skрати i porod him hitro uvehnu
 Kufr što je ne besjedi
 Ni za što se ti ne srđi
 U kitabe sve gledi
 Sa ulemom vavjek sjedi
 Da ne dobiješ katara³⁴ i frenjka³⁵
 Mlogi što dopadne dovjeka kuka
 ofrenkaju kočane³⁶ i porodice
 što ne ukinu sve bludtice³⁷//
 Na ovo je sve Božija zapreka
 Velko je zlo za svakoga
 Za ovo treba velka stroga
 On je drug šejtanima
 Budi šakird pejgamberima
 Hakk-besjede dobro čuj
 Ni za čim ne luduj
 Budi ravan a ne tjesan
 Pa ćeš biti radostan
 Ni za čime ljubezljiv 3
 bud na svašto t^rpeljiv)³⁸
 Ni u čijem zlu ne hodi*

³⁴ katar – infekcija, upala.

³⁵ frenjak – sifilis.

³⁶ Piše kočane (?). Moguće je i drugačije čitanje (... kuća ne i porodice).

³⁷ U originalu bludtice.

³⁸ U originalu ovo su stihovi na margini, na koje Berbić referira odgovarajućim brojem za podnožne napomene, u osnovnom tekstu pjesme, te ih tako nedvosmisleno kontekstualizira.

[Elifnica, str. 27]

Svačijem dobru rad budi/
 Visoko se ne derži/
 Od udžba i rijanja biži/
 Baci zlu sumnju i gatanje/
 Baci lakumnost i hićenje/
 Budi džomerd, srce omekšaj/
 Za mal, za evlad se ne staraj/
 Ne jadi, ne osjecaj nade/
 Ne spradaj se ne čini zavade/
 Umoran i znojan ne pi vode ni u nju ulazi/
 Gladan ugrijan u rijeku ne zalazi/
 Tko je salnat i trablav ikako/
 Pješke nek ne ide daleko/
 Na dalj ne idi bez mušemme kišobrana/
 Opasno je kad trefti umorna znojana/
 Ni za čime ti ne briži/
 U ferahli misto biži/
 Nedrago sebi ne dovodi/
 Će se tuguje i jadi/
 Ne dovodi vrlo mlade/

Po sebi svakom sudi
 Dobro sebe poniži
 Hijanetluk, munafikluk sa srca diži
 Jami tvrdoću i rasipanje
 Uzmi kanaat, jami dunja milovanje
 Baci edebsizluk, nikoga ne varaj
 Baci lijenost nikoga ne laskaj
 šukur čini što ti Bog daje
 Ne skitaj se traži zarade
 Na kišu, na vjetar, na zimu ne izlazi
 Po tlu golu ne sjedi niti lezi
 Hitro nek ne hodi nikako
 Skakat trčat ni malko
 Poliće te kiša hladna
 Baš usmrti mlogog insana
 Sa srca namma brigu diži
 Veselo sebi društvo traži
 Da ti tvoje srce ne hudi
 I ćuhne i smērdi tu ne idi
 Od ovake nejma fajde

[*Elifnica*, str. 28]

*Jer ne znade što valjade/
 Sebi traži dvadeskinje zdrave/
 Koje kašlju il šugave/
 Uči zanat i nauke/
 Ne daj se u miso ni študiranju uroke/
 S vladom ništa ti ne veži/
 Pod terete se ne upreži/
 Svakom posla ti ne kaži/
 Da t se srce ne oprži/
 Vrelo i studeno što je/
 Mlogo kahvu i čaj ko pije/
 Bokluk i moćar oko kuće/
 Vavjek meso jedavši zuba nečistuće/
 Ne sjedi u njemu u množini u sjenu/
 Ni s možinom u kahvama i u vagonu/
 Iz kuće turšije s furuna lonce jami/
 I u sobama takođe hammami/
 Na leđenu abdest uzmi/
 Škodljive adete vazda jami/
 Zimi čuvaj se od znojila/
 Ne jedi teška ni čuhla jela/*

*Čim zatrudni suha ta pade
 Ne uzimaj od fele boleslikave
 Jeftičljive su jal frenkave
 Dok u sebe nejmaš muke
 Da ne poludiš i ne dobiješ merake
 Pod kanunom posla ne traži
 Ne parniči se po sudovima ne plježi
 Kasda svoga ne zadrži
 Odma volju ti uvaži
 Voće i ledene turšije
 Krv i midu oslabljuje
 Đubre i truhlež bunde i voće
 Truhobolju i opasne bolesti dovuje
 Ni pod kojim ahar u kući u hanu
 Ni u damšiku svijetom na tuljenu
 I od zeleni bundava nim je sami
 Bolest i nezdravlje namami
 U kupaljki se gusulaj i izmi
 Od mlogog je zarar sami
 Od mulježli vode i pretopla jela
 Ni mlogo voća ni meda ni kisela*

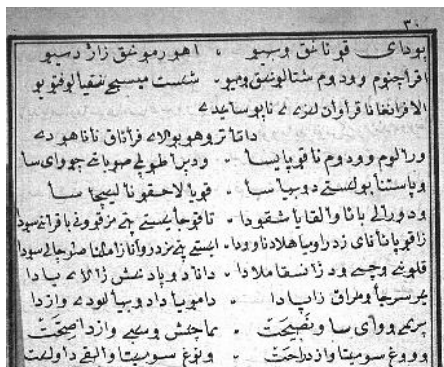
[Elifnica, str. 29]

Ne jed neoguljenu neizčišćenu jabuku/
 Dade đekom bolest debelku/
 Ne jed pasdrme suha mesa ni sirova luka/
 Bez hrena mesa ne vari sebeka/
 Ne nosaj čurka ni pritoplo odijelo/
 Pa iduć kući jal na sjelo/
 Još kad se napije hladne vode/
 Ovakomu vjeketar u krv ode/
 Koji dopadne u vakom ogramaku/
 U crnu zemlju u svačiju majku/
 Biž iz mokra vazduha/
 Traži sebi čista duha/
 Svako jutro otvori prozore/
 Čistom havom krv se pere/
 U koju vodu đubre i hala se staće/
 Bunarevi blizu tora i hale/
 Tu su vode nevaljale/
 Kad ti konj pod grelom zatiče/
 Cjelu familiju zamoriće/
 Jer njojzi nejma lijeka/
 Ona priđe s čoveka na čoveka/

Ni bunde iza po zime ni njenu sjemku
 Koja će odvući insana u raku
 Ni kisela kupusa škoda je velika
 Rodkvu majdanos³⁹ kerev izjedi vavjeka
 Jer u zimi oznojićeš tjelo
 Ako skineš se javno je umorilo
 Ilti pojede studene zahlade
 Tomu doktora n ne dovode
 Ljeka mu nejma van dojde u (r)aku⁴⁰
 Teška žalost mami i babajku
 Tu je vodenjača i bolest suha
 Pa ćeš biti zdrava ruha
 Neka zrak skrozi dere
 Da te truhobolja ne zatara
 Ne upotrebljuj ni u jelo ni u piće
 Kud marva pleže i blizu štale
 Baš što kvere krv i zdravlje
 Ako je sakagija na čoveka prići će
 Doktore koji ih uzalud liječe
 Opasnija je od frenjka
 Od ovoga čuvaj sebeka

³⁹ peršun.

⁴⁰ U originalu nedostaje grafem za r.

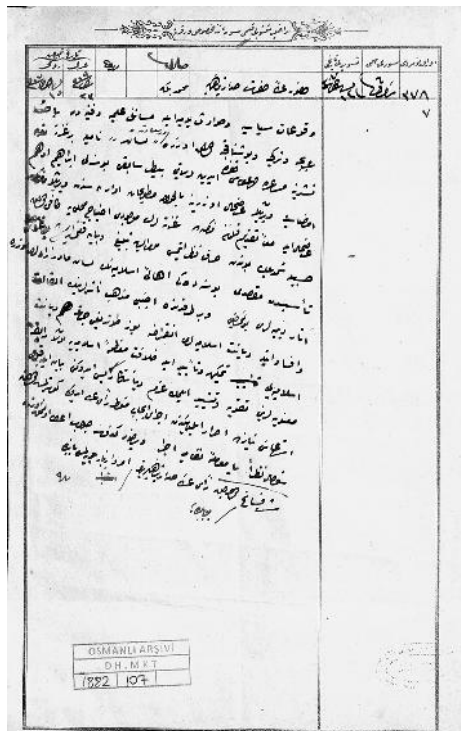
[*Elifnica*, str. 30]

Podaj konja nek ubiju/
 A krečnom vodom štalu nek umiju/
 Alafranga na krevet lezi i nepose jedi/
 Vrelom vodom ne kupaj se/
 Opasne bolesti dobije se/
 Od vrela banja velka je škoda/
 Za kupanje najzdravija hladna voda/
 Kloni oči od ženska mlada/
 Jer srce u merak zapada/
 Primi ovaj nasihat/
 Ovog svijeta vazd rahat/

Ahor mu nek zaždiju
 šest mjeseci nek je luftuju
 Da te truhobolja i frenjak ne nahodi
 Od pretopli soba ti čuvaj se
 Koje lahko ne lječe se
 Takođe jesti piti iz kovni bakreni suda
 A jesti piti iz drvena zemljena sučali suda
 Da ne dopadneš želje i jada
 Da mu je da dobije ludi vazda
 Imačeš u sebi vazda sihhat
 Onog svijeta veliki devlet

U knjizi *Sa starom i novom jazijom bosanska Elifnica* Ibrahima Berbića, štampanoj 1886. godine, nalaze se prijedlozi pisanja tekstova na bosanskom jeziku u kojima se autor obraća vrlo širokoj čitateljskoj publici. Široka koncepcija djela ukazuje na njegov primarni prosvjetiteljski karakter, kako u pogledu opismenjavanja tako i u pogledu sadržaja tematike koja se daje u tekstovima za čitanje. Ibrahim Edhem Berbić bio je vrlo aktivan u poslovima prosvjete. S jedne strane, obilazio je ljude, po prirodi svog posla, među kojima je bilo dosta i bosanskohercegovačkih iseljenika, ali i drugih iseljenika sa Balkana, dok je, s druge strane, imao vrlo dobre veze sa osmanskom administracijom, uključujući i ljude u Ministarstvu prosvjete u Istanbulu koji su mu omogućili štampanje i *Elifnice*, i gramatičkog priručnika *Bosanski turski učitelj*, u kojem je dovršio ranije otpočete ideje. No, bilo je i drugih aktivnosti koje su našle odjek u osmanskome društvu krajem 19. stoljeća. Naime, iz jednog dokumenta iz Osmanskog arhiva vlade Republike Turske, može se uočiti kako je Ibrahim Edhem Berbić 1891. godine

bio i začetnik inicijative o pokretanju višejezičnog časopisa pod imenom *Lisān (Jezik)*. Časopis bi se bavio stanjem nauke i obrazovanja s obzirom na nove političke događaje i dnevopolitička pitanja, kao i stanjem muslimana u Bosni, te bi uključivao i tekstove na maternjem jeziku muslimanske populacije u Bosni, vrlo važne za artikulaciju njihovih stavova i predstavljanja njihovog stanja široj zajednici koja bi čitala taj višejezični časopis.

Berbićeva inicijativa za pokretanje časopisa na arapskom, turskom i bosanskom jeziku pod imenom *Lisan (Jezik)* (OA. DH.MKT. 1882/107, fol. 1r)

Ne znamo tačno sudbinu lista *Lisān*, za koji se tražila potpora od nadležnog ministarstva, ali je poznato da je Berbić uskoro dobio i dozvolu da štampa svoje djelo *Bosanski turski učitelj*, po kojem je uglavnom poznat, iako je djelo zasada relativno slabo monografski istraženo, s obzirom na obim i na značaj koji mu se u literaturi pridaje.

Od turskih gramatika koje su u Berbićevo vrijeme postojale u Bosni, bilo kroz obrazovni sistem ili kao rezultat prevođenja sa nekog stranog,

najčešće njemačkog jezika, možemo izdvojiti nekoliko. Međutim, sa aspekta usporedbe tih gramatika sa Berbićevim djelom *Bosanski turski učitelj*, treba naglasiti sljedeće: Berbićeva dvojezična gramatika dvaju jezika pod nazivom *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj* – štampana 1893. godine, s obzirom na koncepciju, bez sumnje je rijetko djelo takve vrste na Balkanu, a posebno u Bosni u austrougarskom periodu. U ovoj monografiji želimo skrenuti posebnu pažnju baš na tu osobitost navedenog Berbićevog djela. Zato ćemo se ovdje primarno pozabaviti načinom usporednog opisa bosanskog i turskog jezika, a u studijama što slijede i ostalim vrlo važnim aspektima Berbićevog jezikoslovnog opusa.

1.2. Metodološki okvir istraživanja djela *Bosanski turski učitelj*: kontrastivna metoda

Uža tema istraživanja u ovoj studiji jeste metoda pisanja djela *Bosanski turski učitelj* Ibrahima Edhema Berbića. Budući da se kontrastiranje jezika krajem 19. stoljeća, u strogom značenju navedenog izraza, u djelima kakvo je Berbićevo nije odvijalo po zakonima kasnije utemeljene kontrastivne analize, u radu smo se bavili fenomenom metodološke usporedbe jezika u Berbićevoj dvojezičnoj gramatici koja sadrži usporedni gramatički opis dvaju jezika, i to bosanskog na osmanskome turskom jeziku i opis osmanskog turskog jezika na bosanskom jeziku, pisan arapskim pismom.

Odabrali smo spomenuti zadatak unaprijed svjesni brojnih ograničenja, kao što su: a) problemi općeteoretske naravi: kako primijeniti teoretske postulate moderne lingvistike (opće, kontrastivne, primijenjene i sl.) na djelima iz 19. st.; b) nepostojanje potrebnog broja studioznijih radova ili članaka na sličnu temu i na sličnome materijalu, tako da velik dio prostora u radu neminovno mora biti posvećen opisu i onih dijelova koji inače i ne bi bili predmetom našega izravnog opisa; c) problemi transkripcijske, tačnije transliteracijske⁴¹ naravi koji, gotovo po pravilu, prate ovakvu vrstu radova; d) širina teme i velik broj konkretnih pokazatelja koji potvrđuju “tačke kontrasta” u analizi, iziskujući pojedinačnu deskripciju.

⁴¹ Odлучili smo se za popularnu transkripciju / transliteraciju teksta budući da se radi o štampanom djelu s kraja 19. st., kada se već došlo do visokog stupnja standardizacije pravopisa u osmanskome turskom jeziku, osobito u štampanim djelima, s odobrenjem Ministarstva prosvjete (*Ma ‘ārif-i Nazāret*) u Istanbulu.

Osnovni izvor za analizu Berbićeve metode u našem radu jeste Berbićevo gramatičko djelo *Bosanski turski učitelj*, štampano 1893. godine arapskim pismom na dva jezika. Berbićev opis gramatike turskog jezika uspoređivali smo sa ostalim važnijim gramatikama osmanskog jezika iz 19. st., objavljenim prije djela *Bosanski turski učitelj*, a gramatički opis bosanskoga jezika sa Vuletićevom *Gramatikom bosanskog jezika* iz 1890. godine, tek toliko da vidimo koliko je Berbić odstupao od “standardnog” opisa bosanskog zemaljskog jezika. Radi ilustracije same metode, u tekstu smo navodili transliterirane odlomke iz Berbićeve gramatike.⁴²

Zbog naravi samog djela, držali smo se u jezikoslovnoj znanosti već dobro poznate hipoteze da je *kontrastivna metoda postajala mnogo prije njezina zvaničnog terminološkoga utemeljenja u lingvističkoj nauci* (Filipović); Opća, teorijska hipoteza ove studije, formulirana je u skladu s navedenim: *Kontrastivna metoda postojala je kao sastavni dio gramatičkog opisa jezika i u prošlim stoljećima, a posebno dolazi do izražaja u dvojezičnim gramatičkim djelima koja su se bavila paralelnim i/ili uporednim opisom gramatičkih sistema dvaju ili više jezika, dok se kontrastivna analiza razvija, pogotovo u jugoistočnoj Europi, pod utjecajem razvijanja osnovne metode na bazi teorijskih postulata moderne lingvistike*. Iz aspekta današnje metodologije i lingvistike kao nauke, znanstvenost kontrastivne metode u ranijim stoljećima može biti upitna, ali je njezino postojanje u djelima gdje se sistematski opisuju gramatički sistemi dvaju ili više jezika više nego očigledno. O tome implicite govori i naša radnja.⁴³

U knjizi koja se nalazi pred vama nastojali smo skrenuti pažnju na sam način i razine na kojima se odvija Berbićeva usporedba bosanskog i turskog jezika (konceptijska usporedba jezika, fonetika i fonologija, morfologija, morfonetika, morfosintaksa), kao i na slučajeve opisa jezika “na granici kontrastiranja” (prilikom opisa tvorbe, davanja naznaka sintaktičkoga opisa, u sastavljanju vježbi u funkciji usporedbe jezika, pri koncipiranju

⁴² U uglastim zagrada.

⁴³ Napomena: Pri pisanju našeg rada transliteraciju citata iz Berbićeve gramatike stavljamo u uglaste zagrade []. Prijevod odlomaka ili termina iz Gramatike stavljamo u polunavodnike “”. Berbićeve termine i konstrukcije stavljali smo u navodnike “”. Podvlačenje, boldiranje i druge vrste isticanja određenog teksta naše je, a ne autora Gramatike. Zbog kolebanja da li Berbić ima poseban način izražavanja grafema *ê* u arebici – *elif* + *hemze* – u transliteraciji smo odlučili takve pojave ponekad označiti odgovarajućim znakom – *zarež* + *e* (‘e) – iako je i u tom pogledu dosta nedosljednosti u samom tekstu Berbićeve djela.

bosansko-turskih i tursko-bosanskih rječnika kao priloga Gramatici, kao i prilikom systemske usporedbe na razini terminologije). Poglavlje “Opće osobitosti i teorijsko-metodološke implikacije Berbićeve kontrastivne metode” u funkciji je usmjeravanja podataka ka odgovoru na pitanje kakva je to ustvari “kontrastivna metoda” u Berbićevoj gramatici. Pitanja teorijske naravi, dakako, ostat će otvorena i nakon ove skromne monografije. Također, želimo ukazati i na elemente “znanstvenoga” u Berbićevoj metodi. U tom smislu, na primjeru Berbićeve gramatike, govorimo o nagovještajima znanstvene kontrastivne metode, kako u gramatici tako i u lingvistici općenito, sa naglaskom na bosanskohercegovačku gramatičku tradiciju u okvirima tzv. alhamijado pismenosti i konteksta usporedbe unutar osmanske jezikoslovne tradicije u najširem smislu.

1.3. Pristup temi: opći pojam kontrastiranja u jeziku

U suvremenoj lingvistici jedna od metoda učenja jezika jeste kontrastiranje maternjeg sa stranim jezicima. Pritom se koriste različiti termini kao što su: uspoređivanje, poređenje, usporedba, kompariranje, konfrontiranje ili kontrastiranje jezika. Uspoređivanje jezika, na različitim razinama, bilo je prisutno i kod najstarijih civilizacija.⁴⁴ Kontrastivna metoda kao način / postupak kontrastiranja jezika u najširem smislu, ili kao dio kontrastivne analize, razvijala se stoljećima, a najznačajniji razvoj u lingvistici ostvaruje u drugoj polovici 20. stoljeća. Naime, kontrastivna metoda i u znanstvenom smislu⁴⁵ otpočinje i znatno ranije, ali se računa da je s naglim razvitkom otpočela stavljanjem u prvi plan sinhronijskoga pristupa opisu jezika, nakon dvadesetih godina 20. stoljeća, tačnije na teorijskim postulatima Ferdinanda De Saussurea (1857–1913).⁴⁶ Bez obzira na naziv

⁴⁴ U historiji gramatičke misli elemente neznanstvenog i nesistematskog kontrastiranja jezika, na različitim razinama, otkrivamo i kod drevnih civilizacija. Još u 3. mileniju pr. n. e. sačinjen je sumersko-akadski rječnik. Od 1600. god. pr. n. e. bilježimo i prve dvojezične gramatičke priloge i različite tekstove za učenje jezika. Vidi: Akerson, Fatma Erkman (1997: 16).

⁴⁵ Kada se u strogo znanstvenom smislu govori o kontrastivnoj metodi, može se govoriti i o “pretklasičnoj kontrastivnoj metodi” (ili metodama), ili, pak, o nagovještajima znanstvene kontrastivne metode u lingvistici.

⁴⁶ Možemo slobodno reći da je jedan od najznačajnijih faktora koji je lingvistička istraživanja usmjerio ka studijama kontrastivne naravi zapravo taj desausureovski zaokret ka sinhronijskim studijama.

osnovne odrednice, kontrastivna analiza⁴⁷ i metoda ne temelje se samo na iznalaženju strukturalnih razlika *nego i sličnosti* među jezicima koji se uspoređuju.⁴⁸ Postupci pomoću kojih dolazimo do utvrđivanja sličnosti i/ili razlika između dvaju ili više jezika obično se nazivaju *metodama kontrastivne lingvistike*. Tri su područja kontrastivnih proučavanja unutar kojih se koristi kontrastivna metoda: a) kontrastivna analiza,⁴⁹ b) teorija prevođenja⁵⁰ i c) analiza grešaka.⁵¹

Pri kontrastiranju jezika uspoređuju se brojni aspekti jezika. Brojni jezičari se slažu da su kontrastivna proučavanja *postojala i prije nego su se zvanično rodila*.⁵² Kontrastivna proučavanja možemo promatrati i kroz etape, kao što su: a) *predtradicionalni period* (do kraja 19. st.); b) *tradicionalni period* (od kraja 19. st. do polovine 20. st.); c) *klasični period*; i d) *moderni period* kontrastivnih proučavanja.⁵³ *Predtradicionalni period* obuhvata sve vrste radova “kontrastivne naravi” na različitim razinama i prije planskih pokušaja da se dođe do tiploške klasifikacije jezika svijeta. *Tradicionalni period* kontrastivnih proučavanja otpočinje s planskim proučavanjem sličnosti i razlika među jezicima kako bi se oni što bolje

⁴⁷ Kontrastivna analiza, kao *sredeni sistem* precizno određenih postupaka pri kontrastiranju jezika, danas se razvija u različitim smjerovima zavisno od lingvističkoga modela u opisu jezika.

⁴⁸ Poređenje / kontrastiranje jezika može a i često ga vrši osoba koja zna dva ili više jezika ili osoba koja prevodi s jednog na drugi jezik. Gotovo svaki učenik koji uči neki strani jezik poredi strani jezik sa maternjim i uočava sličnosti i razlike među njima. Međutim, *lingvističko kontrastiranje*, za razliku od drugih načina kontrastiranja jezika, predstavlja *sistematsko* otkrivanje sličnosti i razlika među jezicima.

⁴⁹ Jedan od najrazvijenijih postupaka u okviru kontrastivne lingvistike kojim se do eksplisitnih sličnosti i razlika između dva ili više jezika stiže sistematskim poređenjem opisa tih jezika. Jezik se L1 proučava iz perspektive jezika L2, i obrnuto, ili se jezici porede na bazi nekog njihovog zajedničkog obilježja (Đorđević 1982: 3).

⁵⁰ *Teorija prevođenja* kao oblast kontrastivne lingvistike podrazumijeva neku vrstu usporedbe jezika s kojeg se prevodi s jezikom na koji se prevodi. *Prijevodni ekvivalenti* jedna su od tehnika kontrastivne analize. Time je jasno uočljiva veza između kontrastivne analize i teorije prevođenja u lingvistici (Đorđević 1982: 3).

⁵¹ *Analiza grešaka* treća je oblast kontrastivne lingvistike. Greške učenika pripisuju se razlikama između maternjega i stranoga jezika. (Đorđević 1982: 3).

⁵² Prema raširenome shvatanju u modernoj lingvistici, period pojačanih i teoretski znanstveno-metodološki osmišljenih kontrastivnih proučavanja otpočinje polovinom 20. st. Međutim, sama “ideja” o kontrastiranju nije tako nova: njen začetak u tom smislu možemo tražiti još na kraju 19. st.

⁵³ Usporedi: Đorđević (1982: 12–20).

tipološki klasificirali u svjetskim porodicama jezika. Rezultati poređenja nekih aspekata pojedinih jezika u kontrastu nisu uvijek posljedica njihova planskog kontrastiranja. Brojna gramatička djela kontrastivne naravi nastaju naprosto po ugledu na druga djela slične strukture, ili pak iz čisto praktičnih, pedagoških razloga. *Klasični period* kontrastivnih proučavanja obuhvata period iza Drugoga svjetskog rata do šezdesetih godina 20. st., odnosno period do utemeljenja kontrastivne analize kao naučne, pragmatске i akademske discipline. To je period tzv. pragmatične orijentacije u kontrastivnim studijama (nastava stranih jezika, izučavanja bilingvizma, jezičko planiranje, prevođenje). *Moderni period* kontrastivnih proučavanja karakterizira primjena različitih lingvističkih modela i metoda kontrastiranja, razrade teorijskih stavova i period grupnih međunarodnih projekata na kontrastiranju određenih jezika. Javljaju se prve kritičke studije o kontrastivnoj analizi, organizira velik broj debata, simpozija i kongresa o pitanjima primjene rezultata kontrastivne analize, a te rasprave i razmjena iskustava nastavljaju se posredstvom različitih medija komunikacije.

Lingvistički modeli kontrastivne analize (*tradicionalni, strukturalni, transformativno-generativni, dependencioni, model generativnih semantičara* i dr.) razvijaju se s razvojem ne samo gramatičkog opisa jezika nego i samog promišljanja suštine funkcioniranja jezika. Po mišljenju nekih jezičara, paradoksalna je i činjenica da se kontrastivna analiza javlja u okrilju strukturalizma, u kojem se univerzalnost i nije osobito potencirala.⁵⁴ No, i u strukturalizmu, kao i prije strukturalizma, “univerzalnost” se katkad nadaže samom metodom, koncepcijom jezičkog opisa, bez obzira na to što pisanje studija o jezičkim univerzalijama, uslijed određenih okolnosti, nije bilo primarno u gramatičkom opisu. U tom kontekstu, vraćajući se više od sto godina unazad, treba razumijevati i poruku koncepcije djela *Bosanski turski učitelj* Ibrahima Edhema Berbića. Pritom metoda postaje posljedicom strukture određenog djela u kojem se uporedo daje opis više jezika. Usporedba dvaju ili više jezika uvijek je na “metodološkom rascjepu” komparabilnosti određenih fenomena u jezicima u kojima se uspoređuju.

Kontrastivna analiza označava uglavnom *analitičku metodologiju kontrastivne lingvistike kao obuhvatnijeg pojma*.⁵⁵ Dakako, zbog naravi djela *Bosanski turski učitelj*, objavljenog 1893. u Istanbulu, ne možemo

⁵⁴ Uporedi: Đorđević (1982: 50); Di Pietro (1968: 66).

⁵⁵ Ibid, 88.

govoriti o analitičkoj metodologiji (kontrastivnoj analizi) unutar gramatičkog opisa bosanskog i turskog jezika, ali zato sa sigurnošću možemo govoriti o postojanju njegove osobene vrste kontrastivne metode u opisu bosanskog i turskog jezika. Stoga smo se prilikom proučavanja djela *Bosanski turski učitelj* u temi naše studije opredijelili za naziv *kontrastivna metoda*, koji se čini najispravnijim sa stanovišta jezikoslovne struke.

II. NAČIN OPISA JEZIKA U DJELU BOSANSKI TURSKI UČITELJ

Da bi se lakše shvatio način opisa dvaju jezika u gramatici *Bosanski turski učitelj*, prije analize unutargramatičke strukture u opisima dvaju jezika, nužno je skrenuti pažnju na opće elemente planske koncepcijske usporedbe navedenih jezika unutar cjeline navedenoga djela.

A. KONCEPCIJSKA USPOREDBA JEZIKA

Koncepcijska usporedba jezika temeljna je odlika bilingvalne gramatike *Bosanski turski učitelj* Ibrahima Edhema Berbića. Metoda opisa jasno se prepoznaje u samoj strukturi djela.

2.0. Opće osobitosti i koncepcija djela *Bosanski turski učitelj*

2.0.1. Opće osobitosti

2.0.1.1. Kao opće osobitosti djela *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj* – Ibrahima Edhema Berbića, možemo izdvojiti sljedeće:

- dvojezičnost djela;
- djelo, između ostalog, sadrži usporedni opis dviju gramatika: gramatike bosanskog i gramatike turskog jezika;
- djelo *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj* – velikim se dijelom ubraja u produkte alhamijado pismenosti i
- prvo, dosada poznato, dvojezično djelo u Bosni u kojem se daju⁵⁶ gramatike dvaju jezika na precizno određen i sistematičan način.

2.0.1.2. Berbićevo djelo *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj* – jedno je od rijetkih dvojezičnih djela u evropskoj turkologiji u 19.

⁵⁶ O tome koliko je kontrastiranje u Berbićevoj gramatici posljedica njegova planskog, analitičkog kontrastiranja vrlo je teško donijeti sud bez prethodnog uvida u brojne aspekte njegova gramatičkog opisa.

stoljeću, ali i u Osmanskom carstvu, u kojem se uporedo opisuju tipološki potpuno različiti jezici,⁵⁷ tako da je istodobno zanimljivo i za proučavanje bosanskohercegovačke jezikoslovne tradicije tog perioda, ali također i za proučavanje jezika u kontaktu, u okviru Osmanskog carstva. Za lingvističku općenito, bilo da se radi o slavistici ili nekoj drugoj oblasti istraživanja, Berbićevo djelo je zanimljivo i sa aspekta metode opisa, ali i sa aspekta koncepcije samoga djela.

2.0.2. Koncepcija Berbićeve gramatike

2.0.2.1. Na početku djela *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj* – nalazi se *Uvod (Mukaddime)*, potom slijedi *Sadržaj (Fihrist)* te uporedni opis bosanskog i turskog jezika. Općenito uzevši, na desnoj stranici djela nalazi se opis gramatika turskog i bosanskog jezika, a na lijevoj stranici nalaze se 52 vježbe i brojni leksikografski prilozi. U djelu se koristi arapsko pismo za tekstove na bosanskom i turskom jeziku, izuzev na nekoliko strana gdje se navode primjeri kako se neke riječi pišu latinicom. Svaka stranica sastoji se od po dva stupca. Gramatički opis bosanskog jezika (pisan na turskom jeziku) nalazi se u desnom, a gramatički opis turskog jezika u lijevom stupcu stranice namijenjene za gramatički opis jezika.⁵⁸

⁵⁷ Evropski turkolozi 19. stoljeća uglavnom pokušavaju ustanoviti zajedničko porijeklo altajskih i uralskih, odnosno turkijskih jezika. Gramatike osmanskog jezika koje su se koristile u Bosni u prošlom stoljeću većinom su bile jednojezične. Ako bacimo pogled na važnije gramatike osmanskog u Osmanskom carstvu, zapaziti ćemo sličnu situaciju. Vidi: Tâhir Ken‘ân (1309/1891) *Kavâ‘id-i Lisân-ı Türkî*, İzmir; Abdullah Zuhdî (1325/1907) *Sarf-ı ‘Osmânî*, İstanbul; Raşid (1317/1899) *Külliyât-ı Kavâ‘id-i Lisân-ı ‘Osmânî*, İstanbul; Ahmed Cevdet (1311) *Tertîb-i Cedîd-i Kavâ‘id-i ‘Osmâniyye*, İstanbul; Bergamlı Kadri (937/1530) *Müyessiret-ül-‘ulûm* (čeviren: Besim Altay, İstanbul 1946), Bergam; Mehmed Rifat (1303/1885) *Kulliyât-ı Kavâ‘id-i ‘Osmâniyye*, İstanbul; Ali Nazima (1328/1910.) *Lisân-ı ‘Osmânî – Sarf ve Nahv Kısmı*, İstanbul; Kütahyalı Abdurrahman Hoca, *Mikyâsü-l-lisân ve Kistâsü-l-beyân* (čeviren: Ali Ulvi Elüve), İstanbul 1942; Sâmî (1303/1885) *Lisân*, İstanbul.

⁵⁸ Na istim stranicama uglavnom se nalaze opisi istih ili sličnih gramatičkih fenomena u turskom i bosanskom jeziku.

2.0.2.2. Gramatički opis bosanskog jezika otpočinje na sljedeći način:

T Ü R K Ç E

B O Ş N A K Ç A

[⁵⁹... ‘İlm-i kavâ‘id şol bir ‘ilimdir ki lisânın kavânîn ve usûlünden bahs u beyân eyleyüp kavânîn mahsûsasına ri‘âyetle lisân söylenür ve yazılır ve okunur. Mezkûrî ‘ilim, sarf ve nahv nâmıyla iki şubeye munkasımdır. Sarf, kelâmı terkîb eden her nev‘ kelime ve lafzın şudur menşe‘ini ve tebdilât u tasrîfini beyân eder ... 2a].⁶⁰

2.0.2.3. Gramatika turskog (osmanskog) jezika, pisana arebicom a na bosanskom jeziku, otpočinje na sljedeći način:

T Ü R K Ç E

B O Ş N A K Ç A

[...‘İlm-i sarf (etimologija) uči nas turski jezik pravilno govoriti i pisati i r’eči korjenove i način znati ... 2a].

2.0.2.4. Na kraju gramatičkog opisa bosanskog jezika možemo uočiti interesantan fenomen: Berbić piše **jednu gramatiku** za “*bosanski, hrvatski, srpski, crnogorski i dalmatinski jezik*” i naziva je **gramatikom Južnih Slavena**. Među spomenutim jezicima toliko vidi sistemskih sličnosti da zapravo nastoji dati gramatiku koja bi s jedne strane, uz navođenje odgovarajućih primjera, predstavljala gramatiku svih navedenih jezika i, s druge strane, paralelno želi dati i gramatiku (osmanskog) turskog jezika. Takvu njegovu namjeru potvrđuje i sljedeći završetak gramatičkog opisa **bosanskog, srpskog, hrvatskog, crnogorskog i dalmatinskog jezika**:

[... Cenûbî İslav ya‘ni Boşnâk ve Sırb ve Hrvat ve Kara Dağ ve Dalmaçiya lisânının gramatikası tamâm oldu.

⁵⁹ Transliterirani tekst Berbićeve gramatike stavljat ćemo u uglaste zagrade. Berbićeve oble zagrade ostaju nepromijenjene. Podvlačenje, *italik* i **boldiranje** teksta unutar uglastih zagrada naše je, a ne autorovo.

⁶⁰ Budući da se radi o štampanom arebičkom tekstu u Berbićevoj gramatici, način transliteracije preuzimamo iz transliteriranih štampanih osmanskih gramatika iz 19. st. – način transliteracije koji se praktikira i u TDK-u (Türk Dil Kurumu).

Ey lisân öğrenmegi ‘arz eden,
Gayret et kim bu kitâbı elde et! ... 222a].

Prijevod:

... ‘Dovršena je gramatika jezika južnih Slavena, dakle jezika Bošnjaka, Srba, Hrvata, crnogorskog i dalmatinskog jezika.

*O ti što želiš jezik naučiti,
trud uloži te ovu knjigu imaj pri ruci’.*⁶¹

S obzirom na jake pozicije teksta u djelu, prilikom definiranja naravi Gramatike, treba imati na umu sljedeće:

- a) na početku djela stoji jasan naslov djela (*Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj*) u kojem se, kao i u samom predgovoru djela, naglašava da autor daje **gramatiku bosanskog i turskog jezika**;
- b) na kraju Berbić, pri završetku opisa **gramatike bosanskog jezika**, ističe da je to ustvari “gramatika jezika Južnih Slavena”, odnosno gramatika jezika Bošnjaka, Srba, Hrvata, te crnogorskog i dalmatinskog jezika.

Smatramo da Berbić nije imao namjeru ulaziti ni u kakve rasprave u vezi s nazivom jezika, kakve svjesno otpočinju listovi u Bosni poput *Bosanske vile*, *Bošnjaka*, *Zore*, *Nade*, *Glasa Hercegovca*, odnosno sa brojnim nacionalnim listovima u susjedstvu (Srbiji, Slavoniji, Hrvatskoj, Dalmaciji i Crnoj Gori). Berbić naprosto želi istaći da se, bez obzira na različite historijske nominacije, radi o jednoj gramatici te da su “gramatika bosanskog jezika” i “gramatika jezika Južnih Slavena” (Srba, Hrvata, Crnogoraca i Dalmatinaca) gotovo identične. U samoj gramatici bosanskog jezika Berbić slijedi logiku deskripcije gramatičkih fenomena i na širem prostoru, ne samo u Bosni, te katkad napominje kako se šta izgovara u “govoru Srba” ili u “govoru i jeziku Bošnjaka” itd. U djelu *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj* – koristi i termine “Bosna lisanı” / “bosanski jezik”, dok u svome djelu *Ḥaṭṭ-ı ‘Osmānī ile İmlā-yi Cedīdesi Ḥāvī Elifbāyi Bosnevī – Sa starom i novom jazijom bosanska elifnica* – štampanom 1886. godine, koristi samo termin “bosanski jezik”. Iako je Berbić preferirao primjere iz bošnjačke kulturne tradicije, nastojeći da pruži opis onoga što on smatra i “gramatikom Južnih Slavena”, on formira čak i vlastiti *metajezik* gramatičkoga opisa; zato ne treba da nas čudi

⁶¹ Prijevod sa osmanskog stavljamo u polunavodnike.

pojava određenog broja riječi koje su čisti ekavizmi, kao i određeni broj ikavizama. Što se tiče ekavice, moguć je utjecaj gramatičke tradicije, ali i nepoznavanje jezika među ljudima koji su u štampariji slagali riječi, praveći brojne greške, o čemu i Berbić govori u uvodnom dijelu svoje knjige.

2.0.2.5. U Berbićevom opisu gramatike bosanskog i turskog jezika srećemo se sa specifičnom *metodom usporedbe* dvaju spomenutih jezika, koja se može različito definirati. To može biti istovremeno i metoda komparacije, metoda usporedbe, metoda kontrastiranja i sl. Dakako, sama Berbićeva namjera da u gramatičkome opisu našeg jezika “pronađe” osobitosti gramatike “bosanskog, hrvatskog, srpskog, crnogorskog i dalmatinskog” jezika, te da ponudi što cjelovitiji opis turskog jezika prema sličnim fonetsko-fonološkim i morfološkim kriterijima, njegovu metodu čini zanimljivom i za slaviste.

2.0.3. Dvojezičnost gramatičkih objašnjenja kao konceptijska datost i tabelarni prikaz gramatičkih cjelina i poglavlja

2.0.3.1. U definiranju većih gramatičkih cjelina u djelu *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj* – Berbić često daje neke naslove ili određene dijelove naslova dvojezično, i na turskom i na bosanskom, bez obzira na to da li se radi o opisu gramatike bosanskog ili, pak, turskog jezika. Na početku gramatike Berbić daje sadržaj: desni stubac⁶² na parnoj strani uglavnom je rezerviran za naslove, podnaslove i nazive manjih tematskih cjelina koje se bave opisom bosanskog jezika, dok je lijevi stubac⁶³ rezerviran uglavnom za naslove koji se nalaze unutar gramatičkog opisa turskog jezika. Objašnjenja koja se bave gramatikom bosanskog jezika na turskom su jeziku, naslovi većinom na turskom, premda ima i dvojezičnih naslova.⁶⁴ Gramatika turskog, pisana na bosanskom, podijeljena je na veće i manje tematske cjeline. Dvojezičnost u nazivima poglavlja više je prisutna u dijelu gramatike koji se bavi opisom turske gramatike. Radi ilustracije navest ćemo samo nekoliko naslova i podnaslova iz *Sadržaja (Fihrist)* koji se nalazi na početku djela: *Harfler (Suglasnici)*, *İmenice (İsimler)*, *Rod*

⁶² U tekstu transliteracije stubac -a.

⁶³ U tekstu transliteracije stubac -b.

⁶⁴ Npr. *Rumûzât (Priglasice)*, *İsimler (İmenice)*, *İsimlerde Kemiyet (Broj)*, *Cins (Rod)*, *İkinci Bâb: Sıfatlar (Prid'evi)*, *Cins (Rod)*, *Tasrîf (Prom'ena)* i sl.

(*Cins*), *Broj* (*Kemiyyet*), *Padeži* (*Ahvâl-i isim*), *Prid'evi* (*Sîfât*), *Priložne imenice* (*İsm-i mensûb*), *Umaljeni prid'evi* (*Sîfât-ı taklîliyye*), *Mjestni prid'evi* (*Sîfât-ı temkîniyye*), *Brojevi* (*Sayılar*) *Esmâ-i a 'dâd*, *Nar'ečenici* (*Kinâyât*), *Zamenice* (*Zamâyir*), *Nalikovac glagolja* (*Şibh-i fi 'l*), *Pr'edlozi* (*Hurûf-ı cerr*), *Nar'ečice* (*Zarf u hâl*), *Sveze* (*Hurûf-ı 'atıf*), *Usklici*, *Dočetci ili r'ečice* (*Edevât-ı hurûf-ı me 'ânî*) i sl.

2.0.3.2. Berbićeva gramatika nije djelo koje nas kani uvesti u sve elemente i detalje kontrastivnoga opisa određenih gramatičkih pojava u bosanskom i turskom jeziku,⁶⁵ nego je ona na neki način rezultat unaprijed zadate koncepcije pisanja. Na osnovu sadržaja gramatike, što nam ga autor nudi na samom početku, i na osnovu manjih gramatičkih cjelina, paragrafa i autorskih primjedbi, uočavamo, gotovo na istim stranicama, sljedeći tematsko-sadržajni raspored opisanih gramatičkih pojava, kako slijedi u tabeli.

2.0.3.2.1. Tabela 1: Sadržaj i tematika gramatike⁶⁶

BOSANSKI JEZIK	TURSKI JEZIK
<i>'Ilm-i kavâ'id; 'ilm-i sarf, Prilog, podlog</i>	<i>Etimologija; 'Ilm-i sarf</i>
<i>Priglasice (naglasak)</i>	<i>Samoglasnici, suglasnici</i>
<i>Narječja, suglasnici, samoglasnici</i>	<i>Slova (pisanje)</i>
<i>Tvorba, dočetci, umetci, složeni izrazi</i>	<i>Način spajanja slova</i>
<i>Vrste riječi i podjela</i>	<i>Jednosložne riječi, riječi s hemzom, riječi s vavom</i>
<i>Pisanje riječi</i>	<i>Određeni član</i>
<i>(latinica : arebica)</i>	

⁶⁵ Berbić se u djelu *Bosanski turski učitelj* naprosto bavi deskripcijom gramatičkog sistema bosanskog i turskog jezika. Međutim, kada promatramo ustrojstvo njegove gramatike, i sa koncepcijskog i sa tematsko-sadržajnoga aspekta, možemo uočiti brojne elemente kontrastivnoga pristupa.

⁶⁶ Tabela se ne sastoji samo od Berbićevih termina nego i od naših prijevoda tematskih poglavlja i manjih cjelina. U lijevom stupcu (*Bosanski jezik*) ima jedan broj termina koje smo preveli sa osmanskog a nismo ih našli u Berbića. U desnom stupcu (*Turski jezik*) uglavnom smo naveli Berbićeve termine.

Imenice

Rod i broj kod imenica
 Prepoznavanje imenica m. r.
 Prepoznavanje imenica ž. r.
 Prepoznavanje imenica s. r.
 Objašnjenje padeža kod imenica
 Šest padeža
 Padeži množine m. r. imenica koje se završavaju na suglasnik (jednina : množina)
 Gubljenje “glasova/slova” kod jednosložnih imenica m. r.
 Imenice m. r. u kojima nema gubljenja suglasničkih “slova/glasova” (harfova)
 Promjena “slova/glasova” u množini imenica
 Druga promjena imenica – ženski rod
 Padeži imenica ž. r.

Izuzeci

Treća promjena imenica – srednji rod

Pridjevi

Rod u pridjeva
 Podjela pridjeva
 Opći pridjevi

Poređenje pridjeva

Brojevi

Podjela brojeva
 Prosti brojevi
 Redni brojevi
 Osnovni brojevi (padeži jednine)
“Zamenice”
 Podjela zamenica

Imenice⁶⁷

Različite imenice
 Mjestne imenice
 Rod kod imenica
 Broj kod imenica
 Padeži kod imenica (promjena – jednina: množina)
 Padeži jednine
 Padeži množine

Pridjevi

Rod u pridjeva
 “Dioba” pridjeva
 Priložne imenice
 Umaljeni pridjevi
 Potvrđenje i poređenje kod pridjeva
 Mjestni pridjevi
 Broj kod pridjeva
 “Narečenici” (kinayat)

Brojevi

Dioba brojeva
 Prosti brojevi
 Redni brojevi
 “Oddijelni” brojevi
 “Razbijeni” brojevi
“Zamenice”
 Dioba

⁶⁷ U tabeli boldiramo nazive “babova” (poglavlja) u Gramatici.

*Promjena zamenica**Povratne zamenice**Pitajuće zamenice**(padeži jednine i množine)**Pokazne zamenice**Odnosne zamenice***Glagolji***Podjela glagola**Promjena glagolja**Poluprošlo vrijeme**Prošlo vrijeme**Složeno-prošlo vrijeme**Davno-prošlo vrijeme**“Pridežni” vid promjene**(nastavci)**Promjena pomoćnih glagolja**Svršeno sadašnje vrijeme**Vrijeme polusvršeno**Vrijeme skoroprošlo**Vrijeme prošlo**Vrijeme buduće**Zapovjedni način**Vrijeme sadašnje**Rod**Padeži**(jednina : množina)**Prisvojne**“Prilučne”**Ukazne**Družne**Upitne**“Neoznačene”**Povratne***Glagolji***Nalikovac glagolja**Prelazni i neprelazni glagolji**Pravilni neprelazni glagolji**Srčani glagolji**“Obrtni neodređenik”**Imenice neodređenika**Poznati i trpni neodređenik**Ječni i niječni neodređenik**Skovane ili proizvedene imenice,
Stupni glagolj (kako se skuje ili proizvede),**Primjeri imenice činitelja**Primjeri imenice učinjenika**Promjena glagolja**Braniteljna množina**Politični način**Trećeg lica “zapovidnog” jednina**Važni glagolji**Za stanje složeni način**Prošlo vrijeme**Vrijeme skoroprošlo**Sadašnje vrijeme**(jednina : množina)**Buduće vrijeme**Niječno buduće vrijeme**Trpno vrijeme**“Povezivanje”**Složeni glagolji*

Vrijeme poluprošlo
Vrijeme skoroprošlo
Vrijeme prošlo
Vrijeme davnaprošlo

I. promjena

Prošlo vrijeme od gl. "tonuti"

II. promjena

Glagolji na oblik "dvoriti"

III. promjena

*Glagolji na oblik "preti (se)" – pe-
 rem (se); kleti, peti i sl.*

*(sadašnje, buduće, prošlo vrijeme,
 imperativ*

-DI sifati

Radni glagoljski pridjev

Složenice u glagolja

*Konjugacija glagolja: sapeti – sa-
 pnem; oteti – otmem; denuti – de-
 nem;*

"određeni" način infinitiva

promjena gl. "vijeti"

*(sadašnje, prošlo buduće vrijeme,
 imperativ, pridjevi glagoljski, upo-
 treba u poeziji)*

IV. promjena

promjena glagolja na oblike:

1. vid "pjevati – pjevam"

*(prošlo, sadašnje, buduće vrijeme,
 imperativ)*

2. vid "orati : orem"

(prošlo i buduće vrijeme, imperativ)

3. vid "držati – držim"

V. promjena

*promjena gl. na oblik "njegovati –
 njegujem"*

(prošlo, buduće vrijeme, imperativ)

*"Subližni" glagolja skoroprošlo vri-
 jeme*

*"Obšti" ili pomoćni glagolji
 (promjena kroz "načine")*

Prošlo pripovjedno vrijeme

Pripovjedno sadašnje vrijeme

Pripovjedno buduće vrijeme

Pripovjedno trajno vrijeme

Pričano važno vrijeme

Pričani moralni način

Pričano prošlo vrijeme

Pričano sadašnje vrijeme

Pričano buduće vrijeme

Pričano trajno vrijeme

Pričano pripovjedno trajno vrijeme

Uvjetni moralni način

Uvjetno skoroprošlo vrijeme

Uvjetno prošlo vrijeme

Uvjetno sadašnje vrijeme

Uvjetno trajno vrijeme

Uvjetno buduće vrijeme

Pripovjedni uvjetni prošli način

trajni način

trajni pripovjedni

*(buduće, skoroprošlo, davnaprošlo
 vrijeme)*

pripovjedno buduće vrijeme

pričano sadašnje vrijeme

pričano trajno vrijeme

*(moralni pripovjedni način, moćni
 uvjetni i pripovjedni važni način)*

neodređeno vrijeme

prošli neodređenik

imenica činitelja

budući neodređeni pitajući način

spojeni način

(promjena)

poluprošlo vrijeme zamjenice "ben)

spojene izreke ("sila" rečenice)

VI. promjena

1. vid “tresti – tresem”; 2. vid “žeći – žežem”;

3. vid “čuti – čujem”

nastavci kod promjene “glagolja”

vrijeme poluprošlo

skoroprošlo vrijeme

zapovjedni način

prošlo pridjev na -VŠI; sprežni pridjev na -L

prošli neprelazni pridjev; (trpni) na -N ili -T

(vrijeme prošlo, davnoprošlo, buduće)

Nar’ečice (zarf u hal)

Pr’edlozi

Sveze

Usklici

pitajuće uvjetne rečenice

imenske rečenice

glagoljske rečenice

Nar’ečice (zarf u hal)

Pr’edlozi

Sveze

Usklici

Dočetci ili r’ečice

Neki predmeti u govoru (kelamu) i izrekama (džumletu)

2.0.3.3. Na osnovu navedenih općih osobitosti i opisa koncepcije djela *Bosanski turski učitelj*, moglo bi se slobodnije zaključiti kako je Berbićeva metoda gramatičkoga opisa zapravo neka vrsta *taksonomijske* kontrastivne metode u širem smislu, gdje su taksonomija i klasifikacija u prvom planu, što je posve razumljivo za djela nastala u periodu kad je autor gramatike živio. Međutim, Berbić piše gramatiku bosanskog jezika na (osmanskome) turskom jeziku, koristeći se terminologijom iz obiju gramatičkih tradicija, dok gramatiku osmanskog piše bosanskim jezikom i arapskim pismom, tako da uz osmanske termine nastoji dati što adekvatniji termin na bosanskom jeziku. U samom opisu Berbić je konceptualno prisiljen uspoređivati dvije posve različite gramatičke tradicije kojima se opisuju dva posve tipološki različita jezika: bosanski jezik i turski jezik.

2.0.4. Berbićeva koncepcija vježbi u djelu

2.0.4.1. Kao što smo ranije spomenuli, u periodu Topal Osman-paše i kasnije, od pojave štampe u Bosanskom vilajetu, tekstovi važnijih djela, zakona i zvaničnih listova bili su službeno dvojezični: na bosanskom i na

turskom jeziku. U austrougarskom periodu ima mnogo manje takvih tekstova, ali je ta tradicija nastavljena na različite načine. Naprimjer, u Berbićevo vrijeme, kod Junusa Remzije Stovre, u “dodatku” njegovoj rukopisnoj gramatici perzijskog jezika, primjećujemo usporedni prijevod teksta Sadijeva *Dulistana* (tekst je pisan uporedo na perzijskom, osmanskome i bosanskom), kao i u “dodatku” njegovoj gramatici arapskog jezika (usporedni tekst na arapskom, osmanskome i bosanskom). Dakle, usporedno postojanje tekstova na dva ili više jezika u prijevodima nije nova pojava u Bosni ni krajem 19. stoljeća. Međutim, ono što je osobitost Berbićeve gramatike jeste sljedeće: vježbe unutar Berbićeve gramatike, logički poredane uglavnom na svakoj sljedećoj parnoj stranici, ne nalaze se “ni u kakvom dodatku / aneksu gramatici”, nego su integralni, sami konceptijski dio gramatike, tako da prate gramatički opis obaju jezika od samog početka djela *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj*.

Ilustracije radi, navest ćemo za primjer kraći odlomak iz jedne od Berbićevih vježbi.

Tabela 2: Dio jedne od brojnih dvojezično datih vježbi u Berbićevoj gramatici

[... (*V' ežba*) 49

(...) Pošto etimologiju i sintaksu svršiš preče nauke: logika, ritorika (značajno jasno i čudoizgovorlo) nauku religiju (numiku) fiziku, hemiju, geometriju, zemljopis, račun gebr, brojnauku, obću istoriu i prirodopis, kozmografiju, filozofiju, zvezdarstvo, pevanje, važne nauke su. (Rođeni jezici: arapski, starogrčki i latinski je. Njihov korin surjanski jezik je (persijski, turski, francuski, nemački, engleski, talijanski i još ostali jezici stupovi su, stoga jedan rođeni jezik koji točno uznađe, ostale jezike lase i vrlo utuveno postigne ... 87b].

[... (*Ta 'lîm*) 49

(...) Mu'teber olan 'ilimler sarf u nahvı bitirdikden sonra (mantık, me'ânî, beyân, bedî', fıkıh, hikmet, kimyâ, hendese, coğrafyâ, hesâb, cebr ve mukâbele târîh-i 'umûmî, târîh-i tabî'î hey'et-i felsefe, nücûm, mûsîkî) 'ilimleridir. Mâderzâd lisânlar 'Arebî, Yunânî, Lâtince dir ki bunların aslı Süryânî lisânıdır. Fârisî, Türkî, Fransızca, Almaniyaca, İngilizce, İtalyanca ve sâ'ire fer'âlar bu cihetle mâderzâd olan lisânlerin birini lâıyıkla bilen öbürlerini kolay ve gâyet metîn öğrenür ... 87a].

2.0.4.2. I vježbe su kod Berbića, kao što se vidi, odvojene linijom koja dijeli svaku stranicu gramatike na dvije jednake polovine. Na jednoj polovini stranice u vježbama date su rečenice na bosanskom jeziku, a na drugoj

polovini iste stranice date su posve iste rečenice na turskom jeziku.⁶⁸ U današnjim lingvističkim studijama kontrastivnog usmjerenja srećemo sličnu metodu učenja jezika, doduše, u daleko razvijenijoj formi.⁶⁹ U školi koju je pohađao Berbić u Istanbulu slična metoda koristila se u razgovornim priručnicima za nastavu iz francuskog jezika i književnosti.

2.0.5. Leksikografski prilozi u gramatici⁷⁰

2.0.5.1. Prvi leksikografski prilog *Lugât-ı Bosniyye* otpočinje na 101. strani djela. Sa leksikografskim prilogima Berbić završava na 223. strani. Gore navedeni mali rječnik bosansko-osmanski otpočinje sljedećim leksemama, kako slijedi:

[... *LUGÂT-I BOSNÎYYE*

(*dronjo, odrpanica, traljavac*) pejtmürde, (*bekrija, pikov*) sarhoş, (*ništarija, bitanga, pušt kalaš*) ser-seri, haylâz, (*risti, izžlebiti, izdubiti*) oymak (*tigan*) (...) (*svisnuti, razjaglit, raskofati*) keyif çatmak (*znamenja, biležje, biljeg, srok*) damga, ‘alâmet (*naprstak, napršnjak, kocka*) yüzük (*nareckan, izreckan, zubičast*) dişli (*srêš*) şarâb tortusu, ‘kırım tırtır’ (*osedlati*) eğer vurmak (*prćakati se, bacakati se, otimati se*) dayanmak

çabalanmak (*sablazan, mutnja, negodovanje*) fitne, fesâd (*opozivati, opozvati, poricati*) istişâre etmek, nigûn, rüçû‘ etmek (*privoljavati*) kandırmak (*ustupiti*) yanaşmak (*snishodljiv, popustljiv, ustupačan*) mutî‘, münkâd (*dostaviti, dostavljati*) ‘arz etmek (*ćikati*) meydân okumak (*izdržavati*) idâre etmek, masrafını çekmek (*gnjitav*) soğulun ... 101a–101b].

⁶⁸ U vježbama se nalaze primjeri rečenica različite naravi i stila: ima rečenica uobičajenih za gramatike i udžbenike stranog jezika, ali u velikom broju ima i primjera razgovornog stila. Neke su vježbe povezane upotrebom istog gramatičkog oblika, dok su druge pak povezane istom temom.

⁶⁹ Berbićeva gramatika nije studija posvećena proučavanju pojave grešaka (error analysis) pri učenju stranog jezika. Ona je više namijenjena pripremi i uvođenju učenika u osnove gramatike kako bi se što lakše ovladalo jezikom, a vježbe sa prijevodom su neka vrsta pomagala u učenju jezika. Možda je upravo zbog te dimenzije, odnosno takve metodološke i pedagoško-didaktičke usmjerenosti svoje gramatike, Berbić svoje djelo nazvao “bosanskim-turskim učiteljem” (*Boşnakça Türkçe Muallimi*).

⁷⁰ Gramatika *Boşnakça Türkçe Muallimi* – *Bosanski turski učitelj* – interesantna je sa aspekta leksikologije i leksikografije, kako stručnjacima – lingvistima, tako i običnim čitateljima.

2.0.5.2. U gramatici se nalazi velik broj leksikografskih priloga koji su rađeni na tematskom principu, koji se ubrajaju u produkte tzv. konceptualne bosanskohercegovačke leksikografske tradicije. Naime, riječi iz određene tematske oblasti svrstane su na istom mjestu. Ti leksikografski prilozi svrstani su pod sljedeće tematske cjeline: (*Bahârât*) *Zagrijači* (137b), *Voće* (*Meyveler*) (137b), *Cv'eće* (*Çiçekler*) (137b), *Platna* (*Kumaşlar*) (139a), *Brodovi* (*Merâkib-i Bahriyye*) (139a), *Oružje* (*Esliha*) (139b), (*Merâtib-i 'Askeriyye*) *Stepeni vojni* (141a), *Sveta mesta, bogomolje* (*Emâkin-i Mukaddese ü Me'âbid*) (141b), *Mere* (*Evvân u İkyâl ve Mikyâslar*) (141b), *Novac* (*Sikke*) (143a), (*Merâtib-i Milkiyye*) (143a), *Svirke* (*Çalgılar*) (145b), (*Kâ'inât*) *Svebiće* (153a), (*Sulara dâ'ir*) *O vodama* (153a), (*Hava*) *Vazduh* (153b), (*Ateş ve Yakılan Şeyler*) *Vatroizgoreće stvari* (155a), (*Me'âdin ve Cevâhir Taşları*) *Metali i dragoceno kamenje* (155a), (*Esmâi Kimyeviyye*) *Hemične imenice, nazivlje* (155b) itd.⁷¹

2.0.5.3. U Berbićevoj gramatici pronalazimo i priloge leksikografske naravi ustrojene i na osnovu određenih "morfoloških" kriterija klasifikacije. Tako u dodatku gramatičkome opisu glagola nalazimo i "spiskove glagola" pod sljedećim tematskim podnaslovima: *Najviše poznati, čuveni dvojci* (*Senâ'î*) (204–207), *Trojaci* (*Sulâsî*) (207–208) i *Četvorci* (*Rubâ'î*) (208–209). Navest ćemo kao primjer nekoliko leksema iz poglavlja *Najviše poznati, čuveni dvojci* (*Senâ'î*), kako slijedi:

[... *NAJVIŠE POZNATI ČUVENI DVOJCI* (*SENÂ'Î*)

(...) (*öpmek*) = poljubiti (*atmak*) = baciti (*etmek*) = učiniti (*ötmek*) = pevati, pištati (*açmak*) = otvoriti odkriti (*acımak*) = boljeti, želiti (*içmek*) = piti (*uçmak*) = leteti (*aramak*) = tražiti (*ödemek*) = odužiti izplatiti (*erimek*) = razstopiti se (*ermek*) = dokučiti (*örmek*) = plesti zidati (*üremek*) = omnožiti se (*urmak*) = ošnuti (*ezmek*) = zgnječiti (*azmak*) = posiliti (*üzmek*) = nekoga kidati kinjiti (*uzamak*) = odaljiti se (*esmek*) = virati duvati (*eşmek*) = izroviti (*aşmak*) = preko nešto preći, nadvisiti (*üşünmek*) = zgracati se (*üşüme*) = ozebsti... 204b].⁷²

⁷¹ Pri kraju Gramatike, kao dodatak, stoje sljedeći prilozi također leksikografske naravi: *Emâkin* (*Binâlar*) *Zgrade* (224a), (*Çolha*) *Tkala* (224a), *Değirmencilik* (224b) i *Yağcılık* (*Ulaştvo*) (224b).

⁷² U gore spomenutim "spiskovima" glagola Berbić, premda se služi arapskim alfabetom, koristi redosljed ćirilčnoga alfabeta kao osnovu za raspored leksema.

2.0.5.4. U kraćem rječniku *Lugât-ı Bosniyye* prvo dolaze riječi iz bosanskog jezika pa iza njih odgovarajuće riječi iz turskog. U većini leksikografskih Berbićevih priloga tematske naravi u gramatici *Bosanski turski učitelj* prvo dolaze riječi iz turskog, a potom iz bosanskog jezika. Dakle, rječnički, odnosno leksikografski prilozi dvojako su usmjereni: imamo i male rječnike bosansko-turske kao i tursko-bosanske. Što se tiče ostalih morfoloških kriterija slaganja leksema, kod Berbića imamo i podjelu glagola u bosanskom jeziku na šest vrsta, a poslije objašnjenja slijedi djelomično alfabetski poredan izuzetno velik broj glagola koji pripada određenoj vrsti promjene. Dakle, pri nizanju navedenih glagolskih leksema iz bosanskog jezika (uz odgovarajuće glagole na turskom jeziku) prisutan je i kriterij nizanja prema glagolskim vrstama kao i kriterij nizanja leksema po alfabetskom redoslijedu.

2.0.6. Gramatička terminologija kod Berbića

2.0.6.1. U Berbićevom gramatičkom opisu bosanskog i turskog jezika uočavamo i termine iz osmansko-turske gramatičke tradicije, kao i termine iz južnoslavenske gramatičke tradicije. Berbić pokušava u “usporednom” opisu turskog i bosanskog jezika donekle približiti spomenute gramatičko-terminološke tradicije, nastojeći da za određeni termin iz bosanske gramatičke tradicije nađe adekvatan termin iz osmanske gramatičke tradicije, i obrnuto. Stoga nije ni čudo što kod većine termina pronalazimo usporedno gramatičko nazivlje na oba jezika. Ilustracije radi, navest ćemo samo nekoliko takvih dvojezično navedenih gramatičkih termina, kao što su: *‘ilm-i sarf* (etimologija), *(müsned ileyh) = podlog*, *(müsned) = prilog*, *rumûzât* (priglasice), *hareke* (samoglasnici), *imenice* (isimler), *ism-i zamân* (imenica vremena), *sıfat = prid’ev*, *zamîr = zamenica*, *ism-i işâret = ukazna zamenica*, *mübhemât = povratnici*, *masdar = neodređeni*, *fi’l = glagol*, *ism-i fâ’il = sadašnji prid’ev*, *ism-i mef’ûl = prošli prid’ev*, *sıfat-ı müşebbehe = neprelazni prid’ev – prom’enljivi*, *edevât = dočetcı* itd.

2.0.6.2. U opisu gramatike turskog jezika uočava se utjecaj “bosanske” južnoslavenske gramatičko-terminološke tradicije, dok se u gramatičkome opisu bosanskog jezika uočava utjecaj (osmanske) turske terminologije. Radi se, zapravo, o međusobnom utjecaju koji je naprosto posljedica same koncepcije Berbićevog djela *Bosanski turski učitelj*, a samo koncepcijsko

i metodološko dovođenje gramatičke terminologije jednog (L1) jezika u vezu sa terminologijom drugog (L2) jezika, kao što je već spomenuto, neodvojivo je od prve, početne faze usporedbe dvaju ili više jezika. Što se tiče terminologije, primjetan je utjecaj i slavenske gramatičke terminologije sa sredine 19. stoljeća.⁷³

2.1. Berbićev predgovor

2.1.1. Dvojezičnost predgovora

2.1.1.1. Kod Berbića, u samom predgovoru gramatici, srećemo isti tekst pisan uporedo na dva jezika, što zapravo nagovještava i uklapa se u širu koncepciju djela. Dvojezični predgovori najčešće se pišu u sredinama gdje se u komuniciranju naporedo koriste dva ili više jezika. Metodološki promatrano, to je pojava na koju vrijedi skrenuti pažnju budući da nas može donekle usmjeriti ka pitanju “za koga je Berbić pisao svoje djelo”, da li je pisao za Bošnjake “u Turskoj”, koji su trebali zadržati maternji bosanski jezik (te je stoga i pisao gramatiku bosanskog na turskom jeziku), a gramatiku turskog za Bošnjake u Bosni kako bi savladali turski jezik i bili i dalje u komunikaciji sa svojim sunarodnjacima koji su se “selili u Tursku”, ili je pak bosansku gramatiku pisao za Turke kako bi im približio komunikaciju sa slavenskim stanovništvom (Južnim Slavenima) još u vrijeme dok je osmanska administracija bila prisutna u Bosanskom vilajetu, a gramatiku turskog jezika na bosanskom kako bi se olakšalo učenje turskog kako bi domaći ljudi iz Bosne mogli lakše da se uključe u osmansku administraciju i korespondenciju na turskom jeziku.

⁷³ Vidjeti srpske gramatike sredinom 19. stoljeća, a osobito *Srbsku gramatiku za gimnazijalnu mladež Knjažestva Srbije* Vladimira Vuića iz 1856. godine.

Tabela 3: Primjer dvojezičnog *Predgovora* u Berbićevoj gramatici (početak):⁷⁴**PREDGOVOR**

Svaki jezik da se upamti glavno sredstvo, svojim jezikom iztumačeni r'ečnici po novoj metodi složene s vežbama gramatike i u razgovoru napisana d'ela su.

Jedan jezik u onom mestu ako se ne govori i ako malo ih ima da znaju i da govore i gore spomenuta poučna sredstva kad ne imad bunu, koliko god će se truditi dok ne ode se u ono mesto gde se oni jezik govori i onde ne stanuje se postići i opametiti se ne može. Pa kad bi jednog jezika sve r'ečnike pregledao i r'eči im popamtio opet savršeno uznao i naučijo ne bi. Osobito u r'ečniku što se nalaze po r'eči za svaki pojedini značaj sv'edodžbe i primeri ako navedeni ne budu po ideji onog jezika i gde treba bez pogreške upotrebiti neće moći. Za koji jezik bilo što su napravljeni r'ečnici nisu savršeni, jer ima mnogo r'eči koje još upisane nisu te za raspravu neki nuždi dovoljno ne važe. A tome uzrok da jedan čov'ek u jedne nacije između težaka

MUKADDİME

Ba'de ârâyi mâ vecebe 'aleyna

Her lisânın ve sâ'ir tahsîlesi öğrenmeğe tâlib olan kimsenin lisân mâderzâdeler ile tercüme olunmuş lugatler ve tevâsûl üzere temdînli kavâ'id ve mukâlemeye dâ'ir eserler oldığı cümlelerin ma'lûmîdir.

Memleketinde söylenmiyen bir lisânı bilen ve söyleyen nâdir olursa ve tahsîlini teshîl edecek âsâr bulunamazsa ne kadar çalışılsa o lisânın söylendiği beldeye girilüp durulmadıkça tahsîl edilemez birde bir lisâne mahsûs kâffe-i lugâtı mütâlâ'a edilüp elfâz hıfz olunsa yine nâkısı tahsîl olunur bahuşûs lugatde mevcûd kelimeler her ma'nâ için şevâhid ve misâl götürülmediyse gelemelerin ekserisini şîve-i lisâna muvâfık ve mehall-i mahsûsunda isti'mâl etmeğe muktedir olamaz. Her kangî lisâna dâ'ir lugatler yapıldıysa yine o lisâna mahsûs derece olunmadıysa birçok kelimeler bulunuyor da hall-i müşkile kâfi olamıyorlar. Sebebi ise bir şahıs bir komun ehl-i zirâ' ve sanâ-yi' ve âileleri miyânında câri olan

⁷⁴ U arebičkoj grafiji u bosanskom Berbić za *č* i *ć*, kao i za *dž* i *đ*, koristi po jedan isti grafem. U našoj transliteraciji odlučili smo se u takvim slučajevima bilježiti distinkciju među navedenim glasovima. Smatramo da je jedna od realnih pretpostavki, između ostalog, i mogućnost da je Berbić za dva fonema koristio isti grafem. Ne treba zanemariti ni činjenicu da je opis gramatike bosanskog dat na turskom a turskog na bosanskom: U turskom jeziku također nema distinkcije [č, ć] i [dž, đ], tako da i u modernoj latinici, koja se koristi u suvremenom turskom Republike Turske imamo samo foneme *ç* i *c*. U ranijim alhamijado tekstovima srećemo i distinkciju između npr. "č" i "ć" na grafijskoj razini, ali je u takvim djelima, mora se priznati, utjecaj turskog jezika (ne samo fonetike) daleko manji nego što je u Berbićevim djelima.

i tvoraca i čeljadi što polazi svakakav razgovor ne može udesiti da čuje. Jerbo ima neki razgovora dok mu vr'eme ne dođe i dok se čov'ek sa onim ljudima ne druži i ne meša se da sto godina živi čuti neće. S toga sve r'eći sa sv'edočbama (dokazima) i primerima da imadne, jedan r'ečnik sastaviti ne jednom čov'eku nego deseterici nije moguće; ali jedan novinar da bi namujo, taki jedan savršen r'ečnik na sv'et mogo bi izdati. Dakle u jednom jeziku što god ima r'ečnika za izvadak da se upotrebi, i svaki dan po četrdeset r'eći sa značajima i sv'edočbama i primerima da se uvrsti; A čitatelji ovake novine onom ko tisu što pripada koja r'eč ne bi uvrstena bila a u njihovom zavičaju govorila se ne r'eći i njihove značaje sa sv'edočbama i primerima one novine uredničtvu kad bi izvolili pismom dokazati i ne dokazane r'eći u novinu kad bi se uvrstile dok bi se svršilo ovako dvetri godine neprekidno kad bi išlo i r'ečnik štanpao se i onijem koji su pomogli r'eći nalaziti i slati, bezplatno formu po formu r'ečnik da se uzšilje, ovim načinom savršen r'ečnik izdati moguće je. Jedna nacija svoje vlade zvanični jezik ako neznad bune ili njihovi činovnici njihova jezika kad ne bi znali nego preko tolmača kazivali i od kazivali a tolmači ne bi umeli pravo tolmačiti ili jednoj stranfti kad bi voljeli ne bi pravo doznalo se te zbog ovake pogreške štete (nepravo) neučiniti nije moguće. Stoga svaka nacija svoje vlade zvanični jezik da lasno postigne materinim jezikom iztumačene r'ečnike *i po novoj metodi gramatike i govore da napišu i štanpaju vrlo potrebno je ...*

her sohbeti işitmez. Zirâ öyle sohbetler var ki mevsimi gelmedikçe ve o sınıf insânlarla ihtilât edilmelikçe yüz sene ömür sürse insân duyamaz da ona dâ'ir elfâzı ve ta'birâtı öğrenemez. Binâen 'aleyhi kâffe-i elfâzını câmi'-i şevâhid ve emsâlini hâvî bir lugat meydana getürmek değil bir şahsa on şahsa (...) değildir lâkin bir gazete sâhibi murâd etse mükemmel bir lugât meydana getürebilir ya'ni lugâtı mevcûdeyi me'haz-i ittihâz ederek hergünkü nüshaya ma'nâ ile ve bulabilirdiği şevâhid ve misâller ile kırk kelime derc etse ve gazete okuyanlarda fasl mahsûsunda geçmeyup da memleketlerinde söylenen gelmeleri ma'nâ ve şevâhid ve misâller ile gazete idâresine göndermeğe himmet etseler ve bu gelen kelimelerde gazeteye derc olunarak iki üç sene hitâm buluncaya kadar devâm edilerek lugat tab' edilse ve bu bâbda çalışanlara lugatın formları meccânen gönderilse mükemmel lugat meydana gelür. Bir kavim devletin lisân resmisini bilmezse yahud onlara ta'yîn olunan me'murlar onların lisânını bilmezse ve tercemân dürüst terceme edemezse ve yahud birine tarafdâr olursa alınan ve verilen ifâdeler yanlış anlaşılacağından vukû'a gelen hatâyâdan bir tarafın magrûr olması melhûzdur. Binâen 'aleyhi her kavim devletin lisânı resmiiyesini kolayca öğrenmek için kendi lisân ile mütercem lugât ve *nevâsûl üzere kavâ'id ü mükâleme yapup tab' ve neşr etmesi elzemdir...*

O samoj namjeni i motivu za pisanje djela Berbić piše u sljedećem odlomku sa početka gramatike: [*Stoga svaka nacija svoje vlade zvanični jezik da lasno postigne materinim jezikom iztumačene r'ečnike i po novoj metodi gramatike i govore da napišu i štampaju vrlo potrebno je ...*]. Na osnovu navedenog citata iz predgovora djela, vrlo je vjerovatna pretpostavka da je Berbić počeo pisati svoje djelo još dok je Bosna bila u sastavu Osmanskog carstva, prije 1878. godine.

2.1.1.2. Dvojezični uvod u Berbićevu gramatiku dvostruko je usmjeren: a) ka čitateljima kojima je maternji jezik bosanski i b) ka čitateljima kojima je maternji jezik turski. Dvojezičnost predgovora nije obavezan dio svake kontrastivne gramatike ili studije, ali nije stran u djelima takve vrste.

2.1.2. Berbićevi zaključci u *Predgovoru*

2.1.2.1. Na osnovu *Predgovora* možemo uočiti koju metodu učenja jezika Berbić preferira, odnosno na koji način i zbog čega teži sastaviti najbolju moguću gramatiku nekog stranog jezika. Zanimljivi su sljedeći njegovi stavovi:

- za učenje stranog jezika potrebno je imati: a) rječnike s objašnjenjima na maternjem jeziku; b) moderne gramatike – “*po novoj metodi složene s v'ežbama gramatike*”; i c) ulomke za konverzaciju različite veličine “*u razgovoru napisana d'ela*”.
- riječi u rječnicima moraju biti objašnjavane s primjerima njihove upotrebe: mora se ukazati na njihovu semantiku u različitim sintaktičkim kontekstima i moraju se oslanjati na duh (*ideju*) jezika za koji se sastavljaju;
- rječnici nikad nisu savršeni, sastavljanje rječnika težak je posao i stoga što čovjek pojedine riječi može čuti samo u određenom kontekstu (sastavljanje rječnika podrazumijeva organiziran timski rad, koji traži dosta vremena i uspoređivanja);
- potrebno je boraviti neko vrijeme u sredini gdje se određeni, strani jezik govori i
- rječnike i gramatike treba pisati “po novim metodama”.

2.2. Berbićev gramatički opis bosanskog i turskog jezika: Fenomen usporednog opisa i elementi kontrastiranja

2.2.1. Promatrajući Berbićevo djelo u cjelini, uočljivo je da se ono sastoji od najmanje tri cjeline koje su međusobno isprepletene: a) *gramatički opis*

bosanskog i turskog jezika, b) *vježbe dvojezično date* (sa tekstom istog sadržaja na turskom i bosanskom) i c) *kraće "leksikografske" cjeline*: male rječnike bosansko-turske i tematske tursko-bosanske rječnike. Osobitost Berbićeva djela *Bosanski turski učitelj* u cjelini jeste baš ta svjesna, planska isprepletenost svih triju navedenih sastavnica gramatike. Shematski takvu isprepletenost mogli bismo iskazati i na sljedeći način:

$$G-2 + V-3 + G-4 + V-5 + G-6 + V-7 \text{ (itd. od 2. do 100 str.)}; \\ G-100 + V-101 + R-101 + G-102 + R-103 \text{ itd.}^{75}$$

2.2.2. Berbić na istoj stranici daje opis: bosanskog (na turskom) i turskog (na bosanskom). S obzirom na sadržaj svake stranice moguć je i sljedeći shematski prikaz gramatike:

$$\underline{B-2 \mid T-2} + \underline{B-4 \mid T-4} + \underline{B-6 \mid T-6} \text{ itd.}^{76}$$

Kako smo vidjeli iz sadržaja tematskih jedinica, Berbić uglavnom daje opis istih ili sličnih pojava u navedenim jezicima, sukladno razvijenosti njihova gramatičkog opisa u slavenskoj i osmansko-turskoj gramatičkoj tradiciji.

2.2.3. Dvojezičnost je temeljna osobitost Berbićeva djela *Bosanski turski učitelj*. Shematski bismo je uvjetno, po stranicama, mogli ilustrirati na sljedeći način:

$$\underline{tt-2 \mid tb-2} + \underline{tt-3 \mid tb-3} + \underline{tt-4 \mid tb-4} + \underline{tt+5 \mid tb-5} \text{ itd.}^{77}$$

Gotovo svaka stranica u Berbićevom djelu *Bosanski turski učitelj* sastoji se od teksta na oba jezika: na turskom i na bosanskom. Imajući na umu da je gramatika jednog jezika (L1)⁷⁸ pisana na drugom jeziku (L2), a gramatika drugog (L2) na prvom jeziku (L1), možemo doći do jednostavnog zaključka: *opisi dvaju jezika dati na način kako smo opisali međusobno su povezani*. Povezanost opisa dvaju jezika ne mora se ispoljavati samo kroz postojanje elemenata utjecaja gramatičkog opisa jednog jezika

⁷⁵ G = gramatika; V = vježbe; R = rječnik; -1, -2, -3 ... = brojevi stranica knjige.

⁷⁶ B = bosanska gramatika; T = turska gramatika; 1, 2, 3 ... = brojevi stranica.

⁷⁷ tt = tekst na turskom jeziku; tb = tekst na bosanskom; 1, 2, 3 ... = brojevi stranica.

⁷⁸ L1 (prvi, maternji jezik) – u našem radu *bosanski*; L2 (drugi, strani jezik) – u našem radu *turski*.

(L1) na gramatički opis drugog jezika (L2).⁷⁹ Uspoređivanje kod Berbića neodvojivo je od same koncepcije (tj. metode pisanja) djela, kao što smo već vidjeli iz navedenih shematskih obrazaca djela.

B- FONETIKA I FONOLOGIJA

3.0. Berbićev fonetsko-fonološki opis bosanskog i turskog jezika

3.0.1. Berbićev fonetsko-fonološki opis slijedi jezikoslovne tradicije jezika koji se opisuje, uz napomenu da se opis bosanskog jezika više oslanja na južnoslavensku gramatičku literaturu iz polovine 19. stoljeća, koju je, izgleda, koristio dok je pisao svoje djelo. Takav njegov pristup moguće je tumačiti vrlo mogućom pretpostavkom da je svoje djelo pisao negdje oko petnaestak, a možda i dvadesetak godina prije nego što je djelo štampano u Istanbulu. Zapravo, djelo, makar sa stanovišta opisa gramatike bosanskog jezika, odražava najviše jezička kretanja iz vremena Topal Osman-paše i perioda neposredno nakon njegovih reformi u javnom životu Bosanskog vilajeta. S obzirom na vrlo zahtjevan posao pisanja gramatike bosanskog jezika na stranom jeziku, odnosno na osmanskome jeziku, te skupljanja vježbi i pisanja aneksnih rječnika u knjizi, uočava se izvjesna razlika u pristupu opisu bosanskog jezika, s jedne strane, ali i neka vrsta povezanosti sa ranijom tradicijom koja je uobličena u Berbićevoj gramatici na osoben način, tako da slobodno možemo zaključiti: iako je Berbićeva gramatika bila štampana tek 1893. godine, ona ukazuje i na prethodni razvojni period u gramatičkom opisu bosanskog jezika iz sredine 19. vijeka. Koncepcijski se djelomično naslanja na strukturu zvaničnih vilajetskih listova koji su izlazili dvojezično u sarajevskoj državnoj štampariji.

3.0.2. Što se tiče Berbićevog opisa osmanskog jezika, on predstavlja kombinaciju opisa u gramatikama u vrijeme Ahmeda Dževdet-paše i opisa u školskim udžbenicima iz sredine 19. vijeka, ali pod snažnim utjecajem autorove zamisli da napiše pedagoško-didaktički priručnik sa dosta praktičnih vježbi i primjera iz svakodnevnog života. Dakako, osjeća se i utjecaj starije osmanske gramatičke tradicije, osobito pedagoško-didaktičke.

⁷⁹ Znajući da se bosanski i turski jezik i tipološki razlikuju, zanima nas da li se i koliko se te razlike odražavaju na sam Berbićev gramatički opis.

3.0.3. Iz Berbićevih naziva poglavlja u fonetsko-fonološkom opisu bosanskog i turskog jezika naslućuje se pokušaj da se iz fonetike bosanskog izdvoji ono što je bitno da nauči jedan stranac o fonetici bosanskog jezika, kao i pokušaj da iz fonetsko-fonološkog opisa turskog jezika izdvoji ono što bi bilo korisno i dostatno za razumijevanje osnovnih karakteristika osmanskog turskog jezika na fonetsko-fonološkoj razini. Fonetsko-fonološki opis bosanskog i turskog jezika u Berbićevoj gramatici, prije svega, odražava i Berbićevo shvatanje uloge navedene vrste opisa jezika u gramatici uopće. Ne ulazeći u to koliko je sam Berbić smatrao da treba posvetiti pažnje opisu navedenih jezika na fonetsko-fonološkoj razini, navest ćemo samo neke glavne osobitosti Berbićeva opisa spomenutih dvaju jezika koje opisuje u paralelnim stupcima na početku gramatike.⁸⁰

3.0.3.1. *Fonetsko-fonološki opis bosanskog jezika*⁸⁰

3.0.3.1.1. Kraća tematska cjelina *Rumûzât (Priglasice)* otpočinje na sljedeći način:

[Bošnjak ve Sırb lisânında imlâca bilâ fark ve ma'naca mübâyen olan kelimeler hurûfı savtiyyenin yüksek veya yumuşak sesile ne ma'naya delâlet eyledikleri anlaşılmağa oldığından yekdiğerinden fark ve temyiz olunabilmek için kelimelerin hurûfât-ı savtiyyesi üzerine dört 'aded rumûzât yalnız lûgatde ve bazı âsârda kullanılır isede siyâk ma'naları karine ile anlaşıldığından kitâbetde ve ekserî âsârda isti'mâl olunmamaktadır; 2a].

Berbić, kao što se vidi iz citata, izravno prelazi na opis akcenata ("priglasica") u bosanskom jeziku. U uvodnoj rečenici istovremeno citateljima daje sljedeće informacije:

3.0.3.2. *Fonetsko-fonološki opis turskog jezika*

3.0.3.2.1. U prvoj rečenici fonetsko-fonološkoga opisa turskog jezika u Berbićevoj gramatici uočljivo je postojanje termina *slovo* i *harf*. Berbić i za *glas* često koristi termin *harf*, premda mu je *harf* najčešća terminološka oznaka za *suglasnik*. Dakle, ne pravi distinkciju između harfa kao grafema i harfa kao suglasničkoga fonema. Zapravo, nema distinkcije niti između termina *fonem* i *glas*, kao ni distinkcije između *grafe-ma* i *glasa*, kako vidimo iz primjera:

[*Harf* (slovo) svako za se po iz jednog mjesta iz usta osobni glas daje.

U turskom jeziku osim samoglasni- je trideset i četiri suglasnika imade, kao što:

ا ب ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز س ش ص ض
ط ظ ع غ ف ق ك گ ل م ن و ه ی ...]

⁸⁰ Na samom početku, odmah iza par definicija opće naravi, Berbić otpočinje fonetsko-fonološki opis poglavljem o nekim prozodijskim osobitostima bosanskoga jezika.

a) četiri oznake za akcente služe za naglašavanje izgovora samoglasničkih fonema;

b) oznake za akcente koriste se samo u rječnicima i u nekim sličnim djelima;

c) pošto se semantika lekseme otkriva i na osnovu konteksta (*siyâk*) u kojem se određena leksema nalazi, u pisanju i “u većini djela” ne obilježavaju se oznake za akcente;

d) u riječima koje se po pravopisu (načinu pisanja) ne razlikuju a po značenju razlikuju *naglašeno ili nenaglašeno izgovaranje* samoglasničkih fonema ukazuje na značenje tih riječi. Berbić u istom kontekstu spominje “pravopis u jeziku Bošnjaka i Srba” (u konstrukciji *Boşnak ve Sırb lisânında imlâ* ...), vokalske foneme (*hurûf-ı savtiyye*) i njihov način izgovora (*yüksek veya yumuşak sesile*), četiri vrste oznaka za akcente / naglaske (*dört aded rumûzât*) i sl. Pri opisu pojava tipičnih za opis bosanskog jezika koristi osmanske turske termine, navodeći nazive za akcente uz primjere njihove distribucije, npr.:

[Birincisi, *şidde*, (*oştra*) (˘) *gora* = daha fena, *duga* feçi tahtesi.

İkincisi, *tez*, (*kratka*) (˘) *gora* = orman *rosa* = çi.

Üçüncüsü, *med*, (*duga*) (˘) *duga* = ‘alâ’im-i simâ, *snaga* kuvvet, *glava*, baş.

Dördüncüsü, *mutme’ic* (˘) *dug* = borç, *rug* = tekdîr ve ta’yîb; 2a].

Klasifikacija “harfova” (u značenju “suglasnika”) razlikuje se u bosanskom i osmanskome turskom jeziku. Primarna klasifikacija suglasnika (“harfova”) u osmanskome turskom jeziku mora se temeljiti na pravilima koja iz perspektive grafije određuju njihovu ulogu u izražavanju složenog vokalskog sistema osmanskog turskog jezika, kako slijedi:

[Od suglasnika ك ك ع س ذ ث ت s kratkim (lahkim) samoglasnikom slažu se, kao što: تل *tel* = žica, ثواب *sevâb* = zadužbina, لذت *lezzet* = slast, طاش *taş* = kamen علم *‘alem* = osobita imenica, كمر = svod, كمي *gemi* = lađa, اكر *eğir* = sedlo.

Slova ف غ ظ ط ص خ s dugim teškim samoglasnicima slažu se kao što: خاطر *hatur* = čast, صاري *sarı* = žuto, طاتلي *tatlı* = slatko, ظالم *zâlim* = zločinac, غوغا *gavga* = borba, قالدیرم *kaldırım* = tarac, pločnik.

Slova

ا ب پ چ ح د ر ظ ژ ش ض ف ک ل م ن و ه ی s dugim i s kratkim samoglasnicima slažu se kao što: ال *el* = ruka, آل *al* = rumeno, بل *bel* = krsta, trnokop, brdo, بال *bal* = med, برده *perde* = zastiralo, پارمق *parmak* = prst, palac, جویز *ceviz* = orah, بیلدیرجین *bildircin* = prepelica, چلیک *çelik* = mazija, چامور *çamur* = blato, kao, حصیر *hasır* = šašoster, حولو *havlu* = resotarak ... 2b].⁸¹

3.0.3.2.2. U poglavlju o suglasnicima *Harfler (Suglasnici)*, na istoj strani

⁸¹ Dakle, imamo još i kriterij *slaganja* samoglasnika (*kratkih, dugih, teških* i sl.) sa suglasničkim grafemima. Implicite, radi se o objašnjavanju pravila izgovora samoglasnika u osmanskome, predstavljenih arapskim grafemima (stoga i proporačenih “odgovarajućom” terminologijom svojstvenom za objašnjavanje arapske grafije: up. “*dugim teškim samoglasnicima*” (2b) i sl.

Berbićev sistem označavanja akcenata u bosanskom je jeziku, kako što se vidi iz opisa, četveroakcenatski.

3.0.3.1.2. U kraćem poglavlju o izgovoru jata u bosanskom (*Tarz-ı Tekellüm*, 4a), Berbić nastoji ukazati na tri načina izgovora jata, ne preferirajući nijedan od ta tri izgovora. Sva tri izgovora jata, prema njegovom mišljenju, ravnopravna su i prisutna u bosanskom jeziku. Izgovor jata Berbić opisuje na slijedeći način:

[Bazı yerlerin ehâlisi (*riječ*) yerine (*IJ* harfleri hafz ile *reç* telaffuz ederler ve bazıları (*E*) harfinin yerine (*I*) kullanırlar (*riç*) derler ki üçünün ma'nası söz ve kelime demektir:

lijepo, lepo, lipo = güzel;

bijelo, belo, bilo = beyaz demektir; 4a].

Prijevod: '...stanovnici nekih mjesta umjesto riječ izgovaraju reč – izostavljajući glasove -ij-, neki umjesto glasa -e- izgovaraju -i-, a značenje svega troga jeste riječ: *lijepo, lepo, lipo* = *güzel*; *bijelo, belo, bilo* = *beyaz*...' (4a)

U Berbićev fonetsko-fonološki opis ne ulazi sva složenost zamjene jata u bosanskom jeziku. On se naprosto zadržao na deskripciji i sinhroniji, sa aspekta vremena u kojem je živio i sa aspekta čitatelja kojima je pisao gramatiku. Dakle, pišući gramatiku bosanskog jezika za Turke, izbjegava preskripciju i slijedi princip deskripcije.⁸² Uz deskripciju "različitog izgovora" Berbić daje i primjere riječi u kojima se uočava tzv. refleks

(4b), Berbić, dosta piše i o samoglasnicima. Treba istaći da Berbić, iz gore navedenih razloga, pri opisu konsonanata (suglasnika) i vokala (samoglasnika) u turskom jeziku slijedi način njihova opisa u osmanskoj gramatičkoj tradiciji, npr.:

[Suglasnici izgovaraju se s pomoću samoglasnika (= *hareka*). Više kojeg harfa hareka ima onome *harekeli*, *harekelejisati* a posle njega više harfa ako ima *tutar* (= *sakin*) *zamukli harf* zove se. Dakle, *hareke* (samoglasnici) trojake su, jedno je *fetha* (), drugo je *kesre* (), treće je *damme* ('); 4b].

Navedeni pristup opisa samoglasnika i suglasnika u osmanskom turskom jeziku Berbić koristi i zbog ranije, slične postojeće tradicije u Bosni da se u obrazovnom sistemu koristi perspektiva opisa turskog jezika kroz terminologiju iz samog tog gramatičkog sistema i iz perspektive opisa navedenih pojava unutar tog sistema, po našem mišljenju, donekle i zbog složenosti pravila osmanske grafije koja kroz odabir arapskih konsonanata u velikoj mjeri pravi distinkciju među vokalima a u skladu sa vokalnom harmonijom u fonetsko-fonološkoj bazi turskog jezika.

3.0.3.2.3. Opis vokalskog sistema turskog jezika detaljniji je od opisa vokalskog sistema u bosanskom, dakle, ponajviše zbog složenih pravila

⁸² Akcent ne stavlja na pravilo, nego na opis same pojave kao takve.

jata riječ, reč i rič = söz ve kelime, *lijepo, lepo, lipo* = güzel i sl. Naglašava da je značenje datih oblika isto.⁸³

Poglavlje o načinu izgovora (*Tarz-ı Tekellüm*) Berbić nastavlja nabravljanjem fonema u bosanskom. Za vokalske foneme koristi izraz *hareke*, za konsonante *harf* (*hurûf*):

[Bošnjak lisânina mahsûs beş hareke vardır: *a, e, i, o, u* dur.

Hurûfât yirmi iki 'adeddir: *b, p, t, dž/đ, č/ć, c, d, r, z, ž, s, š, g, f, k, l, lj, m, n, nj, v, h, j* dir; 4a].

Prema Berbiću, za bosanski jezik karakteristično je pet vokala / samoglasnika. On navodi da je broj suglasnika / konsonanata 22, ali daje 23 oznake za konsonante.⁸⁴ Dakle, ukupno 30 fonema u bosanskom: 25 suglasnika i 5 samoglasnika.

3.0.3.1.3. Fonetsko-fonološki opis bosanskog jezika Berbić završava:

a) poglavljem o klasifikaciji suglasnika po mjestu artikulacije – *Hurûfâtın Mahrecleri*;⁸⁵

b) poglavljem o klasifikaciji s obzirom na "naglasne osobitosti" u izgovoru suglasnika.⁸⁶

izražavanja turskih vokala u arebičkoj grafiji. Stoga je fonetsko-fonološki opis osmanskog turskog jezika teško odvojiv od suodnosa grafije i fonetsko-fonološke akustičke baze osmanskog turskog jezika. Stoga i nije čudo što se koriste termini i sintagme kao što su: *sa samoglasnim hetom r'eči* (12b), *sa suglasnim jetom r'eči* (12b), *sa samoglasnim jetom r'eči* (12b), *sa suglasnim vavom r'eči* (12b), *sa damme-i sekîle-i mebsûta r'eči* (14b), *sa damme-i sekîle-i makbûza r'eči* (14b), *sa damme-i hafife-i mebsûta* (14b), *sa damme-i hafife-i makbûza* (14b), *sa suglasnim vavom* (14b), *sa arabskim kefom r'eči* (14b), *sa persiskim kefom r'eči* (14b). U tom pogledu zanimljivo je i pravilo čitanja arapskog određenog člana u osmanskome turskom jeziku, onako kako ga Berbić iznosi:

[Ako r'eči prvi harf od *huruf-i šemsije* (ت ث ذ ز س ش ص ض ط ظ ن) jedan bude lam-i ta'rifski samoglasnik *lamu* glasa ne dajući *šems-i hurufu* glas daje i *lam* ne čita se; 18b].

⁸³ Čitateljima koji govore turski na najjednostavniji način skreće pažnju na tu pojavu u bosanskom.

⁸⁴ Za suglasnike *dž* i *đ* koristi jedan znak pri pisanju isto kao i za suglasničke foneme *č* i *ć*.

⁸⁵ [Hurûfatın Mahrecleri

Şefeviyye (*ustmena*): *b, p, f, m, v*.

Sinâ'iyeye (*zubna*): *t, d, s*.

Damakdan (*podnebna*): *l, n*.

Lisânî (*jezično*): *r*.

Fısıldayıcı (*šičuća*): *dž/đ, č/ć, c, z, ž, s, š*.

Hulkûmî (*grlska*): *g, k, h*.

Č, *lj, nj* harfler Bošnjak lisânina mahsûs olup *vuci* = kürdler, *sunce* = güneş, *cigla* tuğla, *ljut* = sert, acı, dargın, *njiva* = tarla kelimelerde olduğu gibi; 4a].

b) poglavljem o klasifikaciji s obzirom na “naglasne osobitosti” u izgovoru suglasnika.⁸⁶

Kako što se vidi iz teksta gramatike, Berbić daje prilično detaljan fonetско-fonološki opis turskog jezika, koristeći i termine za nominaciju fonema koji u sebi sadrže aluziju na način njihova izgovora, ali i njihov uobičajeni naziv u osmanskoj turskoj gramatičkoj tradiciji.

3.1. Opis sličnosti i razlika

3.1.1. Berbić na početku Gramatike daje uporedo opis fonetско-fonološkog sistema bosanskog i osmanskog turskog jezika. Metoda paralelnog opisa u isto vrijeme je konceptijski metoda usporedbe, a s obzirom na razlike između bosanske slavenske i osmanske turske gramatičke tradicije na razini fonetско-fonološkog opisa jezika, metoda ima i neke važne elemente kontrastiranja koji su konceptijski uvjetovani i strukturom djela, ali i razlikama između spomenutih jezika na navedenoj jezičkoj razini. Pri opisu bosanskog jezika Berbić pravi selekciju iz aspekta slavenske gramatičke tradicije, a pri opisu turskog jezika iz aspekta osmanske turske gramatičke tradicije. Berbić, na način kako smo naveli, u svojoj gramatici konceptijski naglašava *različitosti* fonetско-fonološkog opisa jezika koje opisuje. Njegov fonetско-fonološki opis bosanskog i turskog, sa manjim izuzecima, uglavnom sadrži pojave koje su prije svega osobitost samo jednog od jezika koje opisuje, tačnije, pojave koje su nužne u fonetско-fonološkom opisu tog jezika a koje u opisu drugog jezika manje ili gotovo nikako ne dolaze do izražaja. Doduše, postoji i blaga tendencija ka približavanju navedenih gramatičkih tradicija na terminološkoj razini, ali sličnost terminologije katkada još više naglašava razlike u gramatičkim tradicijama. S obzirom na to da je Berbić sam napravio selekciju pojava koje želi opisivati na fonetско-fonološkoj razini, moglo bi se reći da je takva Berbićeva selekcija intencionalna, planska i sastavni dio njegove ideje o usporednom predstavljanju navednih jezika u svome djelu. Sličnosti u opisu bosanskog i osmanskog turskog jezika su prisutne, ali su one, zbog same naravi jezika koji se opisuju, sasvim u drugome planu.

⁸⁶ [Hurûfun telaffûzdeki şiddetine nazaren leyyin ve darbeleri olarak iki nev‘dir; hurûf-ı leyyin *b, ğ/ç, c, d, z, ž, g, v* dir. Darbeleri harfler *p, t, s, ş, f, k, h* dir; 4a].

3.2. Opis bosanskog i turskog jezika na ortografskoj razini: pitanje grafijske relativnosti

3.2.1. Na primjeru Berbićeva usporednog opisa bosanskog i turskog jezika na ortografskoj razini⁸⁷ pokušat ćemo skrenuti pažnju na *grafijsku relativnost* koja se uvijek uočava pri sučeljavanju različitih grafijskih sistema ili pak pri sučeljavanju “iste” grafije u jezicima koji se tipološki posve razlikuju⁸⁸ (osobito na fonetsko-fonološkoj razini).

3.2.1.1. Grafijski opis bosanskog jezika

3.2.1.1.1. Berbić na prvoj strani gramatičkog opisa bosanskog jezika, odmah iza uvodnih definicija, piše o oznakama za naglaske / akcente (pri-glasice = rumûzât) ukazujući na to da se dijakritičke oznake za akcente koriste samo ‘u nekim rječnicima i knjigama’.⁸⁹ Berbić daje i primjer distribucije navedenih dijakritičkih akcenatskih oznaka u riječima u kojima su oznake nositelji distinkcije u značenju.

Npr. غُورَا gora = *daha fena* i رَا gora = *orman* (tj. *lošija* i *šuma*).

3.2.1.2. Grafijski opis osmanskog turskog jezika

3.2.1.2.1. U opisu grafije osmanskog turskog jezika u djelu *Bosanski turski učitelj* zapaža se sljedeće:

- Berbić pri nominaciji grafema u turskom jeziku pod terminom *harf* = (*slovo*) podrazumijeva *suglasnike*.
- Broj *grafema* za *suglasnike* je 34.
- Grafemi za označavanje samoglasnika drukčije se tretiraju od suglasničkih grafema.
- Od vrste suglasničkih grafema često zavisi čitanje riječi u osman-skom. Stoga Berbić pravi klasifikaciju grafema u osman-skom turskom jeziku, kako slijedi:

⁸⁷ O Berbićevoj sklonosti ka novim ortografskim rješenjima u našoj alhamijado pismenosti može se govoriti sa različitih aspekata. Mi želimo skrenuti pažnju na: a) Berbićevu želju da u skladu s nekim reformama vokala u arebici korištenoj za bilježenje osmansko-turskih riječi (dodatni dijakritički znaci za bilježenje vokala *ö* i *ü*), uvede slične inovacije i u ortografskome arebičkom predstavljanju vokalskog sistema bosanskog jezika; b) Berbićev pokušaj da unese logičke inovacije i u grafijsko bilježenje konsonanata/suglasnika u bosanskom jeziku (ج = *c*, ل = *lj*, ن = *nj*).

⁸⁸ Berbićevo djelo *Bosanski turski učitelj* koje je predmetom naše analize u cijelosti je, izuzev nekoliko stranica, pisano arebicom.

⁸⁹ Navodi četiri grafijska rješenja za akcente, imenujući ih i označujući, kako slijedi: 1) *şidde* (*oštra*) – ˘; 2) *tez* (*kratka*) – ^; 3) *med* (*duga*) – ~; 4) *mutme'ic* ... itd.

Nakon toga Berbić nudi arebičke grafijske oblike 5 samoglasnika (*harekeler*) i 22 suglasnika (*hurûfât*) u bosanskom jeziku (4a). Između poglavlja *Kelimelerin Envâ'î ve Taksîmâtı* (10a) i poglavlja *İsimler* (18a) u bosanskome jeziku, na stranama 12a, 14a i 16a, srećemo zanimljivu pojavu: Berbić daje dvovarijantno, latinično i arebičko, bilježenje grafema za označavanje fonema u bosanskom jeziku:

a) *samoglasnika / vokala*:

$a = (ا)$, $e = (يَ - اَ)$, $i = (يَ - اِ)$, $o = (و)$
 $u = (و)$;

b) *suglasnika / konsonanata*:

$b = (ب)$, $p = (پ)$, $t = (ت)$, $d\check{z} = (ج)$,
 $\check{c} = (چ)$, $c = (ج)$, $d = (د)$, $r = (ر)$, $z = (ز)$, $\check{z} = (ژ)$, $s = (س)$, $\check{s} = (ش)$, $g = (غ)$,
 $f = (ف)$, $k = (ق)$, $l = (ل)$, $lj = (ل)$,
 $m = (م)$, $nj = (ن)$, $n = (ن)$, $v = (و)$, $h = (ه)$, $j = (ي)$.

Uz svaki grafem navedeno je po nekoliko primjera u kojima Berbić daje alografske varijante tih grafema, u različitim pozicijama u riječi (distribucija).⁹⁰

3.2.1.1.2. Iz Berbićeva grafijskog prikaza distribucije fonema u fonetско-fonološkom sistemu bosanskog jezika (12a, 14a i 16a), uočavamo sljedeće

- za obilježavanje vokalskih fonema *a*, *e* i *i* Berbić daje više grafijskih oblika u arebičkom pismu, a za foneme *o* i *u* daje po jedan grafijski oblik

a) suglasnički grafemi (ك ك ع س ذ ث ت) *koji se slažu s kratkim (lahkim) samoglasnikom*;

b) suglasnički grafemi (ف غ ط ص خ) *koji se slažu s dugim ("tešk-kim") samoglasnicima*;

c) suglasnički grafemi / slova (و ن م ل ك ف ض ش ز ط ر د ح ج پ ب) *koji se slažu i s dugim i s kratkim samoglasnicima*;

- Grafijske oznake za samoglasnike (*harekeler*) Berbić opisuje na sljedeći način:

1. daje osnovnu podjelu vokalskih grafema – *fetha* (َ), *kesre* (ِ), *damme* (ُ) – u skladu s klasičnim razumijevanjem vokalskih grafema u osmanskoj gramatičkoj tradiciji;

2. pojedinačno pravi klasifikaciju navedena tri ishodišna vokalska grafema (*hareke*), kako slijedi:

a) dvije vrste vokalskog grafema *fetha*: *fetha-i hafife* / *lahki ustun* (َ) i *fetha-i sekîle* / *tegljivi elif* (َ) ;

b) dvije vrste vokalskog grafema *kesre*: *kesre-i hafife* / *kratko esre* i *kesre-i sekîle* / *dugo oštro esre*;

c) četiri vrste vokalskoga grafema *damme*: *damme-i sekîlei makbûza*

/ *lahko otvoreno otro* (ؤ) = [ö],

damme-i sekîle-i mebsûta / *teško otvoreno otro* (ا) = [o], *damme-i*

hafife-i mebsûta / *lahko skupljeno otro* (ا) = [ü], *damme-i hafife-i*

makbûza / *teško skupljeno otro* (ا) = [u];

⁹⁰ Primjeri u kojima se vidi distribucija navedenih arebičkih i latiničnih grafema za foneme u bosanskom, također, su pisani i latinicom i arebicom.

- pri klasifikaciji grafema za foneme u bosanskome Berbić koristi redosljed grafema arapskoga alfabeta, što je posljedica preferiranja arebice u pisanju.

3.2.1.1.3. Da bismo bolje ilustrirali pojavu bilježenja bosanskih riječi na dva pisma u Berbićevoj gramatici, navest ćemo sljedeći primjer, onako kako to i Berbić čini:

Z z ...]			
<i>zubi</i>	<i>zima</i>	<i>Zenica</i>	<i>Zagorje</i>
زوبى	زىما	زائيجا	زاغوريا
<i>zrno</i>	<i>Zaječar</i>	<i>zobnica</i>	
زرنو	زايچار	زوبنيجا	

g, ف *f*, ق *k*, ك (*arabski kaf*) *q*, ك (*persiski gaf*) (*gj*), ك (*jejasti kaf*) (*qj*), ك (*hunkasto*) (*n*), ل *l*, م *m*, ن *n*, و *v*, ه *h*, لا *la*, ى *j*;

b) Berbić daje transkripcijske adekvate za većinu samoglasničkih grafema, i to onih čiji se grafijski izgled temelji na izgledu suglasničkih grafema (npr. ا “a” sa elifom, i one samoglasničke grafeme koji za svoju grafijsku osnovu imaju “vav”

– و *o*, ۇ *ou*, ۇ *eu*, و *u*).⁹¹

3.2.1.2.2. U opisu turske, odnosno osmanske grafije, Berbić daje daleko više podataka nego u opisu grafije bosanskog jezika.⁹² Zapravo “grafijska dimenzija” gramatičkog opisa turskog jezika uopće jedna je

⁹¹ Vidljiv je utjecaj tadašnje udžbeničke literature na francuskom jeziku koju je Berbić koristio dok se školovao u Istanbulu kao vojni pitomac medicinsko-veterinarskog smjera. Jedno od takvih dvojezičnih djela je i djelo *Mukāleme-i şibyān*, koje je napisao čuveni profesor hafiz Ismail Hakki-paša Bošnjak (1309/1892.), pukovnik i komandant Sedme carske armije osmanske vojske, a istovremeno i Berbićev profesor jezičkih predmeta na Carskoj vojnoj akademiji, koji je predavao i opći predmet *Lisan (Jezik)*, ostavivši iza sebe dosta dvojezičnih francusko-turskih čitanke. Zanimljivo je da Berbić pokreće inicijativu za finansiranje višejezičnog časopisa *Lisan (Jezik)*, vrlo kratko prije smrti svoga profesora Ismaila Hakkija Bošnjaka.

⁹² To je posve razumljivo iz sljedećih razloga:

a) Detaljniji opis grafije bosanskog jezika objavio je u svojoj *Sa starom i novom jazijom bosanskoj elifnici*, a u djelu *Bosanski turski učitelj* prvi put daje opis grafije osmanskog turskog jezika;

b) U Berbićevome opisu gramatike turskog jezika kao osnova i sastavni dio gramatičkog opisa upotrebljava se također i grafijski opis fonetsko-fonoloških, morfoloških i/ili morfosintaktičkih oblika i kategorija, u skladu sa tradicionalnim osmanskim pristupom gramatičkome opisu jezika.

Ž ژ			
ژيلا	ژاتوا	ژيتو	ژابا
<i>žila</i>	<i>žetva</i>	<i>žito</i>	<i>žaba</i>
ژروان	ژيوکو	ژونا	ژيغا
<i>žrvanj</i>	<i>Živko</i>	<i>žunja</i>	<i>žiga</i>
S س			
ستو	سلو	ساوا	
<i>sto</i>	<i>selo</i>	<i>Sava</i>	
[...]			

Kao što se vidi iz navedenih primjera, na istom mjestu u gramatici zapaža se usporedba i latinične i arebičke grafije u tadašnjem bosanskom jeziku. Dakle, sreću se elementi usporedbe dvaju različitih pisama i grafijskih tradicija unutar istog jezika. (tzv. međualfabetsko kontrastiranje u jednom jeziku L1)

od važnih osobitosti Berbićeve gramatike. Na samom početku, u prvoj rečenici gramatičkog opisa turskog jezika, Berbić, dajući definiciju *ilm-i sarfa* (nazivajući ga etimologijom), kaže da je cilj '*ilm-i sarfa* naučiti nas "*turski jezik pravilno govoriti i pisati ...*" (2b). Dakle, po Berbiću, '*ilm-i sarf* ne podrazumijeva samo podučavanje morfološkim i morfosintaktičkim osobitostima nekog jezika, nego uključuje i podučavanje pisanju, odnosno grafijskim osobitostima jezika koji se uči. U ukupnom sistemu jezikā koji se uspoređuju grafija može imati važnu ulogu i mjesto u gramatičkom opisu, osobito kod jezikā sa više raznorodnih grafijskih sistema.

3.2.2. Relativnost grafijskog opisa bosanskog i osmanskog turskog jezika u Berbićevoj gramatici

3.2.2.1. Kao jedan od pokazatelja da je Berbić osjećao problem neadekvatnosti arapskih grafema svog vremena da izraze sve osobitosti fonetsko-fonološkog sistema bosanskog jezika može poslužiti i njegovo nastojanje da za bosanske foneme /c/, /nj/, /lj/, /o/ i /u/ uvede nove grafijske oznake.⁹³

3.2.2.2. Pri usporedbi (kontrastiranju) grafije u Berbićevom opisu grafije bosanskog i turskog jezika jedno pitanje privlači posebnu pažnju. To je pitanje podesnosti arebice za izražavanje fonema u "nesemitskim" jezicima kakav su bosanski i turski jezik.⁹⁴ Bilježenje vokala u bosanskom i osmanskome turskom za Berbića nema istu važnost. Ono što Berbić navo-

⁹³ Također skreće pažnju na dodatne grafijske oznake za bilježenje turskih vokala *ö* (=³) i *ü* (=⁴).

⁹⁴ Očito je da razumijevanje arebičke grafije u osmansko-turskoj gramatičkoj tradiciji ima dalekosežne posljedice ne samo na Berbićevo shvatanje grafije u bosanskom nego i na njegovo shvatanje osnovnih fonetsko-fonoloških osobitosti jezikā koje uspoređuje. Iz prethodnog poglavlja smo vidjeli da kod Berbića, slobodnije govoreći, vokali nisu uopće

di kao oznake za *hareke* u bosanskom zapravo nisu *hareke* kako se one razumijevaju u osmanskoj gramatičkoj terminologiji (4a).⁹⁵ U grafijskom opisu i bosanskog i turskog jezika sreće se i termin *samoglasnik* i termin *hareke*, ali s donekle različitim sadržajem – pa čak i različitim grafijskim oznakama – što dodatno komplicira razumijevanje tog termina kako u jednom (L1) tako i u drugom (L2) jeziku. Općenito promatrajući, vidi se da i kod Berbića vokalski grafemi – *hareke* – u bosanskom više privlače pažnju nego vokali u osmanskom turskom jeziku. U praksi to može izgledati biti marginalna pojava, ali je teorijski vrijedna pažnje, jer, u podlozi grafijskog sistema, pokreće jedno od temeljnih pitanja relativnosti grafije u jezicima koji se uspoređuju.⁹⁶

3.2.2.3. Kakva je osnova za usporedbu pisama, odnosno šta je zajednička crta kontrastiranja – *tertium comparationis* – u Berbićevoj usporedbi grafije u bosanskom i turskom jeziku? Poznato je, prije svega, da je najlakše i najlogičnije vršiti usporedbu ili kontrastiranje grafijskih sistema dvaju ili više jezika ako su ti jezici grafijski bliski ili slični. Što se tiče kontrastivnog opisa grafije u djelu *Bosanski turski učitelj*, u njemu Berbić uspoređuje sistem arebičkih grafijskih oznaka u bosanskom i turskom jeziku, s jedne strane, i istodobno garfijske jedinice – latinične i arebičke – unutar grafijskog sistema bosanskoga jezika (latinica i arebica), s druge strane:

1. Berbić prvo uspoređuje broj arebičkih grafema u bosanskom i turskom jeziku, dajući odgovarajuće latinične ekvivalente koji više predstavljaju izgovornu varijantu spomenutih arebičkih grafema. Daje usporedni opis tzv. segmentalnih grafemskih znakova: inventar i distribuciju konsonantskih i vokalskih grafema, kao i zastupljenost određenih dijakritičkih

slova (harfovi / glasovi), nego dodatne “oznake” za obilježavanje “stanja harekelejisano-sti” suglasnika / harfa.

⁹⁵ Hareke su u bosanskom, u Berbićevom slučaju, posebni modificirani grafemi koje Berbić u svome djelu, od početka do kraja, ravnopravno koristi isto onako kao što koristi i “suglasničke grafeme” (*harfler*). Što se tiče “turskih” hareka u Berbićevoj gramatici, njima Berbić, opet u skladu s osmansko-turskom gramatičkom tradicijom, ne pridaje neku veliku važnost u pisanju.

⁹⁶ Za slaviste bi moglo biti zanimljivo pitanje: zašto Berbić, iako bilježi foneme i latiničnim pismom u djelu *Bosanski turski učitelj*, ne pravi distinkciju između grafema “č” i “ć” ili između grafema “dž” i “đ” u opisu bosanskog jezika – da li je to utjecaj govora sredine u kojoj je živio i radio ili je, pak, i to jedan od utjecaja osmansko-turske grafije koja ne poznaje takvu vrstu distinkcije.

znakova (oznake za *hareke*, dodatne dijakritične oznake za neke vokalske foneme u bosanskom i sl.). Otvara i poznato pitanje fonemsko-grafemske, ili tačnije glasovno-ortografske korespondencije u bosanskoj i osmanskoj grafijskoj tradiciji.

2. Kada je riječ o suprasegmentalnim znakovima, kao što su grafijske oznake za akcente i druge prozodijske osobitosti fonema, teško je uočiti kriterij njihova eventualnog “usporednog” opisa u bosanskom i turskom jeziku.⁹⁷ Međutim, ne treba zaboraviti da je sam način Berbićeva opisa suprasegmentalnih grafijskih oznaka u bosanskom i turskom, osim terminološki, povezan i ukupnim kontekstom u kojemu su grafijski opisi obaju jezika predstavljeni uporedo, bez obzira na različitost uloge i značaja koji se tim pojavama pridaje unutar jezika koji su predmetom njegova opisa. Odabir pojava koje se uspoređuju u velikoj je mjeri posljedica pedagoške usmjerenosti same Gramatike.

3. Pri opisu turskih grafema, Berbić daje opis različitih grafema za obilježavanje fonema npr. *s* u osmanskom turskom jeziku: *kusasto (s)*, *krupno (s)* i *s* (6b). Slično je i sa nazivima fonema *šićuće h*, *grkučasto h* i *h*, kao i sličnim primjerima. Iako se u arapskom pismu radi o različitim grafemima za oznaku različitih fonema, kod Berbića uočavamo pokušaj da se opisnim terminom navedeni grafemi na neki način, makar terminološki, uspoređuju sa grafemima za koje Berbić smatra da predstavljaju najpodesniji arebički grafijski oblik u bosanskom.⁹⁸ Tu se srećemo, dakle, i sa pitanjem odnosa nekog grafema i njemu odgovarajućeg grafema. Pored monovalentnih odnosa (1:2 i više), kao u gore spomenutim primjerima različitog izgovora i pisanja fonema *s* i *h*, za proučavanje *uporedne / kontrastivne grafologije* također može biti bitna i usporedba imena grafema, kao što se vidi i iz prethodnih primjera.

⁹⁷ Iako je na samom početku opisa bosanskog jezika dat i izgled grafijskih oznaka za četiri akcenta u bosanskom jeziku i precizan opis njihove upotrebe, s primjerima distribucije, u opisu grafijskih oznaka i u turskom jeziku naznake sličnog opisa katkad nalazimo pri opisu vokalskih grafema; imamo neku vrstu usporedbe na razini terminologije, koja je, čini nam se, više intuitivna nego što je proizvod planskog opisa takve vrste. Tako, osmansko-tursku terminologiju kao što je *şidde*, *tez*, *med*, *mutme'ic* imamo i u nazivima akcentata u bosanskom jeziku, dok termine kao što su *kratko* ili *dugo* (esre) i sl. srećemo i pri grafijskom opisu turskog jezika.

⁹⁸ Sama terminologija djelomično je preuzeta iz šire južnoslavenske gramatičke tradicije iz sredine 19. stoljeća.

4. Pri predstavljanju fonema u bosanskom jeziku Berbić vrši selekciju arebičkih grafema u skladu sa tradicijom arebičke pismenosti u našim krajevima (npr. bosanski fonem /k/ = arebički *qaf* ق). I tu se srećemo sa tradicionalnom uvjetovanošću izbora određenog tipa grafema u jezicima koji se uspoređuju.⁹⁹

5. Neki fonemi (osobito vokalski) u bosanskom često se u Berbićevom opisu predstavljaju sa više grafijskih oznaka (npr. /a/, /e/, /i/), od kojih su neke proste a neke predstavljaju kombinaciju više grafemskih oznaka (npr. *elif* + *med* > ā). Treba skrenuti pažnju i na to da Berbić daje neku vrstu transkripcijskih latiničnih grafema za osmanske arebičke grafeme (od kojih su većina jednostavni iako ima i *digrama* kao što su “gj” i “qj”).

6. Grafemskih varijacija pri predstavljanju fonema u usporedbi jezika ima ne samo u različitim alfabetima nego i unutar jednog alfabeta (tzv. unutaralfabetsko kontrastiranje).

7. Berbić često pri usporedbi grafije u bosanskom i turskom jeziku daje prikaz pravila kombinacije različitih vrsta grafema (kontrastivna ortografija) u skladu s posebnim pravilima pisanja unutar svake grafijske tradicije.

8. Na kraju ovog kratkog poglavlja napomenut ćemo da je za usporednu, tzv. kontrastivnu *grafetiku*¹⁰⁰ općenito interesantno i uspoređivanje *alografskih varijanti arebičkih grafema* na početku, u sredini i na kraju riječi, pri opisu grafije u osmanskom turskom jeziku (4b–8b). Slična pravila važe i za “bosanski” arebički grafijski sistem.¹⁰¹

⁹⁹ Zanimljiv rad o odabiru grafema u arebičkoj grafiji u Bosni napisao je Janković (1989), ali i radovi o ortografskim karakteristikama Bašeskijina *Ljetopisa* privlače našu pažnju.

¹⁰⁰ Vidi: Bugarski (1997: 268).

¹⁰¹ Naime, kontrastivna jezička istraživanja u svojim počecima bila su najčešće pedagoški motivirana (Bugarski 1997: 258), vrlo često u formi usporedne gramatike u užem smislu, kakva je i spomenuta Berbićeva dvojezična gramatika. Sve gore navedeno, dali smo s namjerom da pružimo malo jasniju sliku o samom Berbićevom metodološkom pristupu problematici predstavljanja grafijskog sistema bosanskog i turskog jezika s kraja 19. stoljeća u djelu kakvo je djelo *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj*.

C – MORFONOLOGIJA, MORFOLOGIJA, MORFOSINTAKSA

4.0. Berbićev morfološki, morfonološki i morfosintaktički opis bosanskog i turskog jezika – Vrste riječi

4.0.1. Uvodne napomene

4.0.1.1. Morfološki opis bosanskog jezika u Berbićevoj gramatici, s obzirom na tematiku i nazive poglavlja, *mutatis mutandis* odgovara morfološkom opisu turskoga jezika. Morfološki je opis bosanskog jezika dat na turskom jeziku. Morfološki opis turskog jezika dat je na bosanskom jeziku. Morfonološki i morfosintaktički opis bosanskog i turskog jezika sastavni su dio Berbićeva morfološkog opisa jezika. O povezanosti Berbićeva morfološkog i morfosintaktičkog opisa bosanskog i turskog jezika donekle govori i sam početak gramatike, gdje Berbić daje definicije termina *sarf* i *nahv*, odnosno '*ilm-i sarf* i *etimologija*'.¹⁰² Termin *sarf* Berbić u opisu bosanskog jezika koristi za definiranje oblasti "nauke o pravilima" ('*ilm-i kavâ'id*) jezika, koja nam daje objašnjenje o tome kako se izvode, mijenjaju i sprežu riječi i izrazi svih vrsta koji proizvode (smislen) govor [Sarf, *kelâmı terkîb eden her nev' kelime ve lafzın sudûr-ı menşe'ini ve tebeddülât ve tasrîfini beyân eder*; 2a]. Frane Vuletić u *Gramatici bosanskoga jezika za srednje škole. Dio I. i II. Nauka o glasovima i oblicima* (Sarajevo 1890) za termin morfologija u širem smislu koristi dva komplementarna izraza *nauka o oblicima* i *osnove ili nauka o tvorenju riječi* (Vuletić 1890: 1). U to vrijeme već je jasna distinkcija između nauke o oblicima i etimologije. Pri objašnjenju termina '*ilmi sarf* u opisu turskog jezika, koji daje na bosanskom jeziku, Berbić koristi termin *etimologija*: [*'İlm-i sarf (etimologija)* uči nas turski jezik pravilno govoriti i pisati i reči korjenove i način znati; 2b]. Navedenom terminu "*sarf*" *mutatis mutandis* u našem jeziku odgovara termin morfologija. No, Berbić, izgleda, koristi

¹⁰² Termin *nahv*, u Berbićevom gramatičkom opisu definiran je kao zbir pravila o riječima jezika koje podliježu posebnim pravilima pri formiranju i slaganju pravilnog i smislenog / "korisnog" govora [... *lisânın usûl u kavânin mahsûsasına muvâfik kelimeleri te'lîf ve tanzîm ile doğru ve müfid kelâmı terkîb ve teşkîl eder*; 2a]. Dakle, termin *nahv* donekle bi mogao odgovarati terminu sintaksa.

raniju gramatičku terminologiju u slavenskim gramatikama. Vjerovatno je Berbić pred sobom imao gramatiku V. Vuića¹⁰³ za gimnazije iz 1856. godine, ili sličnu literaturu, gdje se koristi slična gramatička terminologija, a sličan i odnos prema morfološkom opisu jezika i poimanju morfologije kao jedne od jezikoslovnih znanstvenih disciplina.¹⁰⁴

4.0.1.2. Na osnovu Berbićeva u(s)porednog morfološkog (uključujući i elemente morfonološkog i morfosintaktičkog) opisa bosanskog i turskog jezika mogu se uočiti sljedeće opće osobitosti, kao što su:

- a) *asimetričnost* opisa tematskih jedinica, odnosno nesrazmjer Berbićevih poglavlja i tematskih cjelina po veličini;
- b) *različit pristup* opisu određenih gramatičkih kategorija u jednom (L1) i drugom jeziku (L2);
- c) *elementi interferencije* gramatičkog opisa jednog i drugog jezika (L1 i L2), na različitim jezičkim razinama.

¹⁰³ Vuić, Vladimir (1856): *Srbska gramatika za gimnazijalnu mladež Knjažestva Srbije*.

¹⁰⁴ Štaviše, iako je morfološka analiza prisutna još od Paninijeve gramatike sanskrtskog, kao i u drugim jezikoslovnim tradicijama u povijesti jezikoslovlja, termin morfologija za modernu jezikoslovnu znanost najozbiljnije je afirmirao August Schleicher 1859. godine. Zato, u kontekstu razvoja slavističke misli na Balkanu u prvoj polovini i na samoj sredini 19. stoljeća, i ne čudi navedena Berbićeva usporedba pojma etimologija sa terminom *'ilm-i sarf* u orijentalnoj jezikoslovnoj tradiciji.

4.0.2. Vrste riječi¹⁰⁵

4.0.2.1. Klasifikacija riječi u bosanskom jeziku

4.0.2.1.1. Opširniji opis vrsta riječi u bosanskom, definicije i klasifikaciju Berbić otpočinje u poglavlju *Kelimerin Envâ'i ve Taksîmâtı* (10a–12a)¹⁰⁶ na sljedeći način:

[Efkâr-i mahsûsayı beyân için birkaç kelimenin terkîbiyle hâsıl olan cümleye kelâm denür. Kelâmda envâ'i muhtelifeden isti'mâl olunan elfâza kelime ve lafz denür...; 10a].

Berbić daje kratku, jezgrovitú definiciju pojma *kelam*¹⁰⁷ (*kelamom se naziva rečenica koja se formira od stanovitog broja izraza-spojeva riječi*¹⁰⁸ *kako bi se objasnile određene misli/ideje*) i pojma *lafz* / *kelime* (*izrazi različitih vrsta što*

4.0.2.2. Klasifikacija riječi u turskom jeziku

4.0.2.2.1. Morfološki opis turskog jezika¹⁰⁹ Berbić otpočinje klasifikacijom riječi. Ne daje nikakve uvodne definicije kojima bi čitatelje uveo u problematiku morfološke klasifikacije ili analize turskog jezika.

4.0.2.2.2. Berbić na strani 18b, neposredno iza jedne fusnote, otpočinje morfološki opis turskog jezika na sljedeći način:

[R'eči na devet vrsti d'elu se. اسم (*isim*) = imenica, صفت (*sıfat*) = pridjev, ضمیر (*zamîr*) = zamenica, اسم اشارت (*ism-i işâret*) = ukazna zamenica, مبهمات (*mübhemât*) = povratnici, مصدر (*masdar*) = neodređeni, فعل (*fi'l*) = glagol, فعل فرع (*fer'-i fi'l*) = stup glagola,

¹⁰⁵ Vrste riječi u bosanskom i turskom jeziku Berbić daje odmah iza opisa grafije. Probleme klasifikacije riječi po semantičko-gramatičkim kriterijumima ili, pak, samo po gramatičkom kriteriju u navedenim jezicima u Berbićevom problem je sa kojim se stalno sreće pri kontrastiranju dvaju jezika. Cjelina gramatičkog opisa uveliko nas upućuje na razumijevanje *kriterija* klasifikacije riječi (npr. da li se na isti način može govoriti o kriteriju promjenljivosti brojeva kao vrste riječi u bosanskom i turskom i sl.). Posebnu poteškoću predstavlja klasifikacija onih vrsta riječi koje u jednom jeziku “postoje”, a u drugom “ne postoje” (npr. prijedlozi kao vrsta riječi “ne postoje” u turskom i sl.). Kako se sve to odražava u Berbićevom opisu bosanskog i turskog jezika, čini nam se posebnom zanimljivošću Berbićeva metodološkog pristupa opisu navedenih pojava.

¹⁰⁶ To je poglavlje uvod u samu tematiku gramatičkog opisa djela *Bosanski turski učitelj*.

¹⁰⁷ Koji je kako i iz definicije vidimo više sintaktički pojam, a u smislu diskursa (vezanog teksta nadrećeničnog jedinstva) u užem smislu, a ne morfološki.

¹⁰⁸ *Kelimenin terkîbi* = konstrukcija, izraz, spoj riječi ili sintagma.

¹⁰⁹ Odmah iza fonetsko-fonološkoga, odnosno ortografskoga opisa slijedi morfološki opis, koji, štaviše, nije odvojen ni novim poglavljem – ne počinje zasebnom tematskom cjelinom.

se koriste u govoru / kelamu naziva-
ju se lafzom / ili kelimom / riječju).¹¹⁰

4.0.2.1.2. Podjela riječi u, kako autor navodi, “jeziku Bošnjaka” na vrste zauzima važno mjesto u koncepciji gramatike:

[Kelimelerin sunûfa taksîmine (taksîm-i kelâm) veyahud (sunûf-ı kelimât) tes-miyye olunur ki Boşnâk lisânında keli-me tokuz nev’i hâvidir; 10a].

Berbić, kako vidimo, uspostavlja jednakost između značenja termina *taksîm-i kelâm* i *sunûf-ı kelimât*, naglašavajući da se ‘podjela riječi na klase naziva *taksîm-i kelamom* ili klasifikacijom riječi / *sunûf-ı kelimât* i u jeziku Bošnjaka obuhvata devet vrsta’ (10a).¹¹¹ Po njemu, to su:

[(1) *imenice* = *esmâ*’ (2) *prid’evi* = *sîfât* (3) *brojevi* = *a’dâd* (4) *zamâyir* = *zamenice* (5) *glagolji* = *fi’ller* (6) *nar’ečice* = *zarf* u *hâl* (7) *pr’edlog* = *hurûf-ı cerr* (8) *sveze* = *hurûf-ı ‘atuf* (9) *usklik* = *asvât*; 10a].¹¹²

اسم فاعل *ism-i fâ’il* sadašnji prid’ev,
اسم مفعول *ism-i mef’ûl* prošli prid’ev,
صفت مشبهة *sîfat-ı müşebbehe* nepre-
lazni prid’ev – promenljivi su.
(*Edevât*) ادوات = dočetci, nar’ečice,
pr’edlozi, sveze, usklici – nepromen-
ljivi su; 18b].¹¹³

4.0.2.2.3. Promjenljive vrste riječi u turskom jeziku kod Berbića jesu sljedeće: *isim*, *sîfat*, *zamîr*, *ism-i işâret*, *mübhemât*, *masdar*, *fi’l*, *fer’-i fi’l*, *ism-i fâ’il*, *ism-i mef’ûl* i *sîfat-ı müşebbehe*. Nepromjenljive su vrste: *dočetci*, *nar’ečice*, *pr’edlozi*, *sveze* i *usklici* koje Berbić sve zajedno ubraja u jednu vrstu riječi – *edevât*. Berbić pri opisu vrsta riječi u turskom, uspoređujući ih sa vrstama riječi u bosanskom, daje i odgovor na to koje se sve vrste riječi u bosanskom mogu podvesti pod pojam *edevât* ili *asvât*.

Ta se terminološka uspoređivanja u Berbićevoj gramatici pri podjeli riječi na vrste vrše za potrebe preciznije

¹¹⁰ Navedene definicije uvod su u morfološki opis bosanskog jezika i njima se pravi nužna distinkcija *riječ* : *rečenica*.

¹¹¹ Zanimljivo je da Berbić pod pojmom *taksîm-i kelâm* ne podrazumijeva klasifikciju kelâma (govora ili rečenice) sa sintaktičkoga aspekta, nego sa morfološkog: *razdiobu na osnovne morfološke vrste riječi*.

¹¹² U navedenoj podjeli riječi u bosanskom “na klase” vidljiv je utjecaj osmanske gramatičko-terminološke tradicije, prisutne i u obrazovnom sistemu nakon tanzimatskih reformi u Bosni, ali i u konfesionalnom školstvu u austrougarskom periodu.

¹¹³ Vrste riječi označene terminima u zgradama za Berbića su osnovno polazište pri klasifikaciji riječi u turskom. No, ipak, nije jasno šta su među navedenim vrstama riječi vrste a šta su “podvrste”. Drugim riječima, premda se na osnovu termina u zgradama vidi koje su to vrste riječi u turskom, ipak nije napravljena jasna distinkcija između njih i drugih “vrsta i/ili podvrsta” koje navodi u istoj rečenici.

4.0.2.1.3. Nakon taksativnoga nabranja, dolazi kraća definicija svake od navedenih vrsta riječi.¹¹⁴

4.0.2.1.4. Pet vrsta riječi, kako dalje Berbić ističe, promjenljive su, a ostale su nepromjenljive [İsim, sıfat, a'dâd, zamâyir, fi'ller, yani bu beş nev'i kelime munsarifdirler, ma'adası olan zarf u hâl, hurûf-ı cerr, hurûf-ı 'atîf, hurûf-ı nidâ ve asvât gayri munsarifdirler; 12a]. U promjenljive (*munsarif*) vrste riječi u bosanskom jeziku Berbić ubraja: *imenice, pridjeve, brojeve, zamjenice i glagole*. Nepromjenljive vrste, po njemu, jesu: *prilozi, prijedlozi, veznici i usklici*.

nominacije određene vrste riječi u oba jezika, što još više dolazi do izražaja pri kontrastiranju tih termina u gramatičkom sistemu jednog (L1) i drugog (L2) jezika istodobno, i na istome mjestu, unutar gramatičkog opisa jednog jezika.

¹¹⁴ Imenice definira kao "riječi / izraze koji se osobito koriste da bi se ukazalo na osobenost i različitost stvârî, jednih u odnosu na druge" [İsimler eşhâs ve eşyâyî yekdiğerinden tefrîk u temyîz için vaz' ve tahsîs olunan lafzlar (kelimeler)dir niteki *čov'ek* = insân, adam *zv'er* = yabancı hayvân *grad* = şehir gibi; 10a], a takve su, kako ih Berbić navodi, riječi: *čovjek, zvijer, grad*. Na sličan način Berbić daje i definiciju pridjeva [Sıfatlar isimlerin evsâf-ı mahsûsa ve mumeyyizelerini bildirmek için isimlere ilhâk ve izâfet edilen kelimelerdir: *jak* kuvvetli, *v'eran* = sadık gibi; 10a], koje opisuje kao '*riječi koje se pridružuju i pripisuju imenicama, da bi se objasnila posebna svojstva i osobitosti imenica*'. Brojevi se definiraju kao '*riječi koje određuju broj, odnosno mjeru i količinu stvari ili lica*' [A'dâd, sayılar ya'ni eşhâs veya eşyânın mikdâr u kemiyetini ta'yîn eden kelimelerdir niteki *jedan* = bir, *deset* = on, *sto* = yüz, *hiljada* = bin gibi; 10a], dok su zamjenice '*riječi koje stoje umjesto imenica*' [Zamâyir, isimlerin yerine kâ'im olan kelimelerdir niteki: *ja* = ben, *ti* = sen, *on* = o, *ko?* = kim gibi; 10a]. Glagole pri opisu gramatike našeg jezika Berbić opisuje kao '*riječi koje daju obavijesti o radnjama i stanjima imenica*' [Fi'ller, isimlerin ef'âl u ahvâlîni bildiren kelimelerdir niteki *suditi* hüküm etmek *çitati* okumak *nositi* taşımak *loviti* avlamak gibi; 10a]. Prilog u Berbićevoj gramatici *zarfu hâl*, jeste '*riječ koja se upotrebljuje za potpuno objašnjenje i shvatanje neke radnje ili stanja*' [Zarf u hâl bir işi yahud bir hâlî tekmiîl, izâh ve eş'âr için kullanılan sözdür, niteki *sad* = şimdi *ovd'e* = burada, *uv'ek* = dâ'ima, *mudro* = hakîmâne, 'âkilâne *brzo* = çabuk gibi; 10a]. Prijedloge definira kao '*riječi koje radnju ili stanje jedne imenice prenose na drugu imenicu*' [Hurûf-ı cerr bir ismin işini veyahud hâlîni başka isme nakl eden sözlerdir *iz Bosne* = Bosna'dan, *po Bosni* = Bosna'nın içinde, *kroz Bosnu* = Bosna'nın içinden, *preko Bosne* – Bosna'nın üzerinden, *na Bosnu* = Bosna'nın üzerine; 10a]. Kad definira veznike u našem jeziku, Berbić ih opisuje kao '*riječi koje jednu želju i iskaz povezuju s drugom*

Napomena: Promatranje gramatičkog termina jednog (L1) jezika kroz prizmu (metajezika) gramatičkog opisa drugog (L2) jezika, i obrnuto, uvijek je aktualno pitanje u kontrastivnoj lingvistici (CL). To je jedan od važnih aspekata kontrastiranja i/ili usporedbe gramatičkog sistema dvaju ili više jezika. Kroz prizmu usporednog opisa gramatičkih sistema na jednom mjestu, posebno se izdvaja metoda opisa koja konceptijski implicira usporedbu tako predstavljenih gramatičkih opisa.

4.0.2.3. Problem komparabilnosti pri klasifikaciji riječi na vrste (u bosanskom i turskom jeziku)¹¹⁵

4.0.2.3.1. Težnja da se gramatičkim terminima za vrste riječi u bosanskom izdvoji odgovarajuća terminološka etiketa iz osmansko-turske gramatičke tradicije, kao i nastojanje da se gramatičkim terminima za vrste riječi u turskom odredi odgovarajuća terminološka etiketa iz južnoslavenske gramatičke tradicije, na stanovit način pripomaže namjeri da se terminološki i konceptualno približe spomenute gramatičke tradicije. Međutim, taj pokušaj otvara neka nova pitanja čisto jezičke naravi. Jedno od takvih jeste i uvijek aktualno *pitanje komparabilnosti gramatičkih sistema različitih jezika*.

4.0.2.3.2. Osnovno pitanje koje se pri razrješavanju problema komparabilnosti postavlja jest: *Šta je to što se u dva ili više jezika može uspoređivati?* Berbić na različite načine i na različitim razinama uspoređuje / kontrastira gramatiku bosanskog i turskog jezika. Navednu činjenicu potvrđuje gotovo svaka stranica njegova djela *Bosanski turski učitelj*. No, da li Berbić komparabilnost jezika utvrđuje na osnovu isključivo semantičkih kriterija ili pored semantičkih uzima u obzir i formalne, gramatičke kriterije ili, pak, nastoji utvrditi samo (ili sve) ono što se u dva jezika (L1 i L2) može smatrati ekvivalentnim (jednakim), sličnim ili različitim, pitanje je na koje potpun odgovor možemo dokučiti tek nakon detaljnije analize njegove gramatike. Berbićeva klasifikacija riječi u bosanskom i turskom

željom i iskazom’ [Hurûf-ı ‘atf ve rabt bir merâm ve ifâdeyi diğ er merâm ve ifâdeye rabt eden sözlerdir niteki *ako* = eğer *jer* = zira *počem* = çünkü, *ne samo* = ancak, yalnız değil *nego* = lâkin, fakat gibi; 12a]. Definicije vrsta riječi završava definicijom uzvika (“usklika”) / *hurûf-ı asvât u nidâ*.

¹¹⁵ Problem klasifikacije riječi na vrste u bosanskom i turskom jeziku prisutan je i u Berbićevoj gramatici. Kako se vidi iz samog opisa, Berbić ne ulazi u teoretske aspekte klasifikacije. Od kriterija za klasifikaciju najširi mu je kriterij podjele riječi u spomenutim jezicima na *promjenljive* i *nepromjenljive*.

jeziku na vrste nagovještava elemente i prvog, i drugog, i trećeg pristupa utvrđivanju pojma komparabilnosti gramatičkih kategorija i pojava u navedenim jezicima. Pošto se Berbićeva gramatika bavi usporedbom dvaju jezičnih sistema (bosanskog i turskog), kod uspostave odnosa među dvama jezicima treba uzimati u obzir i *značenjske* i *funkcionalne*, a isto tako i *formalne* jezične aspekte koje ćemo spomenuti pri pojedinačnoj analizi svake od navedenih vrsta riječi u Berbićevoj gramatici.

Budući da u usporednom opisu dvaju ili više jezika tražimo odgovore na pitanja koji elementi u sistemu jednog jezika (L1) odgovaraju elementima u drugom jeziku (L2), potrebno je odrediti i formalnu vezu između elemenata sistema jednog jezika (L1) i njima odgovarajućih elemenata u sistemu drugog jezika (L2). Stoga ćemo, u nastavku rada, pri određivanju okvirnih pojmovnih granica vrsta riječi u bosanskom i turskom skretati pažnju na temeljna pitanja kontrastiranja jezika, izravno ili posredno, putem utvrđivanja sljedećih varijabli u Berbićevom opisu spomenutih jezika (L1 i L2) koje se u modernoj lingvistici terminološki određuju kao: a) *problem ekvivalencije*; b) *problem korespondencije*; c) *problem utvrđivanja identičnosti, sličnosti, kontrasta i razlika* elemenata koji se porede u dvama ili, pak, u više jezika.¹¹⁶

¹¹⁶ Po našem mišljenju, pri izučavanju Berbićeve metode uspoređivanja bosanskog i turskog treba skrenuti pažnju na:

a) *Problem ekvivalencije* – u popularnim lingvističkim studijama pod pojmom *ekvivalencije* podrazumijeva se “približna jednakost značenja”. U kontrastivnim studijama pojam ekvivalencije sveden je na sljedeće: *da bi se neko univerzalno obilježje dvaju ili više jezika moglo izučavati, odnosno da bi se realizacije toga obilježja u tim jezicima mogle uspoređivati, ili da bi bile usporedive, one moraju biti makar djelimice ekvivalentne* (Đorđević 1982: 58–59). U osnovi je usporedbe jezika, dakle, neka vrsta ekvivalencije. Zajedničko, univerzalno obilježje (*tertium comparationis*) prema kojem se vrši poređenje možemo naći na različitim jezičnim razinama. *Prijevodna ekvivalencija* često ulazi u domen teorije prevođenja, ali istodobno i predstavlja neku vrstu *semantičkoga obilježja* pri kontrastiranju jezičkih pojava (Đorđević 1982: 60–61). U lingvistici srećemo različite termine koji pobliže određuju vrste ekvivalencije, kao i teorije koje su za i protiv tih terminoloških odrednica. Međutim, pojam prijevodne ili neke druge (pod)vrste ekvivalencije u našem radu nas zanima samo onda kada i “ekvivalencija” predstavlja jedan od kriterija za uspostavu komparabilnosti elemenata dvaju jezika (L1 i L2).

b) *problem korespondencije*; jedan od načina utvrđivanja komparabilnosti jeste uočavanje “korespondencije”. Proces uočavanja *korspondenata* dvaju jezika jeste uočavanje *formalno* i *značenjski* podudarnih elemenata u tim jezicima (Đorđević 1982: 63–64.).

c) *problem utvrđivanja identičnosti, sličnosti, kontrasta i razlika*; tj. šta se smatra identičnim, sličnim i različitim u jezicima koji se porede.

4.1. Imenice u bosanskom i turskom¹¹⁷ jeziku (Asimetričnost opisa u Berbićevoj gramatici)

4.1.1. Vrste imenica

4.1.1.1. Vrste imenica u bosanskom jeziku

4.1.1.1.1. Berbić gramatiku bosanskog jezika pokušava uskladiti s ostalim gramatikama južnoslavenske gramatičke tradicije, s jedne strane, trudeći se da govornicima turskog jezika približi gramatičku strukturu bosanskog, s druge strane.

4.1.1.1.2. Pisanje o imenicama Berbić otpočinje podjelom imenica na četiri vrste.¹¹⁸ To su: *osobne*, *obšte*, *zbirne* i “*odlične*” (*ism-i ma'nâ*):

a) *Osobne imenice* definira kao ‘riječji koje daju obavijesti i odvajaju jednu stvar od drugih stvari ili osobu od drugih osoba’:

[İsimler dört nev¹¹⁹ olup birincisi ism-i hâss *osobna* yahud ‘alemdir ki bir şey eşyâ-i sâ’ireden yahud bir şahsa eş-hâs-i sâ’ireden ayrıran ve bildiren kelimelerdir niteki *Kosovo* = Kosova, *Niş* = Niš, *Zvornik* = Izvornik ... 18a];

b) *Obšte*¹¹⁹ *imenice* u bosanskom jeziku terminološki određuje sa dva gramatička pojma *ism-i ‘âm* i *ism-i*

4.1.1.2. Vrste imenica u turskom jeziku

4.1.1.2.1. Berbić na početku opisa imenica u turskom daje definiciju imenica [... što se očima vidi ili što naum dolazi, svake stvari napose ime što znači svakoj r’eči kaže se imenica; 18b–20b]. Premda je definicija široko formulirana, ipak sadrži i potreban stepen preciznosti u definiranju onoga što se želi imenovati imenicama.

4.1.1.2.2. Berbić imenice u osmanskom turskom jeziku dijeli na sljedeće vrste:

a) *opažne* ili *tvarne*

[Jedne su opažne ili stvarne, znače stvari koje daju se osjećajima opaziti kao što: *ateş* = vatra, *kayık* = čun, oranica. Ovae imenice stvarne *ism-i ‘ayn* zovu se; 20b];

b) *odlične*

[Druge su odlične imenice *ism-i ma'nâ* koje mi sebi samo u pameti kao stvari zamišljavamo kao što: *akıl* = pamet, *muhabbet* = ljubav, ‘*adâvet* = neprijateljstvo, ‘*adâlet* = pravda, *ittifâk* = sloga, *nifâk* = razdor; 20b];

¹¹⁷ Berbić opisu imenica u bosanskom jeziku, čini se, prilazi sa aspekta osobitosti imenica u južnoslavenskoj gramatičkoj tradiciji, dok opisu imenica u osmanskom turskom jeziku prilazi na osnovu njihova razumijevanja u osmanskoj gramatičkoj tradiciji. Neke su definicije i opisi slični, katkad i identični, ali su i razlike uočljive.

¹¹⁸ U poglavlju o klasifikaciji riječi u bosanskom jeziku već je dao njihovu definiciju (10a).

¹¹⁹ Tj. opće.

cins – dakle, kao opće imenice i kao imenice vrste:

[İkincisi ism-i ‘âm yahud ism-i *cins* (*obšta*) bir *cins eşyânın* ve yahud eş-yasın lâ-‘ale-t-ta’yîn birini bildiren kelimeleridir niteki *žena* = ‘avret *riba* = balık *mač* = mač *rijeka* = çây *grad* = kasaba *kuća* = hâne, ev gibi; 18a];

c) *Zbirne imenice* definira kao “riječ i koje saopćavaju mnoštvo i broj stvari i osoba”:

[Üçüncüsü ism-i câmi ‘ “*zbirna*” eş-yanın ve yahud eşhasın cem‘iyyet ve kesretini bildiren kelimeler olup bu da iki nev‘dir; 18a].

Potom dijeli zbirne imenice na dvije vrste:

I – prva vrsta koja daje obavijesti i o mnoštvu i o broju:

[Bir nev‘i hem kesreti hem ‘adedi beyân eder niteki *stado* = koyun sürisi *jato* = kuş sürisi *roj* = oğul sürisi *čeljad* = ‘iyâl *momčad* = delikanlılar kızıânlar *trnje* = dikenler *zelje* = yeşillik gibi; 18a];

II – druga vrsta koja podrazumijeva one ‘riječ i koje obavještavaju o množini ne dajući objašnjenja o licima i broju’:

[Diğer nev‘i efrâd ve ‘adedi beyân etmeyerek cem‘iyyeti bildiren kelimelerdir niteki *voda* = su *vino* = sebhi, hamr *seno* = kuru ot *mleko* = süd *med* = bal *vosak* = balmumi *pěsak* = kum gibi; 18a];

d) *Odlične imenice* Berbić opisuje kao apstraktne riječi čije se značenje u opisivanju veže za misao a znače “odlične” stvari:

c) *izvedene*

[*Pişiren* = pecar, *pişirilen* = pečeni, *pişegin* = pečen zovu se izvedene *ism-i muştakk* jer ove imenice od neodređenika (*masdara*) ili od od glagolja (fi‘lova) postaju; 20b];

d) *mrtve*

[One stvari koje daju se opaziti a nisu žive, r‘eči koje ih znače zovu se mrtve imenice *ism-i câmid* kao što: *taş* = kamen, *kağit* = artija; 20b];

e) *osobne*

[Imenice ja su osobne *ism-i hâss* ja su obšte *ism-i ‘âm*. Osobna imenice (*ism-i hâss*, ‘*alem*) samo jedno lice ili jednu stvar osobnu znače i od drugije razlikuju se kao što: *Pirizren* = Prizren, *Bosna* = Bosna ... 20b];

f) *obšte*

[Obšta imenica (*ism-i ‘âm*, *ism-i cins*) jednog roda stvar ili lice neodređeno i bez razlike znači kao što: *memleket* = varoš, *köy* = selo, *çay* = rēka ... 20b];

g) *zbirne*

[Zbirna imenica *ism-i câmi* ‘ znači množinu jednaki stvari, te na dveje ruke, jedne se uzimlju i na broj i na gomilu kao što: *süri* = krdo *stado*, četa itd. Druge ne mogu se na broj uzeti već samo na gomilu kao što: *su* voda, *süd* mleko, *altun* zlato ... 20b];

h) *preobšte*

[Preobšta imenica trećeg lica jednine zamenica (*o*) kad se donese, osobna imenica, zove se poznata (*ma‘rifa*) stvar razumije se kao da čovek svojoj slugi rekne n.p. *O kalemi götür* = Ono pero donesi, dakle među njima poznato, osobno razumije se; 20b];

[Dördüncü ism-i ma'nâ "odlični" eş-yâyî gibi fikir ile tasavvur etdiğimiz ma'naların kelimeleridir niteki *ljubav* = muhabbet, *pravda* = 'adalet, *mladost* = gençlik, *poštenje* = 'ifet, hamus, *zadovoljstvo* = hoşnudluk gibi; 18a].

Navedene četiri vrste imenica u bosanskom (osobne, obšte, zbirne, odlične) pronalazimo i pri klasifikaciji imenica u turskom. Pri usporedbi imenica u oba (L1 i L2) jezika uočavamo, dakle, sličnosti, ali i vidljive razlike u klasifikaciji koje su posljedica: a) različitosti gramatičkih tradicija; b) osobitosti svakog od navedenih jezika pojedinačno.

i) *neoznačene*

[Preobšta imenica, od prosti brojeva (*bir*) kad se donese postane, neoznačena (*nekire*) kao što: *Bir kalemi götür* = Jedno pero donesi – dakle koje pero bilo, znači preobšta imenica, (*her*) na imenice kad se donese sva lica, ili sve stvari onog roda znači, iz ove se zaštita "*istigrâk*" razum'e kao što: *Her insân yer içer* = Svaki čov'ek jede i pije; 20b];

j) *imenice zanata ili radnji*

[Imenice zanata ili radnji "*ci*" "*çi*" "*çovan*" dočetak jedan kad se dostavi postane licečiniteljna "*ism-i fâ'il*" kao što: *yazıcı* = pisar, *yağcı* = uljajac, maslar, *kitapçı* = knjigeprodavac, *ekmekçi* = pekar, *hamal* = malprtilac; 22b];

k) *mjestne imenice /ism-i mekân*

[Da kaže jedne stvari mesto imenici ako je na kraju lahka hareka (lik) ako je na kraju teška hareka (lık) dodaje se kao što: *çiçeklik* = cv'etnjak, *çalılık* = ševlar, *samanlık* = slamnjak, *kümürlük* = ugljenjak; 22b];

l) *imenice vremena*

[Imenice vremena *ism-i zamân* jedne stvari bivanje, vr'eme da znači. Na kraju imenice (*in*) ili (*leyin*) dočetak dodaje se kao što: *yaz* = ljetu, *yazın* = ljetos, ljeti, *gündüz* = danju, *gündüzün* = danom, obdan, *gece* = noć, *geceleyin* = obnoć; 24b];

m) *smanjene imenice*

[Smanjene imenice (*ism-i tasgîr*), jedne stvari malečkost ili manjinu znači; 24b].

4.1.2. Kategorija roda

4.1.2.1. Rod imenica u bosanskom jeziku

4.1.2.1.1. U opširnome opisu kategorije roda imenica u bosanskom Berbić ističe da ‘kod imenica u jeziku Bošnjaka postoje tri roda – *muški*, *ženski* i *srednji*’:

[Bošnjak lisânının isimlerinde üç cins vardır – müzekker (*muški*) mü’ennes = (*ženski*) bî-taraf = *srednji*; 20a].

Imenice muškog roda ‘jesu one riječi koje nam daju obavijesti o tome da su lica i stvari u zbilji ili po upotrebi i razumijevanju muškoga roda’:

[Müzekker cinsinden olan isimler eşhâs ve eşyâyî ya hakikaten yahud i’tibârî olarak müzekker olduklarını bildiren kelimelerdir niteki “*Sava*” Sava, Salih, *ždr’ebac* = aygır *vo* = öküz *mesec* = ay nož = bîçak gibi; 20a].

Tako su i imenice ženskoga roda opisane kao riječi koje su u stvarnosti ženskog roda ili su, pak, gramatičkog (*i’tibârî*) ženskoga roda:

[Cins-i mü’ennes olan isimlerde eşhâs ve eşyânın hakikaten veya i’tibârî olarak mü’ennes olduklarını bildiren kelimelerdir. Niteki “*Mara*” Mari “*munja*” šimšek “*puška*” tüfenk “*ovca*” koyun gibi; 20a].

Imenice srednjega roda definirane su kao ‘nekolicina riječi kojih se svojstvo muškoće ili ženskoće ne razumije a aludiraju da je nešto maloljetno ili da je mladunče’:

[Cins-i bîtaraf olan isimler birtakım eşyâ ve eşhâsda mü’enneslik ve müzekkerlik sıfatı anlaşılmıyan ve küçüklük ve yavruluğu eyma eden kelimelerdir niteki *d’ete* = çocuk *tele* = burak *nebo* = gök ... 20a].

4.1.2.2. Rod imenica u osmanskom turskom jeziku

4.1.2.2.1. Zbog nepostojanja morfoloških oznaka za označavanje kategorije roda u turskom jeziku, Berbić navedenu kategoriju u turskome jeziku objašnjava u tematskoj cjelini *Rod (Cins)* u svega dvije rečenice:

[U turskom jeziku u r’eči rodova nema, samo životinja imenicama (*erkek* = muško) (*dişi*, *kancık*, žensko) prid’eve dodavši, je li žensko ili je muško razaznaje se kao što “*dişi kedî*” mačka, “*erkek güvercin*” golub; 24b].

U navedenome kontekstu, objašnjavajući kako se “razaznaje” je li nešto prirodno žensko ili muško, Berbić ukazuje na to da imenice u turskom nemaju *morfološkoga* pokazatelja roda. Pritom skreće pažnju na leksičko-semantički način izražavanja roda kod *životinja* – na način prepozicijskog slaganja leksema *erkek*, *dişi* i sl. Iz predočenog posve je razumljivo zašto Berbić navedene lekseme (*erkek*, *dişi*) smatra “pridjevima”. I sam prostor koji zauzima, naprimjer, gramatički opis roda u bosanskom i u turskom u stanovitoj mjeri ukazuje na to koliko je, ta gramatička kategorija razvijena i bitna u morfološkom opisu svakog od spomenutih (L1 i L2) jezika.

Nerazvijenost opisa, tradicijski ili pak jezičko-tipološki uvjetovana, u gramatikama s tzv. mikrolingvističkim pristupom opisu jezika stvara svojevrsne “praznine u gramatičkom

4.1.2.1.2. Berbić pokušava dati odgovarajuće primjere i pravila kako najlakše utvrditi rod imenica¹²⁰ (u tematskim cjelinama *İntihâ ile İsm-i Müzekkerin Tanılması*, *İsm-i Mü'ennes Tanılması* i *“Bîtaraf İsimlerin Tanılması* 20a–22a), kako slijedi:

- a) na kraju imenica m. r. stoji suglasnik / *sadasız harf* (npr. *zub*, *prst*, *mrav*) ili *o* u osnovnom padežu, a u ostalim se vraća u *l* (npr. *soko*);
- b) imenice ž. r. završavaju se sa samoglasnicima *a* u osnovnom padežu (npr. *glava*, *svetinja*, *zmija*), sa *i* u genitivu (npr. *smrt*, *glad*, *kost*) i sa *o* u nominativu a u gen. jednine sa *l -i* (npr. *so*, *pomisao*);
- c) imenice srednjeg roda ‘završavaju se jednim od samoglasnika *o* ili *e* kada su u jednini’ (22a).¹²¹

4.1.2.1.3. Imenice *zanimanja i zanata* ‘mogu se, ako situacija iziskuje, odnositi na sva tri roda – muški, ženski i srednji, bez obzira na to što za svaku opću imenicu postoji poseban rod’ (22a).¹²²

- Berbić napominje i to da ‘brojevi, zamjenice i glagoli isto tako, prema potrebi, u govoru prelaze u spomenuta tri roda’.¹²³

opisu određene kategorije (vrste riječi)”. Kako vidimo, s tim problemom se suočava i pri Berbićevom opisu imenica u bosanskom i osmanskome turskom jeziku. Opis kategorije roda (u L1 i L2 jeziku) ilustrativan je primjer za navedenu pojavu.

¹²⁰ Finalni položaj samoglasnika i suglasnika u riječi, značenje i upotreba neki su od pokazatelja roda imenica.

¹²¹ [Müfred hâlinde (o) yahud (e) sedalı harflerin biriyle münthâ olan kelimelerdir, niteki *selo* = köy, *stado* süri, *lice* = yüz “çehre”, *more* = deniz, *koplje* = mızrâk, *trnje* = dikenler, *jaje* = yumurta, *oranje* = nats ... 22a].

¹²² [Her bir ism-i mutlak cins-i mahsûsını şâmil isede sanâyı ‘a dâ’ir olan isimler icâb hâlê göre müzekker, mü’ennes, bitaraf cinslerin her birine nakl olunabilürler; 22a].

¹²³ [A ‘dâd, zamâyir, fi ‘ller de kezâlike icâb hâlê göre esnayı kelâmde ecnâs-i selâseye nakl ve müdâvele olunurlar; 22a].

Napomena: Asimetričnost Berbićevog gramatičkoga opisa roda imenica u bosanskom (L1) i turskom (L2) jeziku prije svega je posljedica razumijevanja i formalnogramatičke konceptualizacije samog pojma *kategorije roda* u spomenutim jezicima.

4.1.3. Kategorija broja

4.1.3.1. Broj imenica u bosanskom jeziku

4.1.3.1.1. Opis kategorije broja imenica u opisu bosanskog jezika zauzima značajan prostor u gramatici. U tematskoj cjelini *İsimlerde Kemiyet – Broj* (18a) Berbić pokušava objasniti šta u gramatici predstavlja izraz *ism-i müfred* (jednina imenice) i kao primjer navodi upotrebu riječi / imenice u jednini unutar rečenice [*Valjan učenik sluša* = (*İyü şâgird mutî* olur) gibi; 18a]. Berbić ističe da imenice mogu biti u jednini (*müfred*) i množini (*cem*'), a potom ukratko opisuje šta znači pojam imenice u jednini i množini [*Cem* birkaç şahsi ve yahud birkaç şeyi bildiren kelimedir. Nitekim *Valjani učenici slušaju* = *İyü şâgirdler mutî* olurlar gibi; 18a].¹²⁴

4.1.3.1.2. Berbić se bavi opisom kategorije broja kod imenica ne raspravljajući o broju općenito i dovršava opis kategorije broja imenica sljedećim primjedbama:

a) kako *vlastite imenice, osobne i zbirne imenice* nemaju oblike za označavanje množine, npr. Bosna, žito i sl. (18a);

4.1.3.2. Broj imenica u turskom jeziku

4.1.3.2.1. U kraćoj tematskoj cjelini koja govori o kategoriji broja imenica u turskom jeziku Berbić na jednom mjestu ne ukazuje na sve načine izražavanja te gramatičke kategorije, već samo daje uvodne napomene:

[... kad jednu stvar ili jedno lice znači zove se jednina (*müfred*) kao što *ev* = kuća, *el* = ruka, *İyü tâlib hocasını dinler* = Valjan učenik učitelja sluša. Kad se o više lica ili stvari govori u jednini samo jedno (*ler*) dostavivši množina postane kao što *evler* = kuće, *eller* = ruke, *kapular* = vrata, *İyü tâlibler hocalarını dinlerler* = Valjani učenici svoje učitelje slušaju; 24b].

Berbić u prvi plan stavlja opis morfoloških pokazatelja broja u turskom jeziku, odnosno ukazuje na morfološki način izražavanja plurala pomoću sufiksa *-ler/-lar*.

4.1.3.2.2. Za ilustraciju kategorije broja u turskom Berbić navodi, kao primjere, cijele rečenice *İyü tâlib hocasını dinler* = Valjan učenik učitelja sluša i *İyü tâlibler hocalarını dinlerler* = Valjani učenici svoje

¹²⁴ Termin *müfred* i *cem*' kod Berbića označavaju: a) jedninu i množinu i b) imenice u jednini i imenice u množini.

b) da neke “osobne” (*ism-i hass*) imenice imaju samo oblik množine.¹²⁵

učitelje slušaju (24b). Nastavci za broj vrlo su važni pri opisu navedene kategorije u turskom jeziku.

4.1.4. Padeži

4.1.4.1. *Padeži imenica u bosanskom*¹²⁶ *jeziku*

4.1.4.1.1. Pri kraju opisa kategorije broja u gramatici stoji “primjedba” (*Tenbîh* 22a) u kojoj Berbić napominje – ‘onako kao što se mijenjaju prilikom njihova prelaska iz jednine u množinu’, krajnji su završeci imenica (‘u jeziku Bošnjaka’) pri promjeni i prenošenju kroz ‘šest stanja’ također podložni promjeni i preoblici:

[Bošnjâk lisânının müfred olan isimler cem‘ olmak içün tebeddülât ve inkilâba uğrâdıği gibi altı hâle tehavvül ve intikâl eyler iken de nihâyetleri tebdîl ü tagyîr olunmakdadır; 22a].

Te ‘promjene i preoblake’ Berbić naziva *padežima* (*ahvâl-i kelime*):

[... İşbu tebeddülât ve tagyîrâtâ ahvâl-i kelime “padež” tesmiyye olunur; 22a].

4.1.4.1.2. Definicije padeža u bosanskom date su u poglavlju *Ahvâl-i isim beyânındadır* (22a):

1. Prvo dolazi definicija nominativa (*imenitelni padež*). Berbić ga bliže određuje kao ‘stanje imenica kojim se u rečenicama hoće dati obavještenje o osobama na pitanje *ko*, ili o stvarima na pitanje *šta*’:

4.1.4.2. *Padeži imenica u osmanskom turskom jeziku*

4.1.4.2.1. Kategorija padeža neizostavni je dio gramatičkog opisa imenica u brojnim gramatikama, i maternjeg i stranoga jezika, “pri analizi klasa riječi (...) pomoću kontrasta kao što su *nominativ*, *genitiv*, *dativ* itd.”¹²⁷ Na početku poglavlja o padežima u turskome jeziku (*Ahvâl-i İsim*) u Berbićevoj gramatici stoji sljedeća rečenica: [... U turskom jeziku po nekim gramatikama sedam, a po više gramatika sa po četiri padeža ima ... 26b]. Berbić ne objašnjava po kojim kriterijima u turskom ima *četiri* padeža, odnosno *sedam*, niti se bavi detaljnije tim podjelama.

4.1.4.2.2. Kada daje opise padeža u osmanskom turskom jeziku, Berbić prvo daje opis sljedećih padeža: *nominativ* (imenitelni = *mücerred*), *akuzativ* (vinitelni = *mef‘ûlün bih*), *dativ* (datelni = *mef‘ûlün leh*), *genitiv* (roditelni = *izâfet*).

Kao primjer deklinacije imenice kroz “četiri” padeža Berbić navodi

¹²⁵ Tzv. *pluralia tantum*: [Ba‘zı ism-i hâsslar cem‘ sigaların tarzında telaffüz olunurlar niteki, *Karlovcı*, *Vinkovci* (iki kasabanın ismi) *Pasci*, *Şitari*, *Žabari*, (üç köyün ismi) *niti* = köceler *vile* = yaba çatal *nožice* = makraz gibi; 18a–20a].

¹²⁶ Padež kao gramatička osobina imenica u Berbićevom opisu bosanskoga jezika zauzima značajan prostor.

¹²⁷ Čaušević (1996: 75).

[Birincisi mücerred = *imenitelni eșhâs* içün harf-ı istifhâm olan *ko* – kim? ve eșyâ içün harf-ı istifhâm olan *šta* – ne? su’âllerine haber olarak cümlelerde irâd olunan isimlerin hâlidir. Niteki *Gospodin Omer učevan beše* = ‘Ömer efendi ‘âlim idi. *Prosv’eta nam je od koristi* = Ma’ârif bize fâ’ideli şeydir... 22a].

2. Slijedi definicija *drugog padeža* za koji se u Berbićevoj gramatici koristi terminološka odrednica “*roditelni*” a predstavlja padež / stanje imenice kojim se daje odgovor o ‘tome što pripada nekoj osobi’ – postavljanjem pitanja upitnim česticama *čiji, čija, čije*, i govori o “posjedovanju nečega” – upitnom česticom *čega*:

[İkincisi, izâfet = *roditelni* bir şahsın mensûbiyyetini su’âl zammında *çii, çija, çije*? kimin? istifhâm-ı harfler ile ve bir şeyin memlûkiyyetini su’âlinde *čega*? = nenin? istifhâm harfine cevâb olarak izâfetde irâd olunan isimlerin hâlidir “*Barjak samovoljenika*” gö-nüllülerin bayrağı ... 22a].

3. *Treći padež (dativ)* u bosanskom jeziku (*mef’ûlün leh* = *datelni*), određuje se kao padež imenica ‘kojim

riječ *böcek* = buba (30b).¹²⁸ Pri kraju opisa padeža u turskom Berbić navodi i oblike imenice *böcek* u ostalim trima padežima: *lokativu, instrumentalu* i *ablativu* (32b).¹²⁹

4.1.4.2.3. Navest ćemo i neke opće osobitosti pojedinačnog opisa svakoga padeža:

Pri opisu *nominativa* u turskom jeziku Berbić ukazuje na to pomoću kojih se pitanja može utvrditi da je riječ o spomenutom padežu (imeniteljni, *mücerred*):

[Prvi padež imeniteljni *mücerred* na pitanje lica *kim?* = ko?, na pitanje stvari *ne?* = što?, kad u odgovoru rekne se kao što: *Receb akıl, Salih müdebbir, Ferhad cesur, dağ* = planina, *bağ* = vinograd...; 26b].

Zanimljivo je u tome kontekstu i Berbićevo izlaganje o subjektu i predikatu. On skreće pažnju i na vanjski oblik padeža iskazan (ne)prisustvom određenog sufiksa, kao i na “*smisloni sadržaj i funkcije koje on može imati u strukturiranju rečenice*”:¹³⁰

[Imenice u izrekama budu *podlog* (*müsned ileyh*) ili podmet (*mübtede*)

128

	<i>Jednina</i>		<i>Množina</i>
Imenitelni = <i>mücerred</i>	بوجك	<i>böcek</i> = buba	بوجكلر
Vinitelni = <i>mef’ûl bi</i>	بوجكى	<i>böceği</i> = bubu	بوجكلرى
Datelni = <i>mef’ûl leh</i>	بوجكه	<i>böceğe</i> = bubi	بوجكلره
Roditelni = <i>izâfet</i>	بوجكك	<i>böceğin</i> = bube	بوجكلرك
	<i>Müfred</i>		<i>Cem’</i>
Imatelni = <i>mef’ûl fih</i>	بوجكده	<i>böekte</i> = u bube	بوجكلرده
Tvoritelni = <i>mef’ûl me’a</i>	بوجكله	<i>böekle</i> = s bubom	بوجكلرله
Odlazitelni = <i>mef’ûl ‘anh</i>	بوجكدن	<i>böekten</i> = od bube	بوجكلردن

130 V. Čaušević (1996: 75).

se u rečenici želi dati odgovor na pitanja *kome*, *čemu*, pri ispitivanju čemu se od nečega pridodaje ili ostavlja’:

[Üçüncüsü, mef’ülün leh = *datelni* bir şeye bir nesnenin verildiğini veya terk olundığını istifhâm için (*kome?* = kime? yahud *čemu?* neye olunan su’âllara cevâb olarak cümlede irâd olunan isimlerin hâlidir; 24a).¹³¹

4. Berbić definira *akuzativ* u bosanskom kao ‘padež kojim se u rečenici želi odgovoriti na pitanje *koga*, *čega*, pri ispitivanju šta se dogodilo’:

[Dördüncüsü mef’ülün bih = *vinitelni* bir şeyin vukû’ını istifhâm için *koga?* = kimi? yâhud *šta?* neyi? su’âllerine cevâben cümlede irâd olunan isimlerin hâlidir; 24a].

Pri navođenju primjera za akuzativ imenica u bosanskom, Berbić daje odgovarajuće rečenice u turskom, u kojima поближе objašnjava značenje bosanskog akuzativa:

[... *Poštujem oca*. Babama ri ‘âyet ediyorum (mutî’um). *Çitam knjigu* = *Kitab okuyorum*. *Tija voda br’eg roni* = *Yavaş akan su bayri yıkıyor*. “*On r’e-ku navrati, sva žita porastoše*”, *O cayı çevirdi bütün ekinler büyüdi*; 24a].

5. *Peti padež* u bosanskom (nidâ’î = *zvatelni*) u Berbićevoj je gramatici ‘padež u kojem se imenice nalaze prilikom dozivanja i upozoravanja’:

i budu *prilog* (*müsned*) ili *prirok* (*haber*), kao što: *İbrahim insândır* = Ibrahim, Abraham čov’ek je; *At hayvândır* = Konj životinja je; *Şahin kuşdur* = Soko tica je; *Gül çiçekdir* = Ruža cv’et je; *Skud ağaçdır* = Vrba drvo je; *Kitâb güzeldir* = Knjiga ljepa je, itd. 26b].

Berbić nastavlja svoju analizu:

[...Dakle, *Receb*, *Salih*, *Ferhad*, *at*, *şâhin*, *göl*, *skud*, *kitâb* – r’eçi podlog, a podmet su ‘*akıl*, *müdebbir*, *cesur*, *insan*, *hayvân*, *kuş*, *çiçek*, *ağaç*, *güzél* r’eçi *prilog* ili *prirok* su, (*dir*) r’eç *vi-jestni* doçetak (*idi*) *glagol* je; 26b].

Kako vidimo iz gore navedenih primjera, “imenitelni” / prvi padež jeste padež: a) subjekta rečenice; b) padež raznovrsnih dopuna pomoćnog gl. *imek* (“biti”) i njegovih supstitenata. 2. Kada govori o *akuzativu*, Berbić, također, prvo daje osnovne odrednice o tom padežu: definiciju, osnovno značenje, pitanja na koja odgovara:

[Padež *viniteljni* (mef’ülün bih) pokazuje predmet na koji se radnja odnosi, na pitanje *kimi?* = *koga?* ili *neyi?* = *šta?* te na kraj imenice samoglasno -i dostavi se, kao što: *Kitâbı severim* = Knjigu volim. Ako *viniteljni* neoznačen (*nekire*) bude doçetak samoglasno (*i*) ne dodaje se, kao što *Üzüm aldım* = Kupih grožde; 26b].

¹³¹ Berbić kroz rečenice daje primjere upotrebe bosanskog dativa, kao i primjere kako se on katkad može izraziti i drugim padežima u turskom, zavisno uglavnom od glagolske rekciije: [*Ko zlo çini nek se dobru ne nada* = *Kötülük eden iyüliği ummasun*. “*Podaj učitelju učiteljsko a slugi slugino*” Mualliminkini muallime uşağinkini uşağa edâ eyle. “*Ti ostavi nam spomen*” – Bize yâdigâr bırak “*Ko lukavijem veruje sebe vara*” Hilekârlara inanan kendüyi aldayıyor; 24a].

[Beşincisi mef'ûl nidâ'î = *zvatelni* ni-dâda ve tenbihâtda isimlerin kesb eylediği hâldir; 24a].

Primjeri vokativa su raznovrsni.¹³²

6. *Šesti padež* u Berbićevoj gramatici jest *instrumental* ili kako ga autor naziva, mef'ûlün me'a = "*tvoriteljni*" padež. Berbić ga definira kao 'padež / stanje u kojem se nalaze imenice u rečenici koje odgovaraju na pitanja *kime*, *čime* pri ispitivanju šta je sredstvo i oruđe u nekom poslu':

[Altıncısı, mef'ûlün me'a = "*tvoriteljni*" bir işde bir şeyin vâsita ve âlet oldığını istîfham için *kime?* = kimin ile? *yâhud čime?* = neyle? Su'âllerine cevâb olarak cümlede isimlerin kesb eylediği hâldir; 24a].

Kao primjere upotrebe instrumentala u bosanskom jeziku, Berbić daje rečenice:

[Niteki. *Um'e vladati d'ecom* = Çocukları kullanmak bilür.

Ume vladati domom = Evi çevirmek bilür.

Zlatom veze = Kullabdan ile nakş isliyor; 24a].¹³³

Za imenicu u akuzativu Berbić koristi termin *viniteljnik*. Neodređeni akuzativ (*nekire*) nema "*samoglasno -i*", formalne oznake po kojoj se ponekad utvrđuje da li je neka imenica u akuzativu. Pri opisu vrsta akuzativa Berbić gleda i na određenost *viniteljnika*.

3. Opis *dativa* je sličan opisu nominativa i akuzativa:

[Padež dateljni (mef'ûlün leh) pokazuje stvar ili lice kome nešto dodaje se ili dotiče se; 26b].

Slijedi primjer upotrebe dativa. Na osnovu rečenica u kojima Berbić koristi dativ, uočavamo da se osim osnovnog značenja navedenog padeža mogu zapaziti i neka izvedena značenja. Ta dopunska značenja dativa ne objašnjavaju se posebno.

4. Opis *genitiva* zauzima značajan prostor. Pisanje o genitivu Berbić počinje konstatacijom da je to padež koji pokazuje neko pripadanje, tj. pripadanje uopće:

[Padež roditelni (=izâfet) pokazuje neko pripadanje. Na pitanje *kimin?* = čiji, čija, čije?, ili *nenin* نه ننه = čega?... 28b].

¹³² Berbićevi primjeri rečenica u kojima se koriste imenice u vokativu u bosanskom jeziku s rečenicama istog značenja u turskom slijede odmah iza definicije vokativa, padeža za dozivanje, obraćanje i skretanje pažnje: [...]"*Mili brate ja čuda velikoga*" Aman birâder ne büyük 'acûbe. *Dêco!* – *slušajte roditelje i učitelje* = Oğullarım anna ile babanızı ve hocanızı dinleyin "mutî' olun"!; 24a]. Primjeri su uzeti i iz epske narodne poezije i iz svakodnevnog govora.

¹³³ Pod izrazom "padež imenica" Berbić u bosanskom jeziku podrazumijeva samo padeže imenica bez prijedloga – odnosno padežne oblike imenice koje možemo predstaviti formulom *osnova imenske riječi* + *padežni nastavak*. Kako vidimo iz prethodnoga, u opisu bosanskog ima samo šest padeža: nema lokativa.

4.1.4.1.3. Po Berbiću, postoje tri vrste promjena¹³⁴ na osnovu kojih možemo klasificirati imenice u bosanskom jeziku. Kriterij za podjelu na deklinacijske vrste jeste *rod* i *završetak* / *nastavak imenica* [İsimlerin üç türlü tebeddüli olup cins u intihâ ile kelimeler birbirinden fark ve temyîz olunuyorlar; 24a], kako slijedi:

- 1) *promjena imenica muškog roda*;
- 2) *promjena imenica ženskog roda*;
- 3) *promjena imenica srednjeg roda*.

4.1.4.1.3.1. *Promjena imenica muškog roda* otpočinje podnaslovom *Müfred-i Müzekker-i İsimlerin Ahvâl-i sittesi* (24a). Berbić prvo daje primjer deklinacije vlastitih imena m. r. koja se završavaju na *o* a nemaju množine i primjer deklinacije opće imenice m. r. na *o* koje su nastale preoblikom od fonema *l* (24a).

Podnaslov što slijedi odnosi se na deklinaciju množine imenica m. r. koje se završavaju na konsonant *Hurûf-i gayri savtiyye ile müntehâ olan cem* ‘-i müzekkerin ahvâl-i sittesi (26a). Kao primjer navode se deklinacijski oblici imenica *sapun* / *sabun* pl. *sapuni* / *sabunlar*, *petao* / *harûs* pl. *petli* / *harûslar*. Berbić ističe da se ‘kratko *a* prije (bezvučnog) konsonanta što stoji na kraju višesložnih imenica, osim u genitivu množine, i u jednini i množini u ostalih pet padeža gubi’.¹³⁵ Kao ilustraciju navedene morfonološke promjene Berbić daje deklinaciju riječi:

U skladu sa uobičajenim opisom genitiva u osmansko-turskoj gramatičkoj tradiciji, Berbić pažnju usmjerava ka opisu genitivne veze, koja je, sudeći na osnovu brojnih osmanskih gramatika, temeljni pojam za razumijevanje suštine gramatičkog opisa “izafeta / genitiva” u osmanskom jeziku. Taj opis zauzima daleko više prostora od opisa genitiva u bosanskom jeziku.

Berbić dalje nastavlja:

[Dakle, roditelnik na dvije ruke, jedan vlastični (*izâfet-i lâmiyye*) a drugi je jasni (*izâfet-i beyâniyye*), te podlog što je vlastičnoj imenici na kraju jedan gluvi “kef” (ك) doda se. I uv’ek ovog padeža podlog (*muzâf ileyh*) prije, a prilog (*muzâf*) poslije govori se i piše, i prilogu ovog padeža vinitelnikov dočetak što je, samoglasno – i dostavi se, kao što: استانبولك اوزومی *İstanbul’un üzümi* = carigradsko grožđe, dakle *İstanbul muzâf ileyh* podlog, a *üzüm* prilog *muzâf* je, a gluvi ك roditelni dočetak je; 28b].

Berbić gramatički opis genitiva sve više usmjerava na sam opis genitivnih veza (imeničkih fraza sa determinatorom u genitivu). Termin “vlastični roditelnik / *izâfet-i lâmiyye*” u Berbićevoj gramatici ukazuje na posvojnost / pripadanje / posjedovanje u pravom smislu, dok drugi, *izâfet-i beyâniyye* ukazuje i na druga, “pojašnjavajuća” svojstva genitivne konstrukcije.

¹³⁴ Tri deklinacijske vrste.

¹³⁵ [Birkaç heceden ‘ibâret olan isimlerin nihâyetindki sadasız harfinden evvel olan kısa (A) cem’ muzâfdan mâ ‘adâ müfred ve cem’lerin sâ’ir beş ahvâlinde hafz olunur; 26a]

starac = ihtiyâr (Gmn. *staraca* = ihtiyârların), *v'enac* = hevenk (Gmn. *v'enaca* = hevenklerin), *momak* = uşak (Gmn. *momaka* = uşakların), *vosak* = balmumi (Gmn. *vosaka* = balmumların), *konac* = iplik (Gmn. *konaca* = ipliklerin), *v'etar* = rüzgar (Gmn. *v'etara* = rüzgarların), *kaşalj* = öksürük (Gmn. *kaşalja* = öksürüklerin) i sl.

- Slovo *l* koje se nalazi ispred kratkog *a* kod imenica jednine m. r. koje se završavaju na *-lac* mijenja se u *o* osim u genitivu množine (28a). Kao primjeri alternacije *-lac* > *o* navedeni su deklinacijski nastavci sljedećih leksema: *svladalac* = gâlib (Nmn. *svladaoci* = gâlibler), *žetelac* = orakçı (Nmn. *žeteoci* = orakçılar), *pratilac* = muşi' (Nmn. *pratioci* = muşi'ler), *nosilac* = hammâl (Nmn. *nosioci* = hammâller) i sl. (30a–32a). Berbić dosljedno daje prijevodne ekvivalente u turskom svih padežnih oblika imenica bosanskoga jezika.¹³⁶ U podnaslovu *A) Harf-ı savtiyyesi hazf olunmıyan ism-i müzekker* (33b) Berbić daje zanimljiv osvrt na deklinaciju imenica m. r. u bosanskom koje u padežnim oblicima ne gube samoglasnik, kao što su: *dukat*, *pečat*, *grkljan*, *balvan*, *šaran*, *šovran* i sl.

Što se tiče terminoloških odrednica, uočljivo je da Berbić koristi termine i iz osmanske i iz domaće, južnoslavenske gramatičke tradicije. Prvi član genitivne veze (determinator) u Berbićevoj gramatici je *muzâf ileyh / podlog* i on stoji ispred, dok upravni član *muzâf / prilog* stoji iza i ima *doçetak*, “samoglasno -i”.

Autor gramatike svjesno naglašava položaj “podloga” i “priloga” unutar genitivne veze i zbog same naravi, odnosno porijekla terminologije. Naime, *muzâf* (preuzet iz ar. gramatičke tradicije) nekad podrazumijeva inicijalni položaj u genitivnim konstrukcijama u arapskom i perzijskom. To ističemo iz sljedećeg razloga: Berbić gramatiku turskog jezika piše na bosanskom jeziku, ljudima kojima je bosanski maternji a turski strani jezik, a pojmovi kao što su *muzâf* i *muzâf ileyh* u gramatikama arapskog i perzijskog već su se odomaćili s jasnim pravilima koja ih određuju. U Bosni su se pored turskog učili i arapski i perzijski jezik. Možda i zato Berbić ističe da je u turskom *muzâf ileyh* na početku genitivne veze, a ne na kraju. To je nužna distinkcija koju on u gramatici podvlači, a koja ukazuje na razliku u shvatanju i preciziranju pojmova *muzâf ileyh* i *muzâf* u različitim gramatičkim tradicijama.

¹³⁶ Slijedi podnaslov u formi morfonološkoga pravila: “Yek heceli olan isimlerde (A) vech-i mezkûr üzere ahvâlda hazf olunur” (32a) – “na osnovu spomenutog načina u padežima se gubi ‘a’ i kod jednosložnih imenica”, npr.: *pas* = köpek, *san* = duş – rüya i *şav* = dikiş.

- Zbirne imenice i vlastite analizi-
raju se kao *neizvedene* (kod Berbi-
ća “mrtve”) / *câmid imenice* [İsm-i
câmi‘ ve ism-i hâsslar ism-i câmid
menzilesinde ‘add olunurlar; 35a],
npr: [*Vid’eo sam roj* = Oğul sürisini
gördüm, *Vid’eo sam narod* = Halkı,
‘âlemi gördüm; 35a].

Kod imenica koje se završavaju na
g, z, f, c, h u vokativu g, v, z prela-
ze u ž, k i c u ċ a h u š¹³⁷ [G, Z, F,
C, H ile müntehâ olan ism-i mef’ûl
nidâ’ide G, V, Z, (Ž)ye K ve C (Ć) ye
(H) (Š)ine munkalib olurlar; 35a].¹³⁸
Kod imenica u jednini m. r. koje se
završavaju na ž, c, š, ċ/ć, dž/đ, j, lj,
nj¹³⁹ u instrumentalu umjesto -om
dolazi -em [Ž, C, Š, Ć, Dž/Đ, J,
Lj, Nj, ile müntehâ olan müfred-i
müzekker isimler mef’ûlün me’ada
(OM) yerine (EM) olur; 35a], napri-
mjer: [(*Poseko ga nožem*) = Bıçak
ile kesmiş (*Ubo ga nožem*) = Ona
şişi saplamış (*Pohrvo se s mladi-
ćem*)¹⁴⁰ = Delikanlı ile güreşmiş (*Po-
teko s prijateljem*) = Dünür ile yarış
etmiş, koşmuş ... 35a].

Za bolje razumijevanje genitiva, od-
nosno genitivne veze u osmanskome
turskom jeziku, Berbić prvo navodi
sljedeće primjere:

استانبولك اوزومی *İstanbul’un üzümi*
= carigradsko grožđe, المانك جكردى
elmanın çekirdeği = jabučna sem-
ka, ساقينك كنارى *sâkinin kenarı*
= pruljne usne, شو آدمك خويى *şu
adamin huyu* = ovog čov’eka ćud
(28b).

Slijede genitivne konstrukcije i izrazi:

گوزك طوقى *gözüñ tokı* = sito oko,
باغچه صفاسى *bagçe safası* = baštene
محله بكجيسى *mahalle bekçisi* =
šorskipatrola (stražar), محله نك بكجيسى
mahallenin bekçisi = šorni stražar,
موم مراضى *mûm makrâzı* = nožica
sv’ęće (30b) i sl.

Osim navedenih, Berbić navodi još
jednu vrstu genitivne veze / kon-
strukcije (*izâfet*). To je *nalični izâfet*:

[...nalični roditelni *izâfet-i teşbihiiyye*
da prilog nalikuje na podlog znači,
kao što: اينجو ديشلرى *incü dişleri* = bi-
serni zubi, itd; 30b].

¹³⁷ U navedenim primjerima dolazi do alternacije osnova (ispred vokativnog nastavka -e imamo, dakle, palataliziranu osnovu i alternaciju: c, k > ċ; g, z > ž; h > š).

¹³⁸ Npr.:

[Mücerred	Mef’ûl	Nidâ’i	
rog	boynuz	rože!	boynuz
knez	muhtar	kneže!	muhtar
junak	bahadır	junaće!	bahadır
starac	ihtiyâr	starće!	ihtiyâr, koca
Vlah	Moldovan	Vlaše!	Moldovan ... 35a].

¹³⁹ Radi se o dva morfonološka pravila: a) imenice čija se osnova završava nepčanim suglasnikom imaju nastavak -em; b) imenice čija se osnova završava na c također imaju -em. Usporedi: GBJ (2000: 200–201).

¹⁴⁰ Ovdje Berbić u svojoj gramatici bosanskog jezika postepeno uvodi primjere instrumetala sa prijedlogom s/sa.

Imenice m. r. koje se zvršavaju na *-ar* u instrumentalu imaju kako *-om* tako i *-em* [... (AR) ile müntehâ olan müzekker isimler mef'ûlün mâ 'adâ (OM) oldığı gibi (EM) de olurlar; 35a], npr.:

[(*Vidijo se s gospodarem*) = Aga ile görüşmüş. Keza (*Vidijo se s gospodarem* denilebilir (*govorijo s pisarem*) Kâtib ile söylemiş denildiği gibi (*govorijo s pisarom*) de denilebilir. (*Işo s ratarom* Rençper ile gitmiş) denildiği gibi (*Işo s ratarem*) dahi denilir; 35a].

Berbić daje i primjere imenica koje imaju u instrumentalu nastavke *-om* i *-em*.¹⁴¹ - Promjena imenica iz Njd. u Nmn. podrazumijeva i pretvorbu / alternaciju suglasnika (*inkulâb-ı hurûfât*; 35a). Kako Berbić navodi, kod imenica koje se u jednini završavaju na *g, k, h*, suglasnik *g* prelazi u *ž* i *z*, *k* u *c* i *h* u *s*:

[G, K, H ile müntehâ olan müfred isimler (G) (Ž) ye ve (Z) ye, (K), (C) ye (H), (S)ine munkalib olur; 35a].¹⁴²

Imena nekih gradova i sela vlastite su imenice u formi množine i nemaju jednine, npr.:

[... Duovci, Žabari, Štitari, Humci Kosci, Vasojevići, Karlovci, Ivovići, Banjevci, Banovići, Bulatovci, Osmaci, Memići, Milanovci birtakım kasaba ve köylerin isimleri olup cem'-i sûretinde ism-i hâssdır, müfredleri yokdur; 37a].

Berbić “*izafet-i beyânîyye*” opisuje na sljedeći način:

[... na kraju podloga (*muzâf ileyha*) roditelnog dočetka nema, nego na kraju priloga (*muzâfa*) smoglasno “i” ima, te znači podlog odašta je i čii je prilog, kao što: نار اغاجی *nâr ağacı* = šipovina, او کوبکی *âv köpeği* = lovačko pseto, یلکن کیمیی *yelken gemisi* = vètrena lađa, گۆمۆش یۆزۆک *gümüš yüzük* = srebrenjak prsten, الماس کوبه *elmas küpe* = alem kamen usnjaci, قیون سودی *qıyon sudı* = ovčije mlêko, مالطه اطه سی *malpe atpe sı*, Malta adası = ostrvo Malta, وندیک کورفزی *Venedik Körfezi* = Venečiski zaljev; 30b–32b].

5. (6, 7) Opis *lokativa*, *instrumentala* i *ablativa* dat je samo kroz odgovarajuće deklinacijske oblike imenica unutar tabele o deklinaciji imenica u turskom jeziku (33b).

4.1.4.2.4. Pri opisu deklinacije u turskom jeziku, Berbić se ne bavi detaljno svim morfonološkim alternacijama. Nakon opisa akuzativa i dativa, prelazi na opis nekih morfonoloških alternacija koje se odražavaju i na grafijsko bilježenje riječi.

- Primjere morfonoloških alternacija u turskom pri deklinaciji imenica Berbić najčešće započinje “primjetbama”, npr.:

[Primetba, na kraju imenice od samoglasni harfova (*hurûf-i imlâ*) jedan dakle ı ili ى ili و ili ö kad bude prije

¹⁴¹ [... *jež* = kirpi, *ježom* kirpi ile, *zec* = tavşan, *zecom* = tavşan ile, *put* = yol, *putom* = yoluyla, *Đorđe* = Görgi, *Đordem* = Görgi ile, *Petronije* = Petar, *Petronijem* = Petar ile; 35a].

¹⁴² Npr. [... (*ulog*) rehin (*ulozi*) rehinler (*junak*) bahadır (*junaci*) bahadırlar (*bubreg*) böbrek (*bubrezi*) böbrekler (*oblak*) bulut (*oblaci*) bulutlar (*Vlah*) Moldovan (*Vlasi*) Moldovanlar (*jezik*) dil (*jezici*) diller (*siromah*) fakîr (*siromasi*) fakîrlar (*g'reh*) günâh (*gr'esi*) günâhler (*očuh*) evki baba ... 35a].

4.1.4.1.3.2. *Promjena imenica žen-skog roda* spada u drugu deklinaciju (*İkinci tebeddül*; 37a). Berbić ističe da se po spomenutoj vrsti promjene dekliniraju sljedeće imenice:

a) imenice ž. r. u jednini koje se završavaju na *-a*, npr.: [*žena* = ‘avret “karı”, *riba* = balık, *zmija* = yılan, *zora* = şafak, *volja* = istek, arzu, *munja* = şimşek; 37a];

b) imenice m. r. koje završavaju na *-a*, npr.: [*knjigonoša* = sâ‘î olan, *sluga* = uşak, *vladika* = despot karabaş, *Sava* = Sava nehri, *Luka* = Luka ... 37a];

c) imenice koje se završavaju na suglasnik (hurûf-ı gayri savtiyye), npr.: [*stvar* = şey, *r’eč* = söz “lakırdı”, *vlast* = salâhiyyet-i hüküm, *sudstvo*, *cijev* = masura, nâmlı, *uš* = bit “kehle” *mladost* = gençlik, *radost* = şenlik, mahzuziyyet ...; 37a];

d) imenice koje se završavaju na *-o* nastalo od *-l*, npr.: [*misao* = efkâr, *düşünme*, *so* = tuz; 37a];

e) zbirne imenice m. r. koje se u izgovoru mijenjaju kao imenice ž. r., npr.: [... niteki *momčad* = uşaklar *čeljad* = ‘â’ile *siročad* = öksüzler, yetimler, *burad* = variller – fuçılar, *unučad* = torunlar... 37a];¹⁴³

vinitelnog i datelnog dočetka jedno suglasno ى umetne se, kao što *kapuyu açdım* = Otvorih vrata, *Yaliya gitdim* = U talasu odoh, *kapuyu* vinitelnik, *yaliya* datelnik je].

Primetba: koja imenica na kraju ima *qaf* samo u jednini datelnog i vinitelnog padeža *qaf* u *gayn* pretvori se, kao što: قازیق *kazık* = kolac, طباق *tabak* = tanjir, باغلام قازیغه *Kazığa bağladım* = Za kolac privezah, قازیغه ووردیم *Kazığa vurdım* = Na kolac nabih, قازیغه قیردم *Kazığı kırdım* = Kolac slomih, قازیغه قاقدم *Kazığı kaktım* = Ukucah kolac, قازیغه قیردم *Tabağı kırdım* = Slomih tanjir, قازیغه قويدیم *Tabağa koydım* = U tanjir stavih, itd ...; 26b–28b].

Berbić daje i sljedeće primjere morfonoloških alternacija u turskom:

- *qaf* > *gajn*, npr.: قازیق *kazık* = kolac, باغلام قازیغه *Kazığa bağladım* = Za kolac priveza(h); 28b;

- u genitivu (“izâfetü”) “vlastičnoj imenici na kraju jedan gluvu “kef” استانبولك اوزومی, /n/ doda se”, *İstanbul’un üzümi* = carigradsko grožđe; 28b;

- *ø/n*, npr.: “ako na kraju podloga (= *muzâf ileyha*) od samoglasni harfova (hurûf-ı imlâ) ا و ى jedan bude,

¹⁴³ Nakon navedene “klasifikacije” imenica “druge deklinacije”, Berbić prelazi na deklinaciju imenica u Njd. *žena* – karı, Nmn. *žene* – karılar; Gjd. *žene* – karının, Gmn. *žena* – karıların; *stvar* – şey, Nmn. *stvari* – şeyler, *stvarî* – şeyin, Gmn. *stvari* (39a) i sl. Odmah iza toga Berbić prelazi na deklinaciju imenica tipa *bačvanin*, Nmn. *bačvani* i Njd. *građanin* – şehirli, Nmn. *građani* – şehirli (koje u jednini imaju *-in* kao sastavni dio osnove, a množinu grade dodavanjem nastavaka na okrnjenu osnovu).

Za tvorbu množine neke imenice u jednini primaju, kako Berbić navodi, “čestice” -*ovi* i -*evi*:¹⁴⁴ [Ba‘zı müfred olan isimler cem‘ kılınmak için (-*ovi*) ve (-*evi*) edâtları ahz ederler; 39a], npr.: *grob* mezar Nmn. *grob*ovi mezarlar, *panj* kütük Nmn. *panj*evi kütükler, *grad* şehir Nmn. *grado-vi* şehirler, *nož* bıçak Nmn. *nož*evi bıçaklar i sl.

Berbić navodi i primjer imenica m. r. koje imaju i kratku i dugu množinu (39a).

Nadalje, u “napomeni” pod naslovom *Medhûli Olmıyan İsimler* (42a) Berbić navodi i imenice sa množinom bez ume-taka / infiksa (medhûl) -*ev*-, -*ov*-, dakle, imenice sa kratkom množinom.¹⁴⁵

U cjelini *Lafzan İhtilâfât* (42a), pored morfonoloških alternacija u Nmn., navode se i alternacije, kako imenica m. r. tako i imenica ž. r., u drugim padežnim oblicima: *genitivu*, *dativu*, *akuzativu*, *vokativu* i *instrumentalu* (42a–44a).¹⁴⁶

prije roditelnog dočетка jedan “nun” umetne se. Kao što: المانك جكردىكى *Elmanın çekirdeği* = jabučna semka, ساقينك كنارى *sâkinin kenarı* = pruljne usne”; 28b;

- u genitivu *y+i*, npr.: [... ako na kraju priloga (*muzâfa*) suglasno zamuklo (*sâkin*) “ye” bude ko i drugovačije imenice samoglasnicima, samodočetak samoglasno “i” dostaviće se, kao što: هوى *huy* = ćud, بوى *boy* = stas, قوى *kuy* = zaljev, vir, طوى *toy* = labud, صوى *soy* = fela, dakle, شو آدمك *şu adamin huyı* = ovog čov’eka ćud ... 28b];

- u lokativu (*imenitelnom*), instrumentalu (*tvoritelnom*) i ablativu (*odlagatelnom padežu*) nema morfonoloških alternacija, npr.: *Salih-den* od Saliha, *Salih-de* u Saliha, *Salih ile* sa Salihom (35b).

¹⁴⁴ Duga množina imenica.

¹⁴⁵ Npr. (*gost*) misâfir (*gosti*) misâfirler itd.

¹⁴⁶ Berbić dodaje i sljedeće:

- Ako prije “a” koje stoji na kraju riječi dođu zajedno dva-tri suglasnika (suglasničke skupine -*sk*-, -*šk*-, -*mlj*- i sl.), u genitivu treba ubaciti jedno “a” između spomenutih suglasnika, npr.: *kruška* armud Gmn. *krušaka* armudların, *daska* tahta Gmn. *dasaka* tahtaların, *zemlja* yer Gmn. *zemaalja* yerlerin i sl. (46a).

- Uz suglasničke skupine -*zd*-, -*st*-, -*št*- kod imenica ž.r. u Gmn. stavlja se “i”, npr.: *uzda* gem Gmn. *uzdī* gemlerin, *krasta* kabuklı yara Gmn. *krastī* yaraların, *klešta* kerpeden Gmn. *klēštī* kerpedenlerin, *brazda* çizgi Gmn. *brāzdī* çizgilerin, *lasta* kirlangıç Gmn. *lāstī* kirlangıçların, *bašta* bağçe Gmn. *bāštī* bağçelerin itd.

- Dok se neke imenice mijenjaju i u jednini, kao što su *djeca*, *braća*, *gospoda*, *vlastela*, postoje i one koje se dekliniraju samo sa oblicima množine, kao što su: [... (*vile*) ot čatâli, (*načve*) kâmur teknesi (*klešta*) kisaç, kerpeden (*trina*) kuru otun dökündisi, karıntısı (*trnje*) dikenlik (*kućine*, *stupu*) kendir ... 46a] i sl.

Na kraju opisa deklinacije imenica u turskom jeziku Berbić daje zanimljivu tabelu deklinacije nekoliko turskih imenica (33b).¹⁴⁷

- Kada u dativu (*mef'ûl leh*) -j dođe iza -d, -l, -n, onda prelaze u *đ, ć, lj, nj*, npr.: *glad* (açlık), *glad-ju* > *glăđu* (açlığa), *smrt*, *smrt-ju* > *smrću*, *smrt* (ölüm), *smrt-ju* > *smrću* (ölüme). Berbić u navedenim primjerima na strani 48a mijenja dativ sa instrumentalom. Isti je slučaj kada govori i o alternaciji *s/š* ispred *t-j* (*ć*), *l-j* (*lj*) i sl. Kao primjer suplecije u oblicima množine Berbić navodi riječi *mati* (ana) Nmn. *matere* (analar) i *kçi* (kız evlâdi) Nmn. *kçeri* (kızlar); 50a.

¹⁴⁷ Tabelu preuzimamo iz Gramatike. Transliteracija teksta je naša: [...]

	PADEŽI JEDNINE		PADEŽI MNOŽINE	
Imenitelni <i>mücerred</i>	<i>el</i> <i>kahve</i> <i>sahra</i> <i>kapu</i> <i>yalı</i>	ruka kafa polja vrata talasa	<i>eller</i> <i>kahveler</i> <i>sahralar</i> <i>kapular</i> <i>yahılar</i>	ruke kafe polja vrata talase
Roditelni <i>izâfet</i>	<i>elin</i> <i>kahvenin</i> <i>sahranın</i> <i>kapunun</i> <i>yalının</i>	ruke kafe polja vrata talase	<i>ellerin</i> <i>kahvelerin</i> <i>sahraların</i> <i>kapuların</i> <i>yahıların</i>	ruku kafa polja vrata talasa
Datelni <i>mef'ûl leh</i>	<i>ele</i> <i>kahveye</i> <i>sahraya</i> <i>kapuya</i> <i>yalya</i>	ruci kafi polju vratima talasi	<i>ellere</i> <i>kahvelere</i> <i>sahralara</i> <i>kapulara</i> <i>yahılara</i>	rukama kafama poljima vratima talasama
Vinitelni <i>mef'ûl bih</i>	<i>eli</i> <i>kahveyi</i> <i>sahrayı</i> <i>kapuyu</i> <i>yalyı</i>	ruku kafu polje vrata talasu	<i>elleri</i> <i>kahveleri</i> <i>sahraları</i> <i>kapuları</i> <i>yahıları</i>	ruke kafe polja vrata talase
Imatelni <i>mef'ûl fih</i>	<i>elde</i> <i>kahvede</i> <i>sahrada</i> <i>kapuda</i> <i>yahıda</i>	u ruci u kafi u polju u vratima u talasi	<i>ellerde</i> <i>kahvelerde</i> <i>sahralarda</i> <i>kapularda</i> <i>yahılarda</i>	u rukama u kafama u poljima na vratima u talasama
Imatelni <i>mef'ûl fih</i>	<i>elde</i> <i>kahvede</i> <i>sahrada</i> <i>kapuda</i> <i>yahıda</i>	u ruci u kafi u polju u vratima u talasi	<i>ellerde</i> <i>kahvelerde</i> <i>sahralarda</i> <i>kapularda</i> <i>yahılarda</i>	u rukama u kafama u poljima na vratima u talasama
Tvoritelni <i>mef'ûl me'a</i>	<i>el ile</i> <i>kahve ile</i> <i>sahra ile</i> <i>kapu ile</i> <i>yalı ile</i>	rukom s kafom poljem s vratima s talasom	<i>eller ile</i> <i>kahveler ile</i> <i>sahralar ile</i> <i>kapular ile</i> <i>yahılar ile</i>	rukama s kafama poljima vratima s talasama

4.1.4.1.3.3. *Promjena imenica srednjeg roda* ili treća deklinacija otpočinje podnaslovom *Üçüncü tebeddül – Cins-i mutavassıt* (52a–62a). Berbić nabraja tipove imenice koje podliježu trećoj deklinaciji. To su imenice s. r. koje se u Njd. završavaju na -o i -e, npr.

[... (*jelo*) yemek, ta'âm (*selo*) köy, karye, sayfiye, (*krilo*) kanad (*jezero*) göl (*lice*) yüz, çehre (*more*) deniz (*koplje*) mızrak (*zdravlje*) sâğlık (*inje*) tan = buz (*trnje*) dikenlik ... 52a].

Berbić navodi da za takve imenice vrijedi pravilo o *jednakosti* nominativa, akuzativa i vokativa u jednini i množini: [(Bunların) mef'ûlün bih ile mef'ûlün nidâsı mücerredde müfredde cem'de de mümâsil ü musâvîdir; 52a]. Kao potvrdu navedenog pravila, on daje deklinaciju imenica *selo* i *lice* kroz padeže (52a). Slijede napomene o 'trećoj' deklinaciji, pravila i primjeri:

a) kada se imenica završava na samoglasnik a ispred njega se nalaze dva suglasnika (suglasnička skupina), onda se u Gmn. ubacuje samoglasnik -a-, npr.: *sedlo* eğir, Gmn. *sedâlâ* eğirlerin, *koplje* mızrâk, Gmn. *kopâlâ* mızrâkların (52a);

Jednostavnost opisa promjene imenica u turskom kroz padeže, u Berbićevoj gramatici, s jedne strane, i složenost opisa promjene imenica kroz padeže u bosanskom utječu na pojavu asimetrije poglavlja na strukturnom planu gramatike.¹⁴⁸

To, dakako, nije pojava s kojom se susreće samo u modernim kontrastivnim gramatikama: pojava kao što je asimetričnost opisa iste gramatičke pojave ili kategorije (ako ih uzmemo istodobno i kao *tertium comparationis*) u dvama ili više jezika uočava se i u kontrastivnim studijama pedagoško-didaktičke naravi. U tu grupu spadaju i gramatike sa istom ili sličnom koncepcijom kakvu ima i Berbićeva dvojezična gramatika *Boşnakça Türkçe Grameri – Bosanski turski učitelj*.

Odlagatelni <i>mef'ûl 'anh</i>	<i>elden</i> <i>kahveden</i> <i>sahradan</i> <i>kapudan</i> <i>yalıdan</i>	od ruke od kafe iz polja iz vrata iz, od talase	<i>ellerden</i> <i>kahvelerden</i> <i>sahralardan</i> <i>kapulardan</i> <i>yalılardan</i>	od ruku od kafi iz polja iz vrata iz/od talasa
-----------------------------------	--	---	---	--

... 33b].

¹⁴⁸ To indirektno naglašavaju i bjeline (prostor bez teksta) u našim tabelama.

b) ako prije vokalskog *-o* koje stoji na kraju imenica dođu suglasničke skupine *-zd*, *-st*, *-št* i *-stv*, između njih se kod imenica u genitivu ne stavlja glas *-a* (52a);

c) imenice koje se završavaju na *-e* a označavaju mladunčad i životinjske i ljudske vrste primaju umetak *-et* u svim padežima izuzev u N, A i V (54a).¹⁴⁹

d) imenice s. r. u množini imaju istu deklinaciju kao imenice u mn. m. r. (54a).¹⁵⁰

e) imenice s. r. u množini koje se završavaju na *-ad* mijenjaju se na drugi način (“ikinci vech üzere”), npr.: *telad* = buzaklar, Gmn. *teladi* = buzakların (izâfet), Dmn. *teladima* = buzaklara.

f) kao množina imenice *dijete* koristi se zbirna imenica *djeca* u značenju množine koja se deklinira kao množina ž. r. (56a).

g) strane riječi [“Boşnakça olmiyan kelimeler”] koje se završavaju na *-e* dobivaju u svim padežima, osim u akuzativu i vokativu, nastavak *-et*, dok u množini u svim deklinacijskim “stanjima” primaju umetak *-et* [... ve cem’leri kâffe-i ahvâlde (ET) medhûli alurlar; 56a], npr. *ćebe* = kebe, Gjd. *ćebeta* = kebenin; Ajd. *ćebe* = kebeyi, Nmn. *ćebeta* = kebeleler, Gmn. *ćebeta* = kebelerin, Amn. *ćebeta* = kebeleri (56a).

¹⁴⁹ [(E) ile nihâyetlenen isimler genç mahlûkâtı veyâ insânı bildirenler müfredde mef’ûl bih ile mef’ûl nidâ’inin gayri ahvâlde (ET) alurlar; 54a]. Npr. *pile* = piliç, Gjd. *pileta* = piličin, Djđ. *piletu* = piliçe itd.

¹⁵⁰ [Ve bu cinsin cem-‘i müzekker cinsinin cem‘i gibi bilâ fark cem-‘i ahvâlde munsarıfdırlar; 54a]. Npr. *teoci* = buzâklar, Gmn. *teoca*, *telaca* = buzâkların, *teocima* = buzâklara itd.

h) imenica *drvo* ima dva oblika za množinu: ako označuje stablo ima oblik *drveta*, a ako označuje “izrezanu” količinu, u množini ima oblik *drva*, što je u Berbićevoj gramatici jasno naglašeno:

[(*drvo*) = odun yahud ağaç müfredinin cem ‘i iki türlü olup (dikili ağaçlar olursa (*drveta*) = ağaçlar denilür (kesilmiş olursa (*drva*) = odunlar denilür; 56a].¹⁵¹

4.1.5. Kontrastiranje imenica u bosanskom i turskom jeziku i problem asimetričnosti opisa

4.1.5.1. Asimetričnost gramatičkog opisa: različitost kategorija i gramatičkih tradicija u Berbićevoj gramatici

4.1.5.1.1. Pri opisu imenica Berbić ima i različite klasifikacijske kriterije u dvije različite gramatičke tradicije.¹⁵² Na osnovu date klasifikacije imenica u bosanskom i turskom, s primjerima koji ilustriraju te podjele, uočavamo koje su vrste imenica u bosanskom i turskom, makar i terminološki, iste u Berbićevom opisu, koje su vrste imenica različite i koji su to kriteriji klasifikacije važni u jednom jeziku (L1) a nisu u drugom (L2). Pri opisu roda u bosanskom i turskom, Berbić naglašava jednu značajnu razliku¹⁵³ između bosanskog i turskog jezika: *različito razumijevanje i gramatičko predstavljanje kategorije roda, tj. “nepostojanje morfoloških pokazatelja roda”*.

4.1.5.1.2. Pri navođenju padežnih oblika, Berbić daje opis šest padeža u bosanskom, a ističe da ih u turskom po nekim gramatikama ima četiri a po

¹⁵¹ Za navedena značenja u turskom postoje posebne lekseme koje Berbić vješto koristi da ukaže na značenjsku distinkciju navedena dva oblika množine imenice *drvo* (*drveta*, *drva*) u bosanskom jeziku.

¹⁵² Na samom početku opisa padeža (*Ahvâl-ı isim*) u turskom nalazimo sljedeću rečenicu [U turskom jeziku po nekim gramatikama sedam, a po više gramatika sa po četiri padeža ima; 26b]. Ona potvrđuje Berbićevo korištenje osmanskih gramatika napisanih prije njega.

¹⁵³ tipološke naravi.

drugim **sedam**.¹⁵⁴ Berbić nastoji pri navođenju svakog padeža i u jednom (L1) i u drugom jeziku (L2) pronaći i *prijevodne ekvivalente* i *formalne korespondente* za padežne oblike u oba jezika. Teži, dakle, svojevrsnoj usporedbi na osnovu kriterija značenja *padežne paradigme* u gramatičkom sistemu bosanskog (L1) i turskog (L2) jezika.¹⁵⁵

Pitanje kriterija usporedbe jezika u bliskoj je vezi s pronalaženjem *univerzalnog obilježja* (*tertium comparationis*) u jezicima koji se uspoređuju / kontrastiraju. Pri našoj analizi, nešto zbog obilja detalja pri opisu određene kategorije u jednom ili drugom jeziku, imali smo sljedeću dilemu: da li pri opisu padeža u bosanskom, naprimjer, Berbić preferira morfološki kriterij klasifikacije, dok pri opisu padeža u turskom uzima u obzir i morfosintaktičke i/ili semantičke kriterije klasifikacije padeža? Radi li se o različitim kriterijima, onda se otvara posve drukčija mogućnost razumijevanja njegova “usporednog” opisivanja gramatike turskog i bosanskog jezika, a to je mogućnost da je Berbić na jednom mjestu naprosto samo skupio, bez jasnog kriterija, sve dostupne mu podatke o padežima u turskim i južnoslavenskim gramatikama i predočio ih čitateljima. Međutim, tek nakon detaljne analize došli smo do sljedećeg zaključka: pri opisu padeža u turskom i bosanskom jeziku Berbić se, ipak, drži istog kriterija klasifikacije – *morfološkog*. Taj se kriterij očituje na skoro svakoj stranici Berbićeva opisa imenica u bosanskom i turskom. Ujedno je to i jedan od faktora koji povezuje gramatički opis imenica u bosanskom (L1) i turskom (L2) jeziku.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Zanimljivo je ukazati na to da, na osnovu analize gramatičkog opisa padeža u bosanskom i turskom, zapažamo da Berbić pri klasifikaciji padeža u bosanskom koristi naziv i primjere za vokativ (“zvatelni” padež), a pri opisu gramatike turskog jezika uopće nema tog padeža i sl.

¹⁵⁵ Tu se, također, ispoljava tzv. *kategorijalna korespondencija*, ili korespondencija klasa, vrsta riječi, koja se uspostavlja i onda kada strukture dvaju jezika nisu kongruentne, ali njihove konstituente pripadaju istoj klasi ili vrsti riječi. Ta se vrsta korespondencije često naziva i *parcijalnom kongruencijom*. Vidi: Đorđević (1982: 64).

¹⁵⁶ Ako se koncentriramo na Berbićevu podjelu padeža u turskom i pokušamo je usporediti sa današnjom podjelom na osnovu sintaktičko-semantičkih kriterija, primjećujemo neke zanimljivosti same klasifikacije: Berbić dijeli padeže u turskom na dvije skupine. U prvu skupinu ubraja četiri padeža: *nominativ*, *akuzativ*, *genitiv* i *dativ*. U drugu skupinu padeža ubraja: *lokativ*, *instrumental* i *ablativ*. U prvoj su skupini uglavnom pobrojani tzv. *gramatički padeži* (v. Čaušević 1996: 75), sa primarnom sintaktičkom funkcijom: a) *apsolutni padež* (u Berbićevoj gramatici “imeniteljni” / “mücerred” / “prvi “padež”) kao padež subjekta nekih finitnih gl. formi; b) *akuzativ* (kod Berbića *padež viniteljni* / *mef’ûl bih*) kao padež objekta; c) *genitiv* kao padež različitih “genitivnih konstrukcija”; d) *dativ*

4.1.5.2.1.3. U Berbićevom opisu imenica zapažamo i *faktor* (tzv. “*negativnog*”) *utjecaja gramatičkog sistema jednog (L1) jezika na gramatički sistem drugog jezika (L2) i obratno*. Pri opisu deklinacije imenica u bosanskom, jedan gramatički termin iz osmanskog pravi pravu zbrku u pravom razumijevanju jedne vrste imenica u bosanskom. Po Berbiću, ‘čestica posvojnosti i porijekla -an (*edât-ı nesebi*), koja stoji na kraju imenica kako bi ukazala na to odakle je ko, koje je vrste / roda, koju službu i posao vrši, gubi se kroz padeže’ [*Nereli ve ne cins oldıgını ve ne me’mûriyyetde ve ne işde oldıgını bildirmek için isimlerin nihâyetinde bulunan (AN) edât-ı nesebi ahvâl-ı sittede hazf olınur*; 37a]. Drugih objašnjenja Berbić ne daje. Nema čak ni primjera deklinacije određene lekseme iz bosanskog jezika koja bi indirektno ukazala na tu vrstu imenica, tako da je teško dokučiti šta bi to mogla sve označavati “čestica posvojnosti i porijekla -an” na primjeru riječi u bosanskome jeziku. Radi se o očiglednoj *interferenciji* gramatičkih sistema osmanskog turskog i bosanskog jezika *na razini terminologije*.

4.1.5.1.4. *Asimetričnost* u Berbićevom opisu imenica u bosanskom i turskom jeziku zapaža se uglavnom kod opisa *roda* i opisa promjene kroz *padeže* koja je kod Berbića uglavnom zasnovana na principu *morfološkog (ne)razlikovanja roda* kao gramatičke kategorije u jednom (L1) ili drugom (L2) jeziku. U opisu bosanskog jezika kod Berbića jako je razvijen sistem opisa morfonoloških pravila koja prate *formalno-gramatičko razlikovanje roda* imenica. Tek se na prvi pogled stvara dojam “nedostatka” adekvatnih deskriptivnih podataka o opisu imenica u osmanskim gramatikama, osobito kad ih uspoređujemo sa opisima imenica u bosanskom i promatramo kao iste gramatičke kategorije vrste riječi. Ustvari, u osmanskim gramatikama zapažamo jednostavan sistem padežne promjene, za razliku od složenijeg sistema padežne promjene u bosanskom i brojnim drugim slavenskim jezicima koji se razvijao i kroz različite *podсистeme*. Tako bismo u Berbićevom

koji je u Berbićevim primjerima također semantički blizak značenju akuzativa [... Padež dateljni (*mef’ûl leh*) pokazuje stvar ili lice kome nešto dodaje se ili dotiče se ovog padeža imenice na kraju dočetak samoglasno “he” je, kao što: *Derse çalıştım* = Moju zadaću pamtiš; 26b]. U nekim primjerima što slijede, dativ dolazi i u drugim značenjima. U drugu skupinu padeža Berbić smješta najveći broj tzv. *konkretnih* (ili “negramatičkih”) padeža, sa nenaglašenom gramatičkom funkcijom, koji služe za izražavanje adverbijala za preciziranje *vremena, mjesta, namjere, uzroka* i sl. Ovi padeži često nemaju središnju poziciju u rečenici (Čaušević 1996: 76). Dakle, Berbić u drugu skupinu uvrštava sljedeće padeže: a) *lokativ* (ili “imatelni” / *mef’ûl fih*), b) *ablativ* i c) *instrumental*.

gramatičkom opisu bosanskog jezika deklinacijske vrste utemeljene *na razlikovanju po rodu* mogli smjestiti u poseban *podsystem* padežne promjene imenica, koji naprosto ne postoji u osmanskome turskom jeziku zbog tipoloških osobenosti turskog jezika kao takvog.¹⁵⁷ Brojne morfonološke promjene koje su u vezi sa razlikovanjem roda kroz padežne oblike¹⁵⁸ dodatno “usložnjavaju” opis imenica u bosanskom. To je jedan od glavnih razloga zašto Berbićev opis deklinacije imenica u osmanskome turskom jeziku zauzima mnogo manje prostora nego opis deklinacije imenica u bosanskom jeziku. U lingvistici se navedena pojava objašnjava i na sljedeći način:

*Prirodni jezici ispoljavaju tendenciju da funkcioniraju kao sistemi, ili bolje rečeno kao sistemi sistēmā, ali ako se ti sistemi proučavaju primjenjivanjem nekih eksternih kriterija kao što je (a)simetričnost, neki segmenti njihovih globalnih struktura pokazat će se sistematičnijim od drugih.*¹⁵⁹

Linija koja u Berbićevoj gramatici razdjeljuje opis bosanskog i osmanskog turskog jezika, kako vidimo na primjeru opisa imenica, ponekad predstavlja i svojevrsnu “graničnu” liniju za *mjerenje* (a)simetričnosti opisa pojedinih gramatičkih kategorija i pojava u navedenim (L1 i L2) jezicima.

4.1.5.2. *Opći elementi kontrastiranja*

4.1.5.2.1. Kao što se vidi iz izloženog, opći elementi kontrastiranja *imenica* u bosanskom i osmanskome turskom jeziku u Berbićevoj gramatici *Bosanski turski učitelj* uočavaju se na razini:

- a) klasifikacije imenica;
- b) opisa roda imenica;
- c) opisa broja imenica;
- d) opisa deklinacije imenica u bosanskom i osmanskome turskom jeziku.

¹⁵⁷ Čak ni u detaljnim deskriptivnim turskim gramatikama.

¹⁵⁸ Računajući dakako i različita pravila na fonetsko-fonološkoj razini.

¹⁵⁹ Vidi: Bugarski (1997: 239).

4.2. Pridjevi : *Sıfatlar* (u bosanskom i turskom jeziku)¹⁶⁰

4.2.1. Definicija i klasifikacija

4.2.1.1. Definicija i klasifikacija pridjeva u bosanskom jeziku

4.2.1.1.1. Berbić pri definiciji pridjeva u bosanskom navodi uobičajene osobitosti te vrste riječi: pridružuju se imenicama objašnjavajući i opisujući svojstva i stanja živih bića (*zirûh*) i stvari:

[Sıfât olan kelimeler isimlere lâhik olarak sıfât ve ahvâl-i zi-rûhi ve eşyâyı vasf u beyân ederler niteki: (v'ëran drug) = refik-i sâdik, hakikatlı arkadaşı (*tvrd* grad) = hisn-i metîn, muhkem kal'a (*mudra* glava) = 'akıllı baş, dolu kafa (*bistra* voda) = berrak su (*şiroko* polje) = geniş ova ... 62a].

4.2.1.1.2. U tematskoj cjelini *Sıfatların Taksîmi* (64a) na samom početku spominje se Berbićeva podjela pridjeva u bosanskom na dvije vrste: a) *âdiyye* i b) *mahsûsa*. Prva vrsta pridjeva (*âdiyye*) 'objašnjava dodatnu osobinu / stanje osobe ili stvari uz koju stoji':

[Sıfatlar, 'âdiyye ve mahsûsa olmak üzere iki sûretde bulunurlar. Sıfat-ı 'âdiyye, lâhik olduğu şahsın veya şeyin hâlini beyân eder; 64a].¹⁶¹

Osim navedenoga značenja – 'kakvo je što', Berbić potcrtava i značenje 'koje je to nešto' na koje ukazuju spomenuti pridjevi:

4.2.1.2. Definicija i klasifikacija pridjeva u osmanskome turskom jeziku

4.2.1.2.1. Berbić daje jednostavnu definiciju pridjeva u osmanskome turskom jeziku:

[Prid'evi su r'ëci koje se pr'ëlažu imenicama, te pokazuju kakvo je koje lice i kakva je koja stvar kao što: *güzel bina* = lepa zgrada, *geniş yol* = širok put, *uslu çocuk* = pametno d'ete, *sarı fincan* = žuta šolja; 35b].

Uz definiciju pridjeva u osmanskome turskom jeziku Berbić, pod utjecajem osmansko-turske gramatičke tradicije, daje i terminološku odrednicu za ono što se opisuje pridjevom:

[Dakle, *güzel*, *geniş*, *uslu*, *sarı* r'ëci prid'ev (sıfat) *yol*, *çocuklar*, *fincan* prid'evnik (mevsûf) je; 35b].

4.2.1.2.2. U tematskoj cjelini *D'eoba prid'eva* (35b) Berbić je prvo pridjeve podijelio na dvije vrste: a) čuvene (*semâ'î*) i b) pravilne (*kiyâsî*). To je ustvari podjela pridjeva na: a) *osnovne* i b) *izvedene*, na što upućuje i dopunsko pojašnjenje:

[Čuveni prid'evi "*semâ'î*" ili *aslı*, čuveni se moraju popamtiti, kao što: (*yüksek*) = visok ili visoka ili visoko, "*kalın*" = debeo, debela, debelo, *güzel* = ljep, ljepa, ljepo; 35b].

¹⁶⁰ Opis pridjeva u bosanskom Berbić otpočinje poglavljem *Sıfatlar (Prid'evi) Beyânındadır* (62a). Opis pridjeva u turskom Berbić otpočinje poglavljem *Prid'evi (Sıfât)* (40b).

¹⁶¹ Kao primjere za navedenu vrstu pridjeva Berbić navodi sljedeće: [... (*Bâyezid je silan*) = Bâyezid yiğit idi (*Derzelez odvažan*) = Cerzelez mümtâz (*Porča određen*) = Porça belli başlı idi (*Hrnjica je junak*) = Hrniça bahâdır; 64a].

[İşbu sıfatlar o şeyin nasıl oldığını bildirdikden başka kangiler oldığı ta'yin eder ... 64a]. Npr.:

[... (*Gd'e se izuči mudri Fatih*) = 'Âkıl Fâtih neredesokoll'i 'ilm etdi (*Şta napisa vr'edni Sokolović*) = Liyâkatlı Sokollî ne yazdı (*Gd'e pogibe smeli Ahmed*) = Cesûr Ahmed neredesokoll'i oldı, (*Drina je brza kriva*) = Drin cayı hızlı akar hem yabalan kâvîdir ... 64a].

Primarni Berbićev kriterij za klasifikaciju pridjeva u bosanskom jeziku, kriterij određenosti pojma, iskazuje se¹⁶² različitim pridjevskim oblicima.¹⁶³ Berbić daje i druge primjere navedene dvije vrste pridjeva.¹⁶⁴ Osim pridjeva koji opisuju stanje ili svojstvo stvari navode se i sljedeći:

- a) 'posvojni pridjevi' / *izâfî sıfatlar*, koji označavaju pripadanje nekome ili nečemu.¹⁶⁵

Uočljivo je da se Berbić pri klasifikaciji pridjeva u osmanskom turskom jeziku oslanja uglavnom na kriterije tvorbeno-semantičke naravi.

Tako, u tematskoj cjelini *Priložne imenice – İsm-i mensûb* (35b) Berbić govori o pridjevima koji su nastali dodavanjem određenih sufiksa kako bi se dobila riječ koja u turskom ima pridjevsko značenje.¹⁶⁶ Pritom se sreće sa različitim nazivima za riječi "s pridjevskim značenjem" (tj. *adjektivizirane* riječi), kao što su:

- a) priložni prid'ev, "znači neko pripadanje" (37b);
- b) "društvo što znači prid'ev" (37b);
- c) pridjev koji "znači nalikovanje" (37b);
- d) farbeni prid'ev (42b);

¹⁶² Nije jasno da li Berbić rečenicom "İşbu sıfatlar o şeyin nasıl oldığını bildirdikden başka kangiler oldığı ta'yin eder" govori o prvoj ('*âdiyye*) ili drugoj vrsti (*mahsûsa*) pridjeva u bosanskom. Primjer rečenica [(*Sava je mutna voda*) = Sava suyu bulanıktır (*Tuna široka je*) = Tuna nehri genişdir... 64a] dodatno pojačava našu nedoumicu. Šta su to '*âdiyye* i *mahsûs* pridjevi?

¹⁶³ U daljem tekstu gramatike Berbić govori o tome kako se dobija m. r. pridjeva *mahsusa* [Sıfat-ı mahsûsa müzekker olan sıfat-ı '*âdiyyenin* ahirine bir (*i*) 'ilâve etmekle teşekkül olunur; 64a] – dodavanjem jednoga -i na kraju 'običnog' pridjeva ('*âdiyye*).

¹⁶⁴ [Cins-i müzekker (mü'ennesi) bitaraf, cins-i müzekkeriñ sıfat-ı mahsûsa:

<i>Sıfat-ı '<i>âdiyye</i></i>	II	II	yahud	<i>sıfat-ı müşebbehe*</i>
<i>crn</i> = kara =	<i>crna</i> =	<i>crno</i>	<i>crni</i> =	kara olan
<i>ljep</i> = güzel =	<i>ljepa</i> =	<i>ljepo</i>	<i>ljepi</i> =	güzel olan
<i>visok</i> = yüksek =	<i>visoka</i> =	<i>visoko</i> ,	<i>visoki</i> =	yüce olan
<i>hrabar</i> = merd, cesûr =	(<i>hrabra</i>)	<i>hrabro</i>)	<i>hrabri</i> =	merd olan ... 64a].

*Napomena: Termin *sıfat-ı müşebbehe* iz arapskog je jezika: "obični pridjev (adiectivum)", u: Muftić (1998: 421).

¹⁶⁵ [... (Eşyânîñ hâlini vâsf eden sıfatlardan başka mülkiyyet ve mensûbiyyeti bildiren izâfî sıfatlar var ki müzekker içün (*çiji?* kimin) bildiren ve mü'ennes içün (*çija?* = kimin) istifhâmlarına cevâb olarak sıfatlar (OV, EV, IN) edâtları ile müntehâ olurlar; 68a].

¹⁶⁶ Npr. -li/lu, npr. [Imenici dostavivši *LI* ili *LU* druga stvar ili lice prid'ev bude, kao što: *Bosnalı* = Bošnjak ili Bosanac, *İstanbullu* = Carigrađanin... 35b–37b].

b) 'pridjevi koji općenito govore o osobini i kvalifikaciji nečeg sa elementima posvojnosti' / 'umûmî'.¹⁶⁷

c) 'priložni izvedeni pridjevi' (*müştak-ı sıfât-ı izâfiyye*),¹⁶⁸ gdje se razlikuju oni koji označavaju vrijeme¹⁶⁹ i mjesto.¹⁷⁰

Berbić, također, osnovu stepenovanja i modifikacije pridjevskoga svojstva u bosanskom jeziku daje posebne terminološke oznake za pridjeve (npr. *sıfat-ı tefzîl* ili *sravnitelni* i sl.). /V. par. 3.2.2./

e) umaljeni prid'ev – *sıfât-ı taklîliyye* (37b);

f) mjestni prid'ev – *sıfât-ı temkîniyye* (42b);

Berbić, također, na osnovu stepenovanja i modifikacije pridjevskoga svojstva u osmanskome turskom jeziku, daje posebne terminološke oznake za pridjeve (npr. *sıfat-ı tefzîl* ili *sravnitelni* i sl.). /V. par. 3.2.2./

4.2.2. Gramatička obilježja

4.2.2.1. *Gramatička obilježja pridjeva u bosanskom: rod, vid, broj, padež, komparacija*

4.2.2.1.1. Kada govori o *rodu* pridjeva u bosanskom, Berbić ističe da oni imaju tri roda, a potom prelazi na detaljniji opis spomenute kategorije pridjeva, kako slijedi:

a) u m. r. pridjevi se završavaju na suglasnik ili na *-o* nastalo od *-l* a neki na *-i*:

[Cins-i müzekkerde kelimeler hurûf-ı gayri savtiyye veyahud (L)eden hâsıl

4.2.2.2. *Gramatička obilježja pridjeva u turskom: rod, vid, broj, padež, komparacija*

4.2.2.2.1. Berbić pri opisu *roda* pridjeva u turskom jeziku iznosi za kontrastiranje s bosanskim zanimljivu napomenu:

[Prid'evi ko ni imenice rodova nemaju, kao što: *uslu adam* = Pametan čov'ek, (*uslu 'avret*)= pametna žena, (*uslu çocuk*) = pametno d'ete; 40b].

Berbić ističe da u turskom jeziku ni *pridjevi nemaju roda*. Na kontrastiranje roda pridjeva u bosanskom

¹⁶⁷ [...Yahud 'umûmî ki (*ski*) ve (*ki*) ve (*ji*) edâtlar ile mûntehâ olurlar niteki: (*carski*) = pâdişâhın (*kapetanski*) = kapudanin (*morski*) = denizin, (*ruski*) = Rusun, (*momački*) = uşağın, (*trgovački*) = tâcirin ... 68a].

¹⁶⁸ [Kezâ yeri yahud vakti beyân için zarf u hâl kelimelerden müştak-ı sıfât-ı izâfiyye ki bunlardan niteki: (*ovdaşnji*) = buraninki, (*nigdaşnji*) = eski zamaninki, (*jakoşnji*) = şimdiki, (*noçaşnji*) = bu geceninki, (*sadaşnji*) = şimdiki, (*tamoşnji*) = öteki (*davnaşnji*) = çokdanki, (*skoraşnji*) = yakındaki ... 68a].

¹⁶⁹ Temporalni pridjevi.

¹⁷⁰ Lokalni pridjevi.

olan (o) savti harfile ve ba‘zılar (i) ile müntehâ olurlar... 62a].¹⁷¹

b) ž. r. pridjeva tvori se dodavanjem slova *-a* na pridjeve m. r. ili, pak, pretvaranjem finalnog *-i* u *-a*:

[Müzekker sıfatların nihâyetlerinde bulunan sadasız harflere (A) harfi ‘ilâve olunmagla yahud nihâyetinde bulunan (I) harfini (A)ya munkalib kullanmagla mü’ennes sıfatlar teşek-kül ederler... 62a].¹⁷²

c) s. r. pridjeva dobija se dodavanjem *-o* ili *-e* na pridjevske oblike za m. r.:

[Bî-taraf cins, cins-i müzekker âhirine (O) yahud (E) ‘ilâve olunmasıyla teş-kîl olunur... 64a].

Treba istaknuti da Berbić napominje i koji su to finalni fonemi na kraju pridjevskih oblika za m. r. iza kojih se dodaje *-e* da bi se dobio oblik pridjeva za srednji rod [Ž, C, Š, ŠT, I, LJ, NJ, Č, DŽ ile müntehâ olan sıfatlara (E) ‘ilâve olunur; 64a].

3.2.2.1.2. Pri gramatičkom opisu *određenosti* imeničkog pojma koja se iskazuje različitim oblicima pridjeva u Berbićevoj se gramatici susrećemo sa tom kategorijom u dvama slučajevima: a) kada Berbić daje klasifikaciju pridjeva na ‘obične’ (‘âdiyye) i ‘posebne’ (mahsûsa).¹⁷³

i turskom Berbić izravno upućuje i sljedećom napomenom:

[*Napomena*: Pošto u turskom jeziku rodova nema svaku r’eč našim jezikom svatrijum rodovima tomačiti trebalo bi, ali, mi ćemo od sada samo muškog roda r’ečima tomačiti kao što: (evli = oženjen, okućaren, (boy-lu) = stasen, dug, (tatlı) = sladko, itd. 35b].

Dakle, potpuniji bi prijevod bio: *evli* = oženjen, udata, oženjeno / udato, *boy-lu* = stasen, stasena, staseno, *tatlı* = sladak, slatka, slatko itd.

4.2.2.2.2. U Berbićevom opisu osmanskog turskog jezika *nema opisa pridjevskoga vida* u turskom jeziku.

4.2.2.2.3. Na početku opisa *kategorije broja pridjeva* u turskom Berbić govori o tome kako *pridjevi u turskome jeziku, bez obzira na ono što opisuju, stoje u jednini*:

[Prid’evnik (mevsûf) bijo jednina, bijo množina, svakad jednina prid’ev upotrebljuje se, kao što: *güzel binalar* = lepe zgrade, *geniş yollar* = široki puti, *uslu çocuklar* = pametna d’eca itd; 35b].¹⁷⁴

U tematskoj cjelini *Broj – Kemiyyet* – on govori i o drukčijoj sintaktičkoj

¹⁷¹ U daljem tekstu Berbić daje primjere za pridjeve m. r., kao što su:

[Müfred	Cem‘	Müfred	Cem‘
(jak)	(jaki)	(ljep)	(ljepi)
güçli, kuvvetli	kuvvetlüler	güzel	güzeller ... 62a] i sl.

¹⁷² Berbić u nastavku nudi primjere za oblike pridjeva ženskoga roda.

¹⁷³ gdje se pojam određenosti implicira samim odabirom termina.

¹⁷⁴ Naglašava i sintaktičku poziciju pridjeva u turskom jeziku, u odnosu na ono što opisuje: [Primetba, u turskom jeziku prid’ev prije prid’evnika izgovara se i piše; 35b].

b) izdvojenim opisom određenog i neodređenog (“*prostog*”) pridjevskoga vida, koji se tako i terminološki određuje u tekstu gramatike.

Kad govori o pridjevskome vidu, u tematskoj cjelini *Tasrîf – Pro-mena* (68a) – Berbić bilježi u podnaslovima sljedeće konstrukcije “sîfât-ı âdiyyenin vezn-i basiti (*prosti vid*)”¹⁷⁵ i “sîfât-ı mahsûsanın vezn-i mu‘ayyeni yahud sîga-i mu‘ayyenesi (*određeni vid*)”.¹⁷⁶ Veza između ‘običnog’ (âdiyye) pridjeva i neodređenoga (‘*prostog*’) pridjevskoga vida, s jedne strane, i ‘posebnog’ (mahsûsa) pridjeva i određenog pridjevskoga vida (oblika, načina), s druge strane, u Berbićevom opisu pridjeva u bosanskom jeziku više je nego očigledna.

4.2.2.1.3. Pri opisu *kategorije broja pridjeva* u bosanskom jeziku Berbić samo na jednom mjestu naglašava da pridjevi ‘prate svoje imenice u rodu, broju i padežu’ (68a). Indirektno upućuje na to da u bosanskom pridjev ima onoliko rodova koliko ima i imenica uz koju stoji i bliže je određuje: *muški, ženski i srednji rod*. To potvrđuju i primjeri koje navodi (62a–82a).

4.2.2.1.4. *Stupnjevanje / komparacija pridjeva* u bosanskom otpočinje tematskom cjelinom *Derece ü Tefâvüt – Poređenje* (76a). Berbić

upotrebi pridjeva, odnosno o *supstantiviziranju* pridjeva:

[Prid’evi kad ne budnu sa drugim r’ečima složeni te budu napose mogu biti i množine. Jednini (-LER) dočetak dostavi se kao što: (*güzel*) krasan, *güzeller* = krasni, (*çirkin*) grdan, “ružan”, *çirkinler* = grdni, ružni; 42b].

Berbić u navedenim primjerima ne ukazuje na to da pridjevi dodavanjem pl. sufiksa *-ler/-lar* gube pridjevsko svojstvo,¹⁷⁷ ali se to može naslutiti iz primjera koje je naveo.

4.2.2.2.4. Prije opisa *stupnjevanja / komparacije pridjeva*, Berbić u tematskoj cjelini *Potvrđenja (Te’kid) ili Mühmelât* (37b) daje opis modifikacije stupnja pridjevskoga svojstva u turskom jeziku. Opis stupnjevanja / komparacije pridjeva u turskom jeziku započinje sa tematskom naznakom *Poređenje (Tesâvî yahud Tefâvüt)* (39b).

4.2.2.2.4.1. Berbić se prvo koncentrira na morfološki način *intenziviranja* stupnja pridjevskoga svojstva, redupliciranjem prvog sloga pridjeva i stavljanjem određenih konsonata na kraj sloga:¹⁷⁸

[Da je stvar savršena i podpuna prije prid’eva po jedna r’eč donosi se. Kakav je prvi harf i hareka u prid’eva takođe i u ovi r’ečica mora biti; 37b].

Berbić za morfološki način modifikacije stupnja pridjevskoga svojstva

¹⁷⁵ Vidi: 68a.

¹⁷⁶ Vidi: 70a.

¹⁷⁷ postaju poimeničenim (*supstantiviranim*) pridjevima ili pridjevskim imenicama.

¹⁷⁸ konsonata: *p, s, m* i *r*.

ukazuje na to da pored deklinacijskih oblika postoje i oblici pridjeva koji ukazuju na međusobnu razliku u posjedovanju neke osobine [Sıfatların tasrîfinden başka tefâvüt hâlleri vardır; 76a]. Dva su stupnja te diferencijacije [Tefâvütün iki derecesi vardır; 76a]. Prvi, *komparativ*, koji se u Berbićevoj gramatici imenuje kao *sıfat-ı tefzîl* ili *sravnitelni*, podrazumijeva oblike pridjeva koji ukazuju na to da ‘svojstvo određene stvari dominira / preteže, pri usporedbi s nekom drugom stvari’ [... bir şeyin hâli diğer şey’e nisbetle daha fâik olduğunu beyân edenlerdir niteki; 76a], npr.:

[...(Huso stariji, mudriji i bogatiji nego Haso) = Hüseyin Hasan’dan daha yaşlı ve akıllı ve zengindir (Bolja je štednja nego dobra radnja) = Kanâ’at iyü ticâret işinden daha iyüdür. (Jači je od lava brži od zeca) = Arslandan daha kuvvetli tavşandan ziyâde kaçır; 76a].

Drugi nivo stupnjevanja pridjeva u bosanskom (*superlativ*) kod Berbića se naziva *sıfat-ı mübâlega* ili *prevoshodni*. Pridjevi u tom stupnju predstavljaju riječi koje ukazuju na to da ‘svojstvo jedne stvari pri poređenju do krajnje granice premašuje svojstvo druge stvari’ [...bir şeyin hâli diğer şeyin hâline nisbetle derece-i nihâyede fâ’ik olduğunu beyân eden kelimelerdir; 76a].

Kao primjer tog stupnja (*derece*) uspoređivanja pridjeva u našem jeziku Berbić navodi sljedeće dvije rečenice:

navodi velik broj primjera: [*upuzun* = samo dugo, *bomboş* = sasvim prazno, *büsbütün* = posve, *besbelli* = sasvim poznato, *bembeyaz* = sasvim belo, *tertemiz* = sasvim čisto, *tastamam* = sasvim pogodno, *çırçıplak* = sasvim golo, *çumçukur* = sasvim dumača, ili dolina, *dibdiri* = sasvim živ, (*zifti siyah*) *simsiyah* sasvim crno, *sipsivri* = sasvim šiljato ... 37b–39b].

Slijedi leksičko-sintaktički način modifikacije stupnja pridjevskog svojstva i to onaj koji podrazumijeva redupliciranje pridjeva [...Đekoja r’eč po dvaput govori se, te potvrđuje ... 37b]. Međutim, primjeri koje Berbić navodi kao “potvrđenja” u poglavlju o pridjevima u turskom ne odnose se na modifikaciju stupnja pridjevskoga svojstva, nego su to tipični primjeri modifikacije *priloga* (reduplikacijom): [... kao što *sık sık görüşmeliyiz* = počesto da viđamo; *Harf beharf azar azar çalış* = Malo pomalo trudi se; *Oğlum, bir gün bir harf, yarın bir kelime, öbür gün bir kelam, daha öbür gün bir satır hasili damla damla göl olur* = Sine, jedan dan jedno slovo, sutre jednu r’eč, prekosutre jedan govor, zaksutra jednu liniju, dakle, kap po kap jezero bude. *Mahdumûn koşa koşa geldi* = Tvoj sin trkom dođe ... 37b].

Berbić navodi i primjer još jednog leksičko-semantičkog načina modifikacije pridjevskog svojstva – udvajanjem pridjeva čija je druga komponenta semantički prazna, izvedena

[(*Evropa je najmanja, ali najsilnija strana sv'eta*) = Avrupa en küçükdür lâkin 'âlemin en kuvvetli tarafıdır. (*Zdravlje je čov'eku najveće blago*) = Sağlık insân için büyük mâldır (zen-ginlikdir); 76a].¹⁷⁹

Nakon opisa značenja pridjevskih oblika za stupnjevanje, Berbić postepeno prelazi na opis nastavaka po kojima se oni prepoznaju. Zatim prelazi na opis tvorbe komparativa i superlativa pridjeva u bosanskom jeziku, kako slijedi:

1) *Komparativ*: tvori se, između ostalog, dodavanjem sufiksa *-i*, *-iji*, *-ši* na kraju oblika 'običnog' pridjeva [(Birinci derecede olan 'âdî sıfat-ı tefzîlin âharine (*-i*) yahud (*-ji*) yahud (*-şi*) eklenür; 76a].

a) *Nastavak -i*:

Berbić opisuje jednosložne pridjeve i s dugim i s naglašenim slogom [tek heceli ve uzun ve şiddeli (rumûzî) hâvî sıfatlar; 76a].¹⁸¹ U navedene dvije vrste jednosložnih pridjeva, bez obzira na to da li se radi o palatalizaciji (kod Berbića 'omekšavanju glasova' / leyyin olmak) ili nekim drugim suglasničkim alternacijama, u komparativu se gubi glas *-j*:

na osnovu fonetsko-morfološke strukture pridjeva, kako se to kod Čauševića precizira,¹⁸⁰ uvođenjem elemenata rime i aliteracije [...od (*ufak*) (*tefek*) *ufacık* – *tefecik* = sitnica; 37b].

Umanjenje pridjevskog svojstva u Gramatici je detaljno opisano, kako slijedi:

a) sufiksom *-ce/-ca* [Prid'ev da se umali, na kraju (*CE*) dočetak dostavi se kao što: *karaca* = pocрно, *kuruca* = posuho, *tenhaca* = razmašica, "samoća", *hafifçe* = polahko, *güzelce* = polijepo; 37b];

b) sufiksom *-(i)mtırak* [...dekad namesto (*CE*) (*MTIRAK*) kao što: *ekşimtırak* = kisi, nakislo, *acımtırak* = gorači ... 37b];

c) sufiksima *-cik/cık*, *cağız/ceğiz* [... Dekad prid'evima kao imenicama (*CIK*) i (*CİK*), (*CAĞIZ*) i (*CEĞİZ*) dostavi se kao što: od (*ufak*) (*tefek*) *ufacık* – *tefecik* = sitnica ... 37b];

Berbić navodi i primjere umanjenja svojstva pridjeva *az* = malo (*azıcık* = malko), *küçük* = malešan (*küçücük* = pomalešan), *büyük* = golem (*büyükce* = pogolem); 37b.

¹⁷⁹ Obratite pažnju na prijevod superlativnog oblika pridjeva sa bosanskog na turski u Berbićevoj drugoj rečenici.

¹⁸⁰ Vidi: [Tek heceli ve evzun ü şiddeli (rumûzî) hâvî sıfatlar: (*brz*) = çok kaçar, (*blag*) yavaş halim (*bljed*) = solgun benzi atmış (*mlad*) = genç (*lud*) = budala = ahmak (*ljut*) = dargin, hadîd ... 76a–78a].

¹⁸¹ Čaušević (1996: 136).

- ispred *-ji*: *g, z > ž, ki > cí, h > š, d > di, t > cí, n > nj, l > lj*;¹⁸²

- također: *b + ji > -blji, -v + ji > -vlji, -p + j > -plji*.¹⁸³

Nastavak *-i*, kako Berbić dalje navodi, imaju i neki dvosložni, odnosno višesložni pridjevi, koji se završavaju na *-(a)k, -(e)k, -(ok)* (78a–80a).¹⁸⁴

U komparativu nekih dvosložnih pridjeva *-j* se može izgubiti a može i ostati: [Tasrîflerde hazf veyahud ibkâ olundıgı gibi birden ziyâde heceli olan sâ'ir sıfatların nihâyetlerinde bulunan rumûzsuz (A) harfi dahi ya hazf veya ibkâ olunur; 80a].¹⁸⁵

b) Nastavak -iji:

Neki jednosložni pridjevi u bosanskom, kako navodi Berbić, u komparativu imaju nastavak *-iji*, npr.:

[Bir heceli olan (*star, stariji*) = koca, daha koca (*slab, slabiji*) = gevshek, daha gevshek (*rad, radiji*) hayrihvah,

4.2.2.2.4.2. Berbić, vjerovatno pod utjecajem gramatike bosanskog jezika, na sljedeći način opisuje stupnjevanje pridjeva u turskom jeziku:

[Turskog jezika prid'evi u poređenju ne menjaju se nego sa nar'ečicama u stepene prelaze... 39b].

U bosanskom se pridjevski oblici pri komparaciji mijenjaju, dok se u turskom ne mijenjaju, nego samo dodavanjem određenog priloga prelaze u drugi ili treći stepen. Za komparativ u bosanskom Berbić koristi termine *sıfat-ı tefzil* ili *sravnitelni*, dok za komparativ u turskom koristi termine *obširni prid'evi (sıfat-ı tefsiliyye)*. Za superlativ u bosanskom jeziku koristi termine *sıfat-ı mübâlega* ili *prevoshodni*, dok za "superlativ" u turskom jeziku koristi termine *suvišni prid'evi (sıfat-ı ifrâtiyye)*. Takvom nominacijom Berbić želi istaći

¹⁸² [Bu iki türlü sıfatlarda eğer harfler (-i) den evvel ise munkalib ve leyyin olmak için sıfatın iki türlüünde de (-j) harfı hazf olunur (ya'ni (G) ve (Z) li olanlar (Ž) ye ve (KI) li olanlar (ĆI) ye ve (H) li olanlar (Š) ne (D) li olanlar (Dž)me (T) li olanlar (ĆI) ye (N) li olanlar (Nj) ye (L) li olanlar (Lj) ye munkalib oldukdan başka (B), (V), (P), (LJ) me munkalib olur; 78a].

¹⁸³ Berbić navodi i detaljno primjere navedenih alternacija pri tvorbi komparativa jednosložnih pridjeva u bosanskom jeziku, npr.: [Bir heceli sıfatlar bunlardır: (*brz*), (*brži*) = serî' – esra' (*mlad*), (*mladi*) = genç = daha genç (*ljut*) = (*ljući*) = dargın, daha dargın = acı, ziyade acı... 78a].

¹⁸⁴ 184 [Bir heceden ziyâde mürekkebe olan sıfatlar vech-i âti üzere tasrîf ve tebdîl oluyorlar meselâ (*sladak, sladdi*) = tatlı, daha tatlı (*tanak*) = (*tanji*) = ince, daha ince (*nizak*) = (*niži*) = alçak, daha alçak (*kratak*) = (*kraći*) kısa, daha kısa (*r'edak, r'edi*) = seyrek, daha seyrek (*dalek*) = (*dalji*) = uzak, daha uzak (*težak, teži*) = ağır, daha ağır, sekîl... 78a–80a].

¹⁸⁵ Npr. [(*hitar, hitri*) = serî', daha serî' (*bogat, bogati*) = zengin, daha zengin (*čestit, čestiti*) = şerîf, daha şerîf (*pametan, pametni*) = akıllı, daha akıllı (*veran, verni*) = sâdik, daha sâdik... 80a].

daha hayri hvah (*nov, noviji*) = yeni,
daha yeni (*puniji*) ... 80a].¹⁸⁶

c) *Nastavak -ši*:

Kako Berbić ističe, u bosanskome jeziku tri pridjeva u komparativu imaju nastavak *-ši* [... bu üç sıfat (*ši*) yi alurlar: (*lak*) = *lakši*] = hafif, daha hafif in (*mek, mekši*) yumuşak, daha yumuşak (*ljep, ljepši*) = güzel, daha güzel; 80a].

Napomena: Berbić također bilježi i primjedbu (82a) o različitosti oblika komparativa pridjeva muškog, ženskog i srednjega roda [Müzekker kâ'idelerin kâffesi cins-i müzekker hakkında olub müzekker sıfatının nihâyetinde bulunan (*I*) harfi (*A*) ya münkalıb oldukda cins-i müennes için sıfat hâsıl olur (*E*) harfine tebdîl olundukda cinsi bî-araf hâsıl olur ... 82a], gdje se skreće pažnja da se komparativ pridjeva m. r. završava na *-i*, ž. r. na *-a*, i s. r. na *-e*, npr.: *brži, brža, brže* (daha serî'), *kraći, kraća, kraće* (daha kısa), *pametniji, pametnija, pametnije* (daha 'akıllı).¹⁸⁷

2) *Superlativ u bosanskom jeziku*:

Tvori se stavljanjem prefiksa ('čestice / edât) *naj* ispred komparativa pridjeva:

[İkinci derecede mübâlegalı sıfat yapmak için birinci derecede olan sıfât-ı

razliku u pravljenju i razumijevanju *drugog i trećeg stepena komparacije pridjeva* u bosanskom i osmanskome turskom jeziku.

Berbić se istodobno sreće i sa problemom nominacije dvije slične pojave: komparacije i modifikacije pridjevskoga svojstva.¹⁸⁸ No, s tim problemom ne sreće se pri opisu pridjeva u bosanskom.

U opisu pridjeva u turskom modifikaciju stupnja pridjevskog svojstva često ubraja u "potvrđenja (*mühmelât*)", ali također i u "poređenja (*tesâvî yahud tefâvüt*)".¹⁸⁹

1. Opisujući *drugi stepen komparacije pridjeva* u turskom, Berbić navodi i primjere komparacije pridjeva koji u tom stepenu dobija terminološku odrednicu "obširni prid'ev" [... obširni prid'ev da bude pr'e prostog prid'eva nar'ećca (*daha*) done-se se kao što: *daha zengin* = bogatiji; *Bizden daha akıllıdır* = Od nas pametniji je; 39b]. Navedeni stepen komparacije *mutatis mutandis* predstavlja komparativ u bosanskom.

2. *Treći stepen komparacije pridjeva* u turskom u Berbićevoj gramatici naziva se "suvišni prid'ev (*sıfât-ı ifrâtiyye*)". Dobija se stavljanjem određenih priloga ispred osnovnog

¹⁸⁶ Berbić navodi primjere i za komparativ pridjeva u bosanskom koji se završava na nastavak *-lji* [(*debeo, deblji*) = kalın, daha kalın, semiz, daha semiz (*tesan*) = *teşnî*] dâr, daha dâr ... 80a].

¹⁸⁷ 82a.

¹⁸⁸ Naslućuje se i drukčiji opis komparacije pridjeva u osmanskome.

¹⁸⁹ Tako se dodatno komplicira samo razumijevanje *stupnjevanja* pridjeva u gramatičkim sistemima spomenutih jezika.

tefdiliyyenin evveline (*NAJ*) edâti irâd etmekle yapılır niteki (*brži, naj brži*) = en çok kaçır olan (*skuplji*) = (*naj skuplji*) = daha pahalı, en pahalı (*jači, naj jači*) = daha kuvvetli, en kuvvetli ... 80a–82a].

Izuzeci: Neki pridjevi pri stupnjevanju imaju supletivne (nesistemske) oblike, npr.:

[Her kâ'ideden mustesnâ olarak (*dobar*), *bolji* = iyü, daha iyü, (*zao*), (*gori*) = fena, daha fena) *veliki* = *veći* (büyük, daha büyük) (*mali*), *manji* = (küçük, daha küçük); 82a].

Napomene: u srednjem rodu za komparativ koji ima na kraju *-e* vrijede pravila promjene kao i u 'običnog pridjeva' / sîfât-ı 'âdiyye (82a). Komparativ imaju 'osnovni pridjevi', dok se od pridjeva koji nisu osnovni, kao i od izvedenih, ne prave oblici za komparativ:

[Sîfât-ı asliyyeden sîfât-ı mütefâvûte yapılabilir lâkin sîfâtı gayri asliyye ve müştekkadan sîfât-ı mütefâvûte yapılmaz niteki (*Beširov* = (Beşirin), *Petrov* = Petronun), *učiteljov* = (mu'allimin), *ženin* = ('avratın) ... 82a].

Slično je i s napomenom da postoji nekoliko pridjeva koji, s obzirom na svoje značenje, ne dolaze u komparativu:

[Birtakım sıfatlar var ki hâvi oldıkları ma'naya mebnî tefâvûte gelemesler = niteki *mrtav* (ölü), *tuđ* = (yabancı), *nem* = (dilsiz), *sljep* = (kör), *bos* = (yalın ayak) ... 82a].

oblika pridjeva [... kad pr'e prostog prid'eva nar'ečica *en, gayet, çok, pek* dođe, postane ... 39b]. Dijeli se na dvije vrste:

a) *stepen* "previšni (*mübâlaga*)": *prvi* – sa priložnim modifikatorima *çok, pek, ziyâde*, npr. [... *çok güzel* = mnogo ljep (krasan), *pek siyah* = voma crno, *ziyâde nahif* = vrlo mršav; 39b] i *drugi* – sa priložnim modifikatorima *pek, gayet* npr. [... *pek güzel* = voma krasan, *pek çok zengin* = sasvim mnogo bogat; *gayet çirkin* = sasvim grdna "ružna"; 42b];

b) *pretežni prid'ev (ism-i tefzîl)*,¹⁹⁰ kao bosanski superlativ [... znači nešto od svega da je više ili pretežnije. Dakle, prije prostog prid'eva (*en*) nar'ečica donese se, kao što: *En güzel şudur*. = Najkrasniji ovaj je; 42b].

Na primjeru istih sintagmi u Berbićevom opisu pridjeva uočavamo i modifikaciju stupnja pridjevskoga svojstva i jedan od uobičajenih načina relativne komparacije pridjeva.¹⁹¹ To je još jedna potvrda da Berbić u svome gramatičkom opisu osman-skog jezika modifikaciju pridjevskoga svojstva ne odvaja ni od komparativa niti od superlativa.

Navedeno najbolje potvrđuje sljedeći tekst iz gramatike:

[... Na kraj prid'eva ako je lahka hareka i samoglasni harf (*harf-i imlâ*), (*REK*) doçetak, ako je teška (*RAK*)

¹⁹⁰ Utjecaj arapske gramatičke terminologije.

¹⁹¹ Berbić prije navođenja primjera objašnjava kako se dobija "pritežni prid'ev" na *-rek*, za koji, na osnovu ranijeg opisa pridjeva i u bosanskom i u turskom, ne možemo naći adekvatan termin koji bi nam pojasnio o čemu se zapravo radi (42b).

Navedeni primjeri ukazuju na to da se radi o pridjevima koji u principu označavaju apsolutno nemanje nečega, tako da nema smisla porediti ih po stepenu svojstva koje ne posjeduju.¹⁹²

dočetak dostavi se, te pritežni prid'ev postane kao što: *Bu dağ ondan yüce-rekdir* = Ovo brdo od onog visočije je; *Bu fes ondan kısarakdır* = Ovaj ves od onog kraći je; *Bu ağaç ondan yüksek* = Ovo drvo od onog povisočije; *Bu çocuk ondan küçürekdir* = Ovo d'ete od onog pomanje je ... 42b].

Navedeni primjeri tipični su za relativnu komparaciju tipa *ablativ* + *pozitiv* *pridjeva* + *sufiks -rek/-rak*¹⁹³ sa elementima modifikacije stupnja pridjevskog svojstva.

Napomena: Prijevodni ekvivalenti koje Berbić nudi, kroz usporedbu gramatičkog sistema jednog jezika sa gramatičkim sistemom drugog jezika, ukazuju i na različite mogućnosti izražavanja semantičkih nijansi pridjeva, kako u jednom tako i u drugom jeziku.

4.2.3. Opis deklinacije

4.2.3.1. Opis deklinacije pridjeva u bosanskom jeziku

4.2.3.1.1. Berbić naglašava da se pridjevi u bosanskom slažu sa svojim imenicama *u rodu, broju i padežu* (*Tasrîf – Promena* 68a):

[Sıfatlar dâ'imâ kendi isimlerle cins ve kemiyet ve ahvâlda mutâbık olarâk isti'mâl olınurlar; 68a].

Druga zanimljiva konstatacija jeste ona u kojoj on kaže da se pridjevi međusobno razlikuju po tome da li se u obliku za s. r. završavaju na *-o* ili *-e*:

4.2.3.2. Opis deklinacije pridjeva u osmanskome turskom jeziku

4.2.3.2.1. Berbić ističe da se pridjevi u turskom dekliniraju isto kao imenice (*Padeži prid'eva – Ahvâl-ı Sıfât – 42b*) Želimo ukratko podsjetiti na sljedeće: a) Berbić ističe da se pridjevi koji stoje ispred onoga što opisuju nalaze uvijek u jednini, **te u tim slučajevima nemaju broja i**

¹⁹² Uporedi: GBJ 2000: 239.

¹⁹³ Sufiks *-rek/-rak* jedan je od sufiksa umanjavanja pridjevskoga svojstva.

[Sıfatlar (*O*) ve (*E*) ile müntehâ olan bî-taraf cins ile yekdiğerinden tefrik ve temyîz olunurlar; 68a].¹⁹⁴

4.2.3.1.2. Opis deklinacije pridjeva u bosanskom jeziku otpočinje sa promjenom pridjeva neodređenog vida (*Sifât-ı ‘âdiyyenin vezn-i basîti. Prosti vid* 68a). Navodi prvo oblike pridjeva neodređenog vida u jednini, kako slijedi:

[... Prosti vid

Müfred

(Müzekker) (Mü’ennes)(Bî-taraf)
 (ljut) (ljuta) (ljuto) = sert, hadîd, acı
 (ljuta) (ljute) (ljute) = hadîdin, acının
 (ljutom) (ljutoj) (ljutom) = gadûba, aciya
 (ljuta) (ljutu) (ljuto) = gazûbı, acıyı
 (ljutim) (ljutom) (ljutim) = gazûb ile, acı ile ... 68a].¹⁹⁵

4.2.3.1.3. Slijedi opis deklinacije pridjeva određenog vida u jednini (70a):

[Sıfat-ı mahsûsanın vezn-i mu’ayyeni yahud sîga-i mu’ayyenesi

(*Određeni vid*)

Müfred

(Müzekker)(Mü’ennes)(Bîtaraf)

(ljuti) (ljuta)(ljuto)= gazûb acı

ljutog ljute – ljutog ljutoga

=gazûbın, acının

ljutome ljutoj ljutome

ljutomu ljutoj ljutomu=

gazûba, acıya

b) U turskom pridjevi **nemaju** “**ro-dova**” (40b).¹⁹⁶

4.2.3.2.2. Na kraju poglavlja o pridjevima u turskom jeziku Berbić daje primjere promjene nekoliko pridjeva u *nominativu*, *akuzativu*, *dativu* i *genitivu*:

[*Mücerred Mef’ûlün bih Mef’ûlün leh İzâfet*

Imenitelni Vinitelni Datelni Roditelni

güzel güzeli güzele güzelin

(lep) (lepa) (lepome) (lepoga)

çatlak çatlağı çatlağa çatlağın

(pukotina)(pukotinu)(pukotini)(pukotine)

kara karayı karaya karanın

(crno) (crno) (crnome) (crnog) ...

42b].

Opis deklinacije pridjeva u turskom, kako se vidi iz navedenog, jednostavan je i kratak. Berbićeva “*kratkoća*” u opisu deklinacije pridjeva u turskom, po našem mišljenju, jeste posljedica: a) gramatičkih osobina pridjeva u turskom jeziku i b) razvijenosti opisa promjene pridjeva u osmansko-turskoj gramatičkoj tradiciji. No, *kratkoća* opisa uočljiva je tek kada se ista pojava upoređi kroz njezin opis u gramatikama kakva drugog jezika, gdje je takav ili sličan opis znatno razvijeniji.

¹⁹⁴ Pridjevi s osnovom na nepčani suglasnik završavaju se na *-o*, dok se pridjevi s osnovom na nepčani suglasnik završavaju na *-e*. Navedeno pravilo vrijedi kod promjene pridjeva *neodređenog vida*.

¹⁹⁵ Uporedo daje i oblike istog pridjeva u množini (70a).

¹⁹⁶ Stoga, kada govorimo o deklinaciji pridjeva u turskom, možemo govoriti samo o promjenama pridjeva kroz padeže, bez posebnih oblika za množinu i rodove pojedinačno.

ljutom *ljutoj* *ljutom*
... 70a].¹⁹⁷

Na isti se način dekliniraju svi pridjevi koji se u s. r. završavaju na -o (70a–72a).¹⁹⁸

4.2.3.1.4. Berbić opisuje i pojavu gubljenja samogl. -a ispred sugl. na kraju pridjeva, bez obzira na to da li se radilo o promjeni kroz padeže ili kroz rodove [... tasrîf-i ahvâlde ve tasrîf-i ecnâsde hazf olunur... 64a].¹⁹⁹

4.2.3.1.5. U tematskoj cjelini *Sıfatı âdiyye* (72a) Berbić daje promjenu pridjeva “*tuđ*” kroz padeže: a) *neodređeni* vid pridjeva “*tuđ*”²⁰⁰ u jednini – kroz sva tri roda (72a) i b) *određeni* vid pridjeva (*sıfat-ı mahsûsa vezni mu‘ayyen*) “*tuđ*” = “*tuđi*”,²⁰¹ u jednini a zatim i u množini – kroz sva tri roda (72a). Ističe da se svi pridjevi s. r. na -e dekliniraju na spomenuti način (74a).²⁰²

¹⁹⁷ Uočavamo da Berbić bilježi i deklinacijske oblike pridjeva sa i bez pokretnih vokala *a, e, u*.

¹⁹⁸ [...] (*zdrav*) = sâg, (*mlad*) genç, (*skup*) = pahâlli, (*slab*) = gevşek, hasta, (*živ*) = diri, (*brz*) = çok kaçar, (*suv*) = kurı, lâgar (*mudar*) = akıllu, (*bogat*) zengin, (*dobar*) = iyü, (*jak*) = kuvvetlü ... 70a–72a].

¹⁹⁹ Tako za navedeno pravilo navodi primjere promjene takvih pridjeva kroz muški, ženski i srednji rod, i kroz Njd. i Gjđ. (66a).

²⁰⁰ koji se mijenja po *imeničkoj* promjeni.

²⁰¹ koji se mijenja po *pridjevskoj* promjeni.

²⁰² [Bitaraf sıfatlarda (E) ile nihâyetlenen sıfatların kâffesi vech-i mezkûr üzere tasrîf ve tebdil olunurlar niteki... 74a].

4.2.3.1.6. Navodeći pravila deklinacije pridjeva u bosanskom jeziku, Berbić u tematskoj cjelini *İhtilâfât* (74a) daje neke opće napomene, kako slijedi:

- N i A pridjeva m. r. koji se pridodaju riječi koja ne ukazuje na to da li se radi o ljudskom biću ili životinji, imaju isti oblik:

[İnsânı veyahud hayvânâtдан birini göstermiyen kelimeye lahık olan sıfatların müzekker-i mef'ûlün bihin hâli mücerred hâlinin aynıdır, nitekim (*Imam dobra konja i oštar nož*) “İyü bârgîrim var birde keskin bıçağım” ... 74a];

- “*Hakîkiyye*” pridjevi mijenjaju se i kao ‘obični’ i ‘posebni’ [... *sıfât-i hakîkiyye*: hem ‘âdiyye hem sıfat-ı mahsûsa olabilürler; 74a],²⁰³

- ‘Nepravilni pridjevi’ (*gayri sahîh olan sıfatlar*), iako se u N (*mücerred hâlinde*) ne mogu deklinirati kao

²⁰³ Posvojni pridjevi na -ov, -ev, -in mogu biti “obični” (‘âdiyye), dok ostali pridjevi sa istim nastavcima samo mogu biti “posebni” (mahsûsa): [...(*OV*) ve (*EV*) ve (*IN*) edâtlar ile müntehâ olan, *memlûkî* = *izâfî sıfatlar* ‘âdiyye olabilür ve sâ’ir sıfatlar yalnız mahsûsa olabilirler; 74a]; Pridjevi kao što su *divlji* (yabanî) i *mali* (küçük), kao i ostali njima slični pridjevi, mogu imati samo promjenu pridjeva određenog vida i biti u grupi tzv. “mahsûsa” pridjeva (74a); Pridjev “rad” može biti samo “obični” / ‘âdiyye pridjev (74b).

sifat-ı 'âdiyye i mahsûsa, u ostalim padežima mogu (74a);²⁰⁴

- Kod 'običnih' / *sîfât-ı 'âdiyye* pridjeva nema vokativa, ali se, ipak, u lirskoj pjesmi, epovima i nekim frazama u svakodnevnom govoru (*ba'zı kelâm-i câriyede*) može čuti: [Sîfât-ı 'âdiyyenin mef'ûlü nidâ'isi yokdur, meğer şarkı ve destânlarda ve ba'zı kelâmı câriyede işidilmiş ola ... 74a].

Berbić navodi sljedeće primjere:

[... (*nemoj bolan!*) = Elîm, etme! (*nemoj jadan*) = Mağmûm, etme! (*Prođi se! Tužan!*) = Ağlaşan vaz geç (*Prođi se, dobar čov'ek!*) = Behey, güzel adam vaz geç; 74a];

- U dativu i instrumentalu množine neki se pridjevi mogu skraćivati (76a).²⁰⁵

Napomena: Opis deklinacije pridjeva u bosanskom, važan je u ukupnom opisu gramatičkih osobina pridjeva, za razliku od osmanskih gramatika gdje ne nalazimo nešto osobito razvijen opis deklinacije pridjeva (što se pokazuje i u Berbićevoj gramatici). To je jedna od konceptijskih razlika u gramatičkom opisu pridjeva u spomenutim (L1 i L2) jezicima u Berbićevoj gramatici.

²⁰⁴ [... *Müzekker*

(*Božijega*) = Allahınkini

(*divljemu*) = yabaniye

Mü'ennes

(*Božija*) = Allahınki

(*divlju*) = yabaniye ... 74a];

²⁰⁵ [(*sa zlatn'm*) = sürmesiyle (*sa slovi-ma*) = hurûfât ile (*po vel'kim mestima hodo*) = Büyük yerleri gezmiş ... 76a].

4.2.4. Tvorba pridjeva

4.2.4.1. Tvorba pridjeva u bosanskom jeziku

4.2.4.1.1. U Berbićevom poglavlju o pridjevima u bosanskom jeziku ipak možemo sresti i dijelove gdje se spominju neki tvorbeni sufiksi. Spomenut ćemo samo neke:

- sufiksi **-ski, -ki, -ji, -ački** (za tvorbu prisvojnih pridjeva):

[... (*ski*) ve (*ki*) ve (*ji*) edâtlar ile mün-tehâ olurlar niteki: (*carski*) = pâdişâhin (*kapetanski*) = kapudanin (*morski*) = denizin, (*ruski*) = Rusun, (*momački*) = uşağın, (*trgovački*) = tâcirin ... 68a];

- sufiksi **-ašnji, -šnji, -nji** (nastavci izvedenih / deriviranih pridjeva pripadanja (*müştağ-ı sıfât-ı izâfîyye*), npr.:

[... (*ovdašnji*) = buraninki, (*nigdašnji*) = eski zamaninki ... () ... (*ljetošnji*) = bu yazinki (*jučerašnji*) = dünki, (*sutrašnji*) = yarinki, (*zadnji*) = gerüdeki, (*gornji*) = üstdeki, (*prednji*) = öndeki; 68a];

- sufiksi **-ov, -in, -inji** (nastavci nekih pridjeva ‘koji nisu osnovni’ / *gayri asliyye* i koji su izvedeni / *müştağ-ı*), npr.:

[(*Beširov*) = (Beşirin), (*Petrov*) = Petro-nun), (*učiteljov*) = (muallimin), (*ženin*) = (‘avratın) ... ()... (*d’etinji*) = (çocuğın-ki), ilh; 82a].

4.2.4.2. Tvorba pridjeva u turskom jeziku

4.2.4.2.1. Osnovni, nederivirani pridjevi, kako navodi Berbić, nazivaju se *semâ’î*, i oni se kao takvi trebaju pamtit. Druga vrsta pridjeva – *kiyâsî* – dobija se “logičkim” dodavanjem određenih nastavaka.²⁰⁶ Tipični opis kategorijalne preobrazbe (*konverzije* ili *transpozicije*) pridjeva kod Berbića nalazi se u tematskoj cjelini *Priložne imenice* (35b), u primjeru “*sevgili*” (*sevgili* < *sevgi* + *li*) = *milostiv*, gdje je došlo do “*popridjevljenja*” (adjektivizacije) imenice *sevgi*. Sličnu pojavu imamo i pri dodavanju nastavaka *-ce/-çe* na imenice (37b), gdje također dolazi do adjektivizacije, kako stoji u Berbićevoj gramatici: *Arabça* = arapski, *Boşnakça* = bošnjački, *Türkçe* = turski (*Arabça* < *Arab* + *ça*; *Boşnakça* < *Boşnak* + *ça*; *Türkçe* < *Türk* + *çe*).²⁰⁷

Navedeni su pridjevi, po Berbiću, “priložni pridjevi”, dok pridjevi koji se dobivaju dodavanjem nastavka *-çe* na opće ili zajedničke imenice, dakle adjektivizacijom općih imenica, znače svojstvo u općem smislu, npr.: [...*ahmakça* = ludovski, ustaca = majstorski ... 37b].

²⁰⁶ Vidi paragraf o definiciji i diobi pridjeva u turskom jeziku.

²⁰⁷ Opisujući tvorbu jednog broja pridjevskih umanjjenica (*sıfât-ı taklîliyye*) u turskom dodavanjem nastavka *-ce/-ca*, on navodi pridjev “*karaca*” (< *kara* + *ca*) i njemu slične (37b), prevodeći ih na naš jezik odgovarajućom pridjevskom umanjjenicom “*pocrno*”, koja se u bosanskom dobija prefiksalsnom tvorbom, za razliku od turskog gdje se on dobija isključivo dodavanjem sufiksa. Donekle je slična situacija i sa opisom tvorbenog sufiksa *-(i) mtırak* (37b), i ostalim sufiksima koji služe za modifikaciju stupnja pridjevskog svojstva (*-cik/-cık, -cak/-cek, -cağız/-ceğiz*).

4.2.4.1.2. Općenito promatrajući, u poglavlju o pridjevima u bosanskom jeziku malo je teksta koji bi se mogao makar i implicite odnositi na sam opis tvorbe. Izgleda da Berbić tvorbene nastavke kod pridjeva u bosanskom razumijeva kao “gotove činjenice”, bez potrebe za dodatnim opisom.

Berbić detaljno objašnjava tvorbu pridjeva koji se dobijaju dodavanjem tvorbenog sufiksa *-(m)si* a znače stanovitu *intenzifikaciju* pridjevskoga svojstva imenice koja se adjektivizira, kao i svojevrsno “nalikovanje” (usporodbu) u općem smislu, kako i stoji u gramatici: [... Da znači nalikovanje na kraj neki imenica (*S*) dočetak dostavi se te postane prid’ev kao što: *abdalsı* = suludast... 37b].

U tematskoj cjelini *Mjestni prid’evi* (*Sıfat-ı Temkîniyye*) (42b), gdje Berbić daje primjere supstantivizacije pridjeva dodavanjem tvorbenog nastavka *-lık/-lik* na pridjev, nalazi se i naziv “farbeni prid’ev” sa tvorbenim modifikacijskim sufiksom *-şın*, u primjeru “*sarışın* = *žutkasto*”. Riječ je, dakle, o tvorbi pridjevske umanjenice.²⁰⁸

Najčeći derivacioni sufiksi koje Berbić opisuje jesu sljedeći:

- *li/lu*, npr.:

[Imenici dostavivši *LI* ili *LU* druga stvar ili lice prid’ev bude, kao što: *Bosnalı* = Bošnjak ili Bosanac, *İstanbulu* = Carigradanin, *Belgradlı* = Beogradanin, *Sokollu* = Sokoljanjin... 35b–37b].

- *ce, çe*, npr.:

[Na kraj imenice (*CE*, *ÇE*) kad se dostavi znači neko pripadanje te priložni prid’ev postane, kao što: *Arabça* = arapski, *Boşnakça* = bošnjački, *Türkçe* = turski, a đekad svojstvo znači, kao što: *ahmakça* = ludovski ... 37b].

²⁰⁸ Analogno navedenom, mogli bismo govoriti i o jednoj vrsti prefiksalne tvorbe u turskom jeziku u poznatim primjerima morfološkog načina iskazivanja intenzifikacije pridjevskoga svojstva redupliciranjem prvog sloga pridjeva i stavljanjem konsonanata *p*, *s*, *m* i *r* na kraj redupliciranog sloga.

- *daş*, npr.:

[U koje imenice na kraju lahko hareke bude (*DAŞ*) dočetak dodaje se društvo što znači, prid'ev postane kao što: *piradaş* = jednog svetog sveštenici, *karındaş* = brat, *yoldaş* = zajedno putnici ... 37b].

- (*m*)*si*, npr.:

[Da znači nalikovanje na kraj neki imenica (*S*) dočetak dostavi se te postane prid'ev kao što: *abdalsı* = sulu-dast, *imtihânsı* = izpitno, *erkeksi* = muškobanjasto ... 37b].

- *lık/-lik*, npr.:

[... kao imenici takođe i prid'evima na kraju (*LIK*) ili (*LİK*) dočetak dostavi se kao što: *iyülik* = dobrota, *insânlık* = ljudstvo, *fenalık* = nevaljaština... 42b].

- *şın*, npr.:

[... Od farbeni prid'eva đekom (*şin*) dočetak dostavi se kao što: *sarışın* = žutkasto... 42b].

4.2.4.2.2. U Berbićevoj gramatici, kako je vidljivo i iz ovog poglavlja, elementi opisa tvorbe pridjeva u turskom jeziku daleko su izraženiji nego pri opisu pridjeva u bosanskom jeziku.

Napomena: Opis tvorbe pridjeva u Berbićevoj gramatici turskog jezika razvijeniji je od opisa tvorbe pridjeva u bosanskom jeziku. Po našem mišljenju, za tu pojavu u usporednom opisu bosanskog i osmanskog turskog jezika u Berbićevoj gramatici mogla bi biti dva razloga: a) razlika u gramatičkom opisu tvorbe u južnoslavenskoj i osmansko-turskoj gramatičkoj tradiciji i b) opis tvorbe u stranom jeziku (u ovom slučaju *turskom*) uvijek više privlači pažnju od opisa tvorbe u maternjem (u Berbićevu slučaju *bosanskome*) jeziku.

4.2.5. Različitost gramatičkih tradicija i kontrastiranje

4.2.5.1. Različitost gramatičkih tradicija u Berbićevoj gramatici

4.2.5.1.1. Kao posljedica kontrastiranja pridjeva u bosanskom i turskom jeziku na različitim jezičkim razinama primjetna je neka vrsta interferencije gramatičkog sistema spomenutih (L1 i L2) jezika, koja na primjeru Berbićeve gramatike istodobno implicira i uspoređivanje (kontrastiranje) dvaju različitih gramatičkih tradicija:

a) interferencija gramatičke terminologije

Termini *sifât-ı 'âdiyye* i *sifât-ı mahsûsa* preuzeti su iz “orijentalne” gramatičke tradicije i koriste se za označavanje vrsta pridjeva u bosanskom. Za navedena dva termina gotovo je nemoguće naći adekvatne termine u klasifikaciji pridjeva u južnoslavenskoj gramatičkoj tradiciji, unatoč mogućim sličnostima na relaciji *opće : posebno* kod pridjeva u južnoslavenskim jezicima. Termini su posredstvom osmanske preuzeti iz arapske gramatičke tradicije, gdje imaju svoje posebno značenje i morfološka obilježja. U Berbićevoj gramatici, navedena dva termina konotiraju pojam određenosti pridjeva u najširem smislu, što se u bosanskom jeziku donekle može izraziti kategorijom pridjevskoga vida.

b) interferencija na razini gramatičkog opisa

Nakon detaljne analize, preteže uvjerenje da je kod Berbića *jezik izvor* – bosanski (source language) – a *jezik cilj* – turski (target language). No, nativni govornik turskog, budući da se radi o dvojezičnome djelu, može ga i obrnuto promatrati. Drukčije rečeno: *Ako pred sobom imamo dvojezično gramatičko djelo u kojem se uspoređuju gramatički sistemi dvaju različitih jezika, djelo koje se obraća podjednako govornicima i jezika L1 i jezika L2, onda možemo govoriti i o dva jezika izvora i o dva jezika cilja*. Takva je, čini se, situacija i s Berbićevom gramatikom.

Općenito uzevši, *utjecaj gramatike maternjeg jezika daleko je prisutniji na gramatički opis stranog jezika nego obrnuto*. Problem međusobnih utjecaja ukupnih gramatičkih sistema jezika uvijek je otvoreno pitanje u jezikoslovlju. Kako zapažamo na osnovu analize teksta osmanske gramatike, Berbić je pri pisanju djela slijedio njemu suvremene tokove pisanja gramatika osmanskog. Usporedimo li njegovu gramatiku sa ostalim gramatika-

ma osmanskog u 19. stoljeću, vidjet ćemo da je Berbić slijedio onu struju među osmanskim gramatičarima koja je nastojala “pojednostaviti” gramatiku osmanskog jezika, izostavljajući tradicionalni opis gramatičkih pravila koja se odnose na lekseme posuđene iz arapskoga i perzijskog. Jasno je da i *Berbić slijedi reformatorske procese u osmansko-turskom jezikoslovlju 19. stoljeća*. Za razliku od usporedbe osmanske sa arapskom i perzijskom terminologijom,²⁰⁹ Berbić se odlučuje za usporedbu osmanske i bosanske terminologije. U njegovom gramatičkom opisu, promatrajući sa aspekta koncepcije djela, *mogućnost usporedbe turskog i bosanskog jezika neizbježna je*. Tako, kad govorimo o interferenciji gramatičkih tradicija u Berbićevoj gramatici, mi možemo govoriti zapravo o *interferenciji gramatičkog opisa bosanskog i turskog jezika*.²¹⁰ Ipak, ne možemo posigurno znati da li je, na primjer, pri opisu roda pridjeva u turskom na Berbića više utjecala postojeća gramatička literatura, gdje kategorija roda u osmanskim gramatikama pri opisu imenica ili pridjeva arapskog porijekla nije nepoznanica, ili je, pak, na Berbića presudan utjecaj izvršila logika maternjeg jezika i obrazovanje pod utjecajem “orijentalne” gramatičke tradicije u širem smislu.

Kad opisuje pridjeve u bosanskom, Berbić ističe da pridjevi imaju tri roda (62a), a kad opisuje pridjeve u turskom naglašava da *oni nemaju roda* (40b). Nastavljajući opis pridjeva u turskom, on ih uspoređuje sa pridjevima u našem jeziku [... *Pošto u turskom jeziku rodova nema svaku r'eč našim jezikom svatrijum rodovima tomačiti trebalo bi ...* 35b]. Berbić uspoređuje ne samo gramatičku terminologiju nego i pojave i gramatičke kategorije kako u jednom tako i u drugom jeziku. Takvo uspoređivanje u užem smislu srećemo u Berbićevom opisu posvojnih / prisvojnih pridjeva u gramatičkom sistemu bosanskog jezika: [... (*Eşyânın hâlini vasf*

²⁰⁹ Berbić u svojoj gramatici ne spominje imenice ili pridjeve arapskoga porijekla u turskom, kao što to čine neki jezičari osmanisti, a osobito Ahmet Dževdet Paša u djelu *Kavâid-i Osmaniye*. Na svega šest mjesta Berbić spominje riječi *arapski* i *perzijski*: a) pri opisu ortografije u turskom: “arabski kef” (14b), “lâm-i ta rîf samo na arabske reči dolazi” (18b), “persiski kef” (16b); b) pri opisu etimološkog porijekla tri “uzročne čestice” (*edât*) u turskom: “(ama) od Arapa uzeto” (195b), “od Arapa što je uzet (*fakat*)” (196b), “od Arapa što je uzet (*lâkin*)” (196b). Ako bismo u tom pogledu uspoređivali Berbićevu gramatiku sa gramatikom Ahmeta Dževdeta Paše, mogli bismo zaključiti da je Berbić u svojoj gramatici mogućnost “uspoređivanja” turskog jezika sa arapskim i perzijskim sveo na minimum.

²¹⁰ Mi se zasad želimo koncentrirati samo na mogućnost utjecaja opisa jednog jezika na opis drugog jezika u okvirima Berbićeve gramatike i isključivo na temelju pisanog materijala koji nam je predložen.

eden sıfatlardan başka mülkiyyet ve mensûbiyyeti bildiren izâfî sıfatlar var ki müzekker için (čiji? kimin) bildiren ve mü'ennes için (čija? = kimin) istifhâmlarına cevâb olarak sıfatlar (OV, EV, IN) edâtları ile müntehâ olurlar... 68a]. Prisvojni pridjevi, kako Berbić navodi, daju obavijesti o vlasništvu i pripadanju, i završavaju se na *-ov*, *-ev*, *-in*. Terminološki ih određujući kao *izâfî sıfatlar*, Berbić nas uvodi u semantičko polje izafetskih konstrukcija u turskom unutar kojega moramo promišljati izražavanje *bosanskih prisvojnih pridjeva* na *-ov*, *-ev* i *-in*. Međutim, Berbić se ne zadovoljava samo tim. On za prisvojne bosanske pridjeve kaže da se za njih u turskoj gramatici koristi termin *muzâf ileyh*:²¹¹ [*Ve Türkçede bu kevne sıfatlara muzâf ileyh denilür (niteki (carev) = pâdişâhın (Veljkov) = Velkonun (Sadikov) = Sâdikın (popov) = papasın (knežev) = muhtârın ...* 68a]. To je vrlo zanimljiva konstatacija. Berbić tu izravno kontrastira *bosanski prisvojni pridjev* i *prvi član genitivne veze u turskom jeziku*.

Osim navedene usporedbe pridjeva u bosanskom na *-ov*, *-ev*, *-in* i “priloga”/ *muzâf ileyha*, tj. posesivnog pridjeva / posesivnog genitiva, Berbić ide još više u detalje gdje i pridjeve u bosanskom na *-ski*, *-ki*, *-ji* također opisuje kao pridjeve koji odgovaraju posesivnom genitivu (*muzâf ileyh*) u turskom [...*Yahud 'umûmi ki (ski) ve (ki) ve (ji) edâtlar ile müntehâ olurlar niteki: (carski) = pâdişâhın (kapetanski) = kapudanın (morski) = denizin, (ruski) = Rusun, (momački) = uşağın, (trgovački) = tâcirin, (Božji) = Allahın, (koziji) = keçinin, (pasji) = köpeğın, (pilećji) = piliçin, (govedji) = sığırın ilh; 68a*]. Takva uspoređivanja naslućuju svu složenost različitih načina izražavanja bosanskih pridjeva u turskome jeziku.

Trudeći se da bude koncizan, Berbić često ne obraća pažnju na neke zanimljivosti za usporedni opis određene pojave u bosanskom i turskom. Takva je situacija s njegovima usporednim opisom komparacije pridjeva. Naprosto, Berbić ne ulazi u deskripciju detalja vezanih za tu pojavu stupnjevanja pridjeva u osmanskim gramatikama. Daje tek površne informacije o komparaciji, dok, recimo, u gramatikama kakva je i gramatika Abdullah Ramiza Paše (1866)²¹² imamo detaljan opis te pojave, a ilustracije radi navest ćemo samo njegove dvije tabele koje nam omogućuju da bolje shvatimo i Berbićev opis komparacije pridjeva u turskom.

²¹¹ U turskom je, kako je Berbić već ranije objasnio, *muzâf ileyh* prvi član genitivne veze.

²¹² Adbullah Ramiz Paşa (1999): *Emsile-i Türkiyye* (Hayırlayan: Emir İçhem İdben), Ankara, str. 20.

A'lâhğı cihetle		
<i>Mertebe-i ûlâ</i>	<i>Mertebe-i sâniye</i>	<i>Mertebe-i sâlise</i>
a'lâ	daha a'lâ	en a'lâ
güzel	pek güzel	gâyet güzel
güzel	ziyâde güzel	pek ziyâde güzel
Ednalıhğı cihetle		
<i>Mertebe-i ûlâ</i>	<i>Mertebe-i sâniye</i>	<i>Mertebe-i sâlise</i>
ednâ	daha ednâ	en ednâ
çirkin	pek çirkin	gayet çirkin
çirkin	ziyâde çirkin	pek ziyâde çirkin

4.2.5.1.2. Berbićev opis komparacije pridjeva u bosanskom povezan je s razlikovanjem roda, dok je komparacija pridjeva u turskom opisana u skladu s osmanskim gramatičkom tradicijom, koja je izgleda pronašla drugi način da šire razradi opis navedene pojave u osmanskome turskom jeziku.²¹³

4.2.5.2. *Opći elementi kontrastiranja*

4.2.5.2.1. Opće elemente kontrastiranja u Berbićevom *opisu pridjeva* u bosanskom i turskom jeziku srećemo na razini:

- a) definicije;
- b) klasifikacije;
- c) opisa gramatičkih osobina (roda, vida, broja, komparacije, deklinacije) i
- d) opisa tvorbe.²¹⁴

²¹³ Berbićev usporedni opis pridjeva ukazuje na moguće elemente interferencije dviju različitih gramatičkih tradicija u djelu *Bosanski turski učitelj*, ali i još više na njihove razlike u opisu.

²¹⁴ Opće rezultate uporednog opisa donekle možemo predstaviti i sljedećom tabelom:

<i>pridjevi u bosanskom</i>	<i>pridjevi u turskom</i>
· dvije osnovne vrste (‘âdiyye i mahsûsa)	· dvije osnovne vrste (çüveni i pravilni)
· imaju “üç cins” – tri roda	· “ko ni imenice rodova nemaju” (35b)
· imaju posebne oblike za broj	· stoje u jednini, ali mogu imati i množinu
· imaju posebne deklinacijske oblike za rod, broj i vid (po “imeničkoj i pridjevskoj deklinaciji”)	(35b)
· tvorba se analizira bez detaljne analize	· dekliniraju se u skladu s “imeničkom deklinacijom u turskom” (42b)
	· tvorba se opisuje kao sastavni dio gramatičkog opisa različitih pridjeva

4.3. Brojevi : *Sayılar* : *Esmâ-i a' dâd* (u bosanskom i turskome jeziku)²¹⁵

4.3.1. Definicija brojeva kao vrste riječi

4.3.1.1. *Definicija brojeva kao vrste riječi u bosanskom jeziku*

4.3.1.1.1. Berbić brojeve u bosanskom definira kao 'riječi koje ukazuju na broj i količinu, bez obzira da li se radi o osobama ili stvarima':

[... A'dâd: Eşhâs veyahud eşyânın mikdâr ve 'adedini eş'âr eden kelimelerdir. Niteki: *jedan pastir* = (bir çoban), (bir sığartmaç), *dvanaest učenika* = (On iki tâlib), *petdeset ovaca* = (elli koyun) ... 82a].

4.3.1.2. *Definicija brojeva kao vrste riječi u turskom jeziku*

4.3.1.2.1. Berbić brojeve u turskom definira gotovo na isti način kao i brojeve u bosanskom – riječi koje pokazuju broj i količinu lica ili stvari:

[... Brojevi su r'eči koje pokazuju količinu (broj) lica i stvari, kao što: *bir hoca* = jedan učitelj, *yirmi şâgird* = dvadeset učenika, *yüz kişi* = sto ljudi; 44b].

4.3.2. Klasifikacija brojeva

4.3.2.1. *Klasifikacija brojeva u bosanskom jeziku*

4.3.2.1.1. S obzirom na ono što znače, brojevi se u bosanskom dijele na **proste** ('âdiyye / asliyye) i **redne** (a'dâd-ı mürettebe) brojeve:

[... A'dâd: A'dâd-ı 'âdiyye (asliyye), ve a'dâd-ı mürettebe-i vasfiyye denilen başınca iki kısma munkasımdır. A'dâd-ı 'âdiyye-i asliyye koliko = (kaç)? istifhâmlara cevâben 'aded ve mikdâr hakîkisini beyân eder.

4.3.2.2. *Klasifikacija brojeva u osmanskome turskom jeziku*

4.3.2.2.1. U poglavlju *D'eoba – Taksîm* (44b) – Berbić dijeli brojeve u osmanskome turskom jeziku na četiri vrste, a to su : a) **prosti** / a'dâd-ı asliyye; b) **redni** / a'dâd-ı vasfiyye-i mürettebiyye; c) **odjelni** / a'dâd-ı tevzî'iyye; d) **razbijeni** / a'dâd-ı kesriyye (44b).

²¹⁵ Vidi: *Ta'rîf-i a'dâd* = *Sayı* = *Brojevi* (82a) u bosanskom i *Brojevi (Sayılar) Esmâ-i a'dâd* (44b) u turskom.

A ‘dâd-ı mürettebe *koyi? koja? koje?* kaçınıcı istifhâmlarına cevâben birbiri velî eden şeylerin hem ‘adedini ve hemde tertîbini beyân ederler; 82a].

Prosti ili glavni brojevi jesu oni brojevi koji ukazuju na broj i količinu nečega, odgovarajući na pitanje *koliko?*. Redni brojevi ukazuju na broj i redosljed stvari koje su međusobno povezane i odgovaraju na pitanja koje je šta po red(oslijed)u (tj. na pitanja *koyi? koja? koje?*).

4.3.2.1.2. Osim navedene, osnovne podjele brojeva u bosanskom na glavne i redne, Berbić u svom gramatičkom opisu spominje također i **neodređene** (a ‘dâd-ı gayri mu ‘ayyene) i **zbirne** brojeve (a ‘dâd-ı câmi ‘a). ‘Neodređene brojeve’ Berbić defini- ra kao brojeve kojima se jasno ne govori o broju i količini.²¹⁶ Oni su

4.3.2.2. Berbić prvo opisuje “proste” brojeve:

[... *Prosti brojevi* (A ‘dâd-ı asliyye) / Pokazuju pravi broj, na pitanju (*kaç?*) ili *ne kadar?* = koliko.

jedinci = *âhad* desetaci = ‘aşarât

1 (*bir*) jedan 10 (*on*) deset

2 (*iki*) dva 20 (*yirmi*) dvadest

3 (*üç*) tri 30 (*otuz*) trideset

44b].²¹⁷

- Sljedi opis rednih brojeva:

[... (A ‘dâd-ı mürettebe) Redni brojevi (A ‘dâd-ı vasfiyye)

Pokazuju brojeve pored broja, i stvari koja jedna za drugom dolazi, na pitanje (kaçınıcı) = koji, koja, koje) ...48b].

- “Oddijelne” brojeve u turskom Berbić opisuje na sljedeći način:

[...(Od dijelni broj) “A ‘dâd-ı tev-zî‘iyye”. Znače neko odjelenje i rastavljanje na odbrojke. Broju na kraju (-*LEME*) dočetak dodaje se kao što: *üçleme* = tretina, *beşleme* = petina.

²¹⁶ [... A ‘dâd-ı gayri mu ‘ayyene

masrah olarak bir şeyin mikdârını beyan etmeyen sayılardır.

(*Müzekker*)

(*Mü’ennes*)

(*Bitaraf*)

(*mnogi*) *mnoga*

(*mnogo*)

= ekserisi, çoğu

(*mnogo*) = çok

(*neki*) *neka*

(*neko*)

= ba‘zısı,

malo = az

(*ostali*) *ostala*

(*ostalo*)

= başkası = sâ’iri,

nešto = bir mikdâr

sav

sva

sve

= hepsi,

(*nekoliko*) = bir mikdâr

svaki

svaka

svako

= herbirisi,

silâ puta = (pek çok kerre) ...

96a–98a].

²¹⁷ Berbić daje pitanja na osnovu kojih možemo odrediti da li je neki broj “prosti” ili, pak, pripada nekoj drugoj vrsti. Takav opis obavezno prati prikaz osnovnih oblika tih brojeva u turskome jeziku, sa prijevodom na bosanski.

često na granici kategorije broja kao vrste riječi i drugih vrsta riječi.²¹⁸ Na relativnost kategorije brojeva kao vrste riječi ukazuje i opis zbirnih brojeva u bosanskom jeziku.

Zbirne brojeve Berbić ne definira posebno, već samo govori o tome da oni mogu katkad u bosanskom postati i vlastite imenice koje se koriste da ukažu na broj lica i stvari, starosnu dob ili označavaju ime mjesta / toponime (npr. *Osmak*, *Devetak*, *Osmaci* i sl.).

Osim navedenih brojeva, postoje i oni brojevi koji objašnjavaju koliko je puta, od koliko slojeva, u koliko vidova / oblika, sorti i od koliko vrsta nešto; ti brojevi govore i o raznolikosti oblika, dijelova i klasa nečega:

[Mezkûr sayılardan başka bir şeyin kaç kerre ve kaç kat ve kaç türlü olduğu ve eşkâl-ı mühtelifesini ve eşyânın kol ve şu‘belerini beyân eden sayılar vardır niteki: mezkûrde (*jednostruki konac* = (bir telli iplik) ve mü‘ennesde (*jednost-ruka žila* = bir sapli kök); 94a].

Od prosti brojeva u kog na kraju zamukni harf dodaju se harekeli (-ER), a u kog na kraju hareka ili samoglasno (-I), doda se (-ŞER), te odjelni brojevi postanu, kao što: *birer* = po jedan, *üçer* = po tri, *altışar* = po šest, *sekizer* = po osam ... 48b].²¹⁹

Navedenu podjelu “oddijelnih” brojeva – zanimljivo – ne nalazimo u sličnim, brojnim osmanskim gramatikama prije Berbića.²²⁰ Dakle, autor gramatike prvo daje opis tvorbe sa -leme a potom sa -(ş)er. Brojevi koji se u turskom dobijaju nastavkom -(ş)er na osnovni broj *mutatis mutandis* odgovaraju konstrukcijama *prijedlog* + *osnovni broj* (npr. *po dva*, *po tri* i sl.) u bosanskom, odnosno brojevima koji se u bosanskom nazivaju dijelnim (*distributivnim*) brojevima. Oni pokazuju koliko je jedinki ili skupova uzeto prilikom raspoređivanja nečega.²²¹ Berbić daje i opis tvorbenog pravila: ‘*prosti*’ broj koji se završava na samoglasnik + -şer / ‘*prosti*’ broj koji se završava na suglasnik + -er = “oddijelni” broj na -(ş)er u turskom.

²¹⁸ Uvrštavanjem termina “neodređeni” brojevi u svoju gramatiku, Berbić nas uvodi i u složena pitanja same klasifikacije brojeva i odnos brojeva prema neodređenim i općim zamjenicama, kao i prema količinskim priložima. Sve ono što označuje i količinu nečega, makar i neodređenu, po njemu, može se podvesti pod kategoriju broja kao vrste riječi.

²¹⁹ Na osnovu datog opisa zapažamo sljedeće: a) “brojevi koji znače odjeljenje”, po Berbiću, mogli bi biti brojevi gdje se na osnovni oblik dodaje sufiks -leme, npr. *üçleme* = trećina, a ustvari se radi o nekoj vrsti razlomačkih brojivih imenica; b) “brojevi koji znače rastavljanje na odbrojke” mogli bi biti dijelni / distributivni brojevi. Međutim, takvo zapažanje može nas odvesti i u pogrešnom smjeru.

²²⁰ S rezervom prihvatamo brojeve u turskom sa finalnim sufiksom -leme kao dijelne brojeve.

²²¹ GBJ (2000: 256).

U cjelini, njegov opis ukazuje i na neke druge važne odnose brojeva sa drugim kategorijama riječi (imenice, pridjevi i sl.), odnosno na relativnost njihove precizne klasifikacije u različitim kontekstima upotrebe u bosanskom jeziku (zbirni brojevi sa pridjevskom službom bliski zbirnim imenicama – 92a; mijenjanje kategorije riječi: brojevi > imenice – 90a; brojevi sa oblikom priloga / *zarfu u hâl* – 96a).

Imajući na umu da je opis bosanskog jezika dat na turskom jeziku, uz povremene Berbićeve prijevodne ekvivalente, pažnju privlači i preklapanje semantičkog obujma same kategorije brojeva kao vrste riječi u bosanskome jeziku ali i u osmanskome turskom jeziku.

- Razbijeni brojevi u turskom, na osnovu Berbićeva opisa, odgovaraju razlomačkim brojevima u bosanskom jeziku, kako slijedi:

[...Razbijeni brojevi (A ‘dâd-ı kesriyye)

Po na jednake d’elove i djelenje stvari znače, te čitavom broju na kraju (-DE) dočetak dodaje se i iz ovog dijo što znači broj dođe kao što: *karpuzun beşde biri* = petina lubenice, “*portakalın üçde biri*” = (tretina pomorance), *tarlanın sekizde biri* = osmina njive (*odanın yüzde biri*) u stotinu jedan dio sobe ... 48b–50b].²²²

Pri opisu razlomačkih brojeva Berbić uporedo stavlja i neke lekseme i izraze koji su semantički bliski razlomačkim brojevima, a često ih i zamjenjuju (48b–50b).

4.3.3. Gramatičke osobine i tvorba

4.3.3.1. Gramatičke osobine i tvorba brojeva u bosanskom jeziku

4.3.3.1.1. Kada opisuje brojeve u bosanskom, Berbić ne daje izdvojeni opis kategorije roda.

4.3.3.1.2. Kao što je poznato, brojevi su zatvorena grupa riječi u kojoj nema promjena – ne proširuje se, nema novih jedinica te ih stoga i

4.3.3.2. Gramatičke osobine i tvorba brojeva u turskom jeziku

4.3.3.2.1. Berbić se pri opisu *promjene brojeva* u turskom više koncentriše na njihovo slaganje i redosljed pri pravljenju većeg, višecifrenoga broja, a manje na deklinacijske promjene koje su, izgleda, važnije pri opisu osobitosti brojeva u bosanskom jeziku.

²²² Napominjemo da pojam “razbijeni brojevi”, kako se vidi iz Berbićeve gramatike, ima širi opseg od uobičajenog značenja pojma razlomački brojevi – on istodobno podrazumijeva i postotke kao vrstu razlomačkih brojeva (npr. konstrukcija *yüzde bir*, koju Berbić prevodi kao “pod sto jedan”, ustvari je konstrukcija za iskazivanje postotaka / procenata u turskom jeziku; 50b).

Berbić na samom početku prvo pokušava nabrojiti.²²³

- Opis rednih brojeva u bosanskom Berbić otpočinje nabranjem.²²⁴

Nakon nabranja jednočlanih brojeva, Berbić posebnu pažnju posvećuje nabranju višočlanih brojeva, i glavnih i rednih uporedo, npr.:

[... ASLİYYE	MÜRETTEBE
<i>dvadeset i jedan</i>	<i>dvadeset prvi</i>
<i>"i jedna = yigirmi bir</i>	<i>"prva yigirmi</i>
<i>birinci</i>	
<i>"i jedno</i>	<i>"prvo; 86a].¹²⁵</i>

Redni brojevi, kako Berbić zapaža, u srednjem rodu, isto kao i pridjevi, mogu imati i nastavak *-o* i nastavak *-e*: [... sıfatlar gibi müntehâ olan harflerine göre bî-taraf cinsde (*O*) yahud (*E*) alur; 88a].

4.3.3.1.3. Opis osnovnih brojeva otpočinje s opisom broja *jedan*, npr.:

[A' dâd-ı asliyyeden: *jedan, jedna, jedno* (bir) sıfatı gibi müfredde tasrîf olunurlar ve cem'ada ba'zı veya yalnızlığı beyân etmesinde ve müfredi olmyan isimlerle beraber, *vile* = (bir ot çatalı, bir yaba), *jedna kola* = (bir

4.3.3.2.1. Berbić se pri opisu *promjene brojeva* u turskom više koncentrira na njihovo slaganje i redoslijed pri pravljenu većeg, višecifrenoga broja a manje na deklinacijske promjene koje su, izgleda, važnije pri opisu osobitosti brojeva u bosanskom jeziku. To je posve razumljivo: o gramatičkim pokazateljima kategorije roda brojeva u turskom nema se šta posebno reći, o jednini i množini jako malo, a o promjeni kroz padeže u daleko manjem obimu nego o padežnim oblicima brojeva u bosanskom jeziku.

Stoga ćemo slijediti logiku Berbiće-va opisa brojeva u turskom, koja je takva ponajviše zbog uobičajenog osmansko-turskog shvatanja pojma *promjenljivosti* brojeva u tom jeziku.

4.3.3.2.2. Na početku opisa brojeva u turskom jeziku Berbić prvo redom nabroja glavne (proste) brojeve unutar manjih cjelina: *jedinci* (*âhad*),

²²³ Slijedeći princip klasifikacije on prvo daje osnovne oblike glavnih brojeva. Treba skrenuti pažnju da je pri odabiru brojeva u bosanskom jeziku Berbić koristio sve načine izgovora brojeva za koje je čuo, i vjerovatno je to za njega važno. Pri opisu jezika slijedio je princip deskripcije. Tako kod njega u pravilu možemo pronaći obje varijante izgovora brojeva od 11 do 20 (npr. *jedanaest / jedanajest, četрнаest / četrnajest* i sl.), kao i kod brojeva 20, 30, 40 i sličnih (*dvadeset / dvajest* i sl.).

²²⁴ [Mürettebe (*Redni*)

(Müzekker)	(Mü'ennes)	(Bitaraf)	
<i>prvi</i>	<i>prva</i>	<i>prvo</i>	= (birinci)
<i>drugi</i>	<i>druga</i>	<i>drugo</i>	= (ikinci)
<i>treći</i>	<i>treća</i>	<i>treće</i>	= (üçüncü) ... 84a].

²²⁵ U skladu sa svojom metodom opisa bosanskog jezika na turskom, Berbić daje posebne oblike za rod kod glavnih, rednih, i kod jednočlanih i kod višočlanih brojeva.

‘araba), *jedna vrata* = (bir kapu), yahud *jedni misle* = (Ba‘zilar zann ediyorlar), *jedni govore* = (Ba‘zıları söylüyor), *jedni toware* = (Ba‘zıları yük sarıyorlar), *jedni tvore* = (Ba‘zılar icrâ ediyor yahud), *jedni Bošnjaci* = (Ba‘zı Boşnaklar); 88a].²²⁶

Pris opisu promjene broja *dva* u bosanskom jeziku, Berbić navodi i one promjene brojeva koje on ne imenuje i terminološki ne klasificira u određenu vrstu brojeva, ali se na osnovu deklinacijskih oblika vidi njihova semantička sličnost sa brojevima – najčešće se radi o brojnim pridjevima i priložnim brojevima (88a).

Prvo daje opis deklinacijskih oblika za ženski rod.²²⁷ Primjere takve

desetaci (‘aşarât), *stotinjače* (miet), *hiljade* (ulûf), *milijoni* (milyonlar), kako slijedi:

[... jedinci = <i>âhad</i>	desetaci = ‘aşarât
1 (<i>bir</i>) jedan	10 (<i>on</i>) deset
2 (<i>iki</i>) dva	20 (<i>yirmi</i>) dvadest
3 (<i>üç</i>) tri	30 (<i>otuz</i>) trideset
... 44b]. ²²⁸	

Berbić pomalo nejasno objašnjava redosljed jedinica i desetica u brojevima od 11 do 19, dok za brojeve u ostalim slučajevima dodaje “... iza desetaka samce redom govoriće se...” (46b) i “najveći broj najpr’ed pa sve manji iza većeni broja govori se ...” (46b). [...16 *on altı* (šestnaest), 17 *on yedi* (sedamnaest), 18 *on sekiz* (osamnaest), 19 *on dokuz* (dev’tnaest), 21 *yirmi bir* (dvadest i jedan) ... 46b].

²²⁶ Broj se jedan u bosanskom može, kako Berbić navodi, deklinirati u jednini kao pridjev, a kad je u množini, onda označuje neodređeni broj ili “izuzimanje” (*yalnızlıktı*), kao u primjerima: *jedni govore, jedni toware, jedni misle, jedni Bošnjaci* (88a). Broj jedan može se u bosanskom upotrebljavati i uz imenice koje nemaju jednine, npr.: *jedna kola, jedna vrata*.

²²⁷ [... (77 madde) *dva, dv’e, dva* = (iki), kezâ *oba, ob’e, oba* = (ikisi) *obadva, obadv’e* = ikiside, *tri* = (üç), ve *četiri* (dört), ‘adedler yalnız cins-i mü’ennesde zîrde gösterildiği vech üzere tasrîf olunurlar:

(Mü’ennes)

<i>dv’e</i>	<i>tri</i>	<i>četiri</i>	(mücerred)
(iki)	(üç)	(dört)	
<i>dv’eju</i>	<i>triju</i>	<i>četveriju</i>	(muzâf ileyh)
(ikinin)	(üçünün)	(dördünün)	
<i>dv’ema</i>	<i>trima</i>	<i>četverima</i>	(mef’ûl leh)
(ikisine)	(üçüne)	(dördüne)	
<i>dv’e</i>	<i>tri</i>	<i>četiri</i>	(mef’ûl bihi)
(ikisini)	(üçünü)	(dördünü)	
<i>dv’e!</i>	<i>tri!</i>	<i>četiri!</i>	(mef’ûl nidâ’i)
(iki!)	(üç!)	(dört!)	
<i>dvima</i>	<i>trima</i>	<i>četirima</i>	(mef’ûl me’a)
(ikisiyle)	(üç ile)	(dört ile)	... 88a].

²²⁸ Od složenih brojeva skrenut ćemo pažnju na broj 100.000 za koji Berbić navodi leksemu “yük” u istom značenju:

deklinacije navedenih oblika brojeva u ž. r. srećemo u nastavku teksta: [...Niteki *dv'e silne vojske* = (iki kuvvetli ordu) *tri turske vojvode* = (üç Türk kumandanı), *dv'ema ženama* = (iki 'avrata); 90a]. Slijede primjeri povezanosti brojeva sa odgovarajućim padežnim oblicima ličnih zamjenica spojenih sa prijedlozima:

[Yahud harf-ı cerrle muttasıl olan zamâyir-i şahsiyye ile bulunur niteki (*od nas, od njih*), *dv'ēju, triju*, (bizden, onlardan, ikisi, (üçisi) *vama dvoma* = (sizin ikinize) ... 90a].

Ako se navedeni brojevi direktno stave uz prijedloge, onda se ne dekliniraju i ne mijenjaju po rodu [... Bi l-'aks mezkûr 'adedler hurûf-ı cerrden birine mukâren bulunurlar ise tebdîl ve tasrîf olunmazlar; 90a]. Berbić, nastavljaajući opis navedene pojave, precizira pravilo: ma koji prijedlog da je u pitanju, imenice i pridjevi uz navedene brojeve uvijek stoje, po Berbiću, u "nominativu" [... Lâkin harf-ı cerr kangisi olursa olsun mezkûr 'adedlerin isimleri ve sıfatları dâ'imâ mücerred (haber) hâline rücû' ile kalurlar niteki: *orao od dv'e glave* = (iki başlı kartal "kara kuş") *İsao sam u četiri kuće* = (dört eve gitdim geldim), *stoji na dv'e noge* = (İki ayak üstünde turnyor), *od dv'e sestre d'eca* = (İki kız kardâş çocuğı), *Udariše sa četiri strane*

Za slaganje prostih brojeva iznad *sto* (100) Berbić također daje primjere (46b–48b). Npr.:

[... 189 *yüz seksen dokuz* (sto i osam deset i devet), 965 *dokuz yüz altmış beş* (devet stotina i šeset pet), 1.025 *bin yirmi beş* (hiljadu i dvadeset i pet), 2.336 *iki bin üç yüz otuz altı* (dvě hiljade i tri stotine i trideset i šest), 10.521 *on bin beş yüz yirmi bir* (deset hilada i pet stotina i dvadest i jedan), (99.999 *doksan dokuz bin dokuz yüz doksan dokuz*). (devet deset i devet hilada i devet stotina devet deset i devet), 256.423 *iki yüz elli altı bin dört yüz yirmi üç* (dvěsta i pedeset i šest hiljada i četiri stotine i dvadeset i tri) ... 46b–48b].

Govoreći o slaganju rednih brojeva u turskom, Berbić ističe da kod složenih brojeva nastavak za redni broj prima samo posljednja brojka:

[... U složeni brojeva samo najmanjem broju (-*İNCİ*) dočetak dostavi se. Ostali što su veći prostom načinu upotrebljuje se, kao što: *on birinci* = jedanaesti, "*yirmi dokuzuncu*" dvadest deveti ... 48b].

Slična je situacija i kod dijelnih brojeva:

[... u ovog broja dočeti ko i redovni u složenom broju na kraju najmanjem broju (-*ER*) dostavi se kao što: *yirmi beşer* = po dvadeset i pet, "*otuz dörder*" = po trideset i četiri" ... 48b].

Kod razlomačkih ("razbijenih") brojeva opis je malo drukčiji, iako opet

[... (tovari)	<i>yük</i> 100 000	(<i>yüz bin</i>)	stotina hiljada
200. 000	<i>iki yüz bin</i>	(<i>iki yük</i>)	dvesta hiljada
300. 000	<i>üç yüz bin</i>	(<i>üç yük</i>)	trista hiljada ... 46b].

Ili: [1.000.000 *bir milyon* (*on yük*) jedan milijon, 1.000.000.000 *bir milyar* (*on bin yük*) jedan milijar; 46b].

= (Dört taraftan vurdılar “hücum etdiler”), *preko tri vode studene* = (üç soğuk su aşırı), *iza tri gore zelesne* = (üç yeşil balkanın arkasından) ilh; 90a]. Radi se, kako vidimo, o upotrebi tzv. *okamenjenoga akuzativa* u bosanskom jeziku. Brojevi koji označavaju neživa bića muškog i srednjeg roda uopće se ne mijenjaju:

[Müzekker ve bî-taraf cinslerinden zî-rûhin gayri olan nesnelere dâ'ir bahs olundığı takdîrde mezkûr sayılar aslâ tebeddül etmez; 90a].

Imenice uz te brojeve, po Berbiću, uvijek su u genitivu jednine, a dolaze u obliku osnovnog pridjeva neodređenoga načina:

[... Ve bu sayıların isimleri dâ'imâ müfred-i izâfet hâlinde geldiği gibi sîga-ı 'âdiyyeden olan sıfât-ı asliyyede böyle gelmektedir niteki (*İşao sam u dva sela* = (iki köye gitmişim), *gledao s tri brda* = (üç dağdan bakdim) *kod četiri stuba* = (dört nerbân yanında yahud dört bigâr yanında) *na dva bela kamena* (iki beyâz taş üzerinde) *dva visoka rasta* = (iki ulu meşe ağacı – iki yüce meşe ağacı – yüksek iki meşe ağacı) *od četiri jaka točka* = (kuvvetli dört çeşmeli) (ağızlı) *bili su se oko tri tvrda grada* ... 90a].

Ista je promjena bez obzira na to radi li se o ljudskim bićima ili životinjama, kada navedeni brojevi stoje uz prijedloge.²²⁹ Berbić opisuje i situaciju

nedovoljno jasan [... te čitavom broju na kraju (-DE) dočetak dodaje se i iz ovog dijo što znači broj dođe kao što: *karpuzun beşde biri* = petina lubenice ...48b]. Supstantivirani lokativ (nazivnik) dolazi naprijed, a potom dolazi brojnik.

4.3.3.2.3. Berbić također u svome opisu skreće pažnju i na dodavanje pluralnog sufiksa *-lar/-ler* turskim kardinalnim brojevima. Dodavanjem pluralnog nastavka *-lar/-ler* na brojeve u turskom jeziku imamo naglašen proces poimeničenja (*supstantiviranja*) brojeva, kako slijedi:

[... Prostim brojevima kad dočetak (-LER) dostavi se jednog skupa ljudi broj znači kao što: (*üçler*) trojica, (*yediler*) sedmerica, (*on ikiler*) dvanaes-terica, (*kırklar*) četeresterica; 50b].²³⁰

Imeničko svojstvo “oddijelnih brojeva”, koji u Berbićevom opisu već imaju približno značenje *brojnih imenica za nazive razlomaka*, pluralnim se sufiksom *-ler/-lar* dodatno pojačava:

[... Oddijelnim brojevima (-LER) dočetak dostavi se, te množinu znače, kao što: (*üçlemeler*) (*sülüsler*) tretine, (*dörtlemeler*) (*rub'lar*) (çeyrekler) frtalji, četvrtine; 50b].

4.3.3.2.4. Pri opisu brojeva u turskom jeziku, Berbić daje primjere

²²⁹ [... (Mezkûr 'adedler hurûf-i cerrle mukâren olduğu vakit eşhâsı ve hayvânâtndan böylece bahs olunur niteki, *od tri brata rođena* = (üç öz birâderden) *pokraj četiri mašinista* = (dört makinecinin yanında, yanından) *ore na dva vola* = (iki öküzle çift sürüyor) *vozi se na četiri konja* = (dört bârgirli 'araba ile geziyor) ... 90a].

²³⁰ Ako pogledamo Berbićev opis brojeva u bosanskom, pronaći ćemo i odgovarajuće “brojeve-imenice” koji se u bosanskom drukčije dobijaju. To su, ustvari, brojne imenice za označavanje tačnog broja muškaraca, izvedene od osnove zbirnog broja sufiksom *-ica*.

kada navedeni brojevi prelaze u imenice koje imaju dva svojstva: a) velik stepen određenosti, b) označavaju tačan broj jedinki muškoga roda.²³¹

To su **brojne imenice** koje imaju istu deklinaciju kao i ostale imenice ženskoga roda,²³² a koje i Berbić tako imenuje (90a–92a).²³³

Brojevi *dva*, *tri*, *četiri* mogu dobiti druge forme kad stoje, kako Berbić navodi, uz “ism-i câmi‘lere” / zbirne imenice (92a). Takve zbirne imenice-brojevi jesu sljedeći:

[...*dvoje* = (ikisi) *troje* (üçi) *obadvoje* = *oboje* (ikisinde) *četvero* = (dördi) bunlar vech-i âti üzere tebdîl ve tasrîf olunurlar; 92a].

Berbić također navodi i primjer promjene **zbirnih brojeva** u bosanskom jeziku.²³⁴ Pridjevi i imenice koje dolaze uz navedene brojeve stoje u genitivu množine, a ako se radi o zbirnoj imenici, onda dolaze u genitivu jednine [eğer ism-i câmi‘ iseler müfred-i muzâf ileyh kalurlar;

promjene različitih vrsta brojeva (prostih, rednih, razbijenih) kroz padeže (N, G, D, Ak):

[... (Padeži brojeva)

Imenitelni Roditelni Datelni Vinitelni
Mücerred İzafet Mef‘ûlün ileyh
Mef‘ûlün bih

(bir) (birinin) (birine) (birini)
 jedan jednog jednomu jednoga
 (birinci) (birincinin) (birinciye)
 (birinciyi)

prvi prvog prvome prvoga
üçleme üçlemenin dörtlemeye
dörtlemeyi

sülüs} sülüsünün} rub ‘una}
rub ‘unu}

tretina tretine četvrtini
 četvrtinu

çeyreğe çeyreği ftrtlju ftrtlja;
 50b].

Dakle, Berbić se ograničio na deklinaciju onih brojeva u osmanskome turskom jeziku koji se sastoje od jedne lekseme.

²³¹ [...] (Harf-ı cerrler bulunmadığı zaman mezkûr ‘adedler cins-i müzekker için en ziyâde mu‘ayyen isimlere munkalib oluyorlar, *dvojca* = (iki kişi) *obojica* = (ikisi) *obadvojca* = (ikiside) *trojica* = (üç kimse) *četvorica* = (dört kişi) = dördi; 90a].

²³² One, zapravo, imaju samo jedninu i mijenjaju se kao imenice -a vrste.

²³³ [...] (Bu ‘adedî isimler sâ’ir isimler gibi cins-i mü’ennes kâ’idelerine tevfiikan ahvâlde tebdîl ve tasrîf olunur ki niteki (*dao sam dvojici učenika* = (iki tâlibe verdim) *četvorici vojnika* = (dört ‘askere) *trojici dobri junaka* = (iyü üç bahâdırı) ilh; 90a–92a].

²³⁴ [...] Ahvâl-ı Müfred

(<i>dvoje</i> = iki dâne)	<i>troje</i> = üç dâne)	<i>četvero</i> = dört dane
(<i>dvoga</i> = ikisinin)	<i>troga</i> = üçünün)	<i>četveroga</i> = dördinin
(<i>dvoma</i> = ikisine)	<i>troma</i> = üçüne)	<i>četverome</i> = dördine
(<i>dvoje</i> = ikisini)	<i>troje</i> = üçüni)	<i>četvero</i> = dördini
(<i>dvoje!</i> = ikisi)	<i>troje</i> = üçi)	<i>četvero!</i> = dördi
(<i>dvome</i> = ikisiyle)	<i>trome</i> = (üçile)	<i>četverome</i> = dördi ile; 92a].

92a].²³⁵ Radi se o riječima koje imaju – kako Berbić ističe – “mahlût-i cins” / **zajednički rod**, odnosno označuje skupinu u kojoj se mogu nalaziti bića različitih rodova (92a). Kako Berbić navodi, od prethodno spomenutih brojeva (od 1 do 4) razlikuju se brojevi 5, 6 i dalje pošto za svaki rod imaju samo jedan način (bir siyâk) promjene (94a).

[... Bunlardan mâ'adâ olan a'dâd-i asliyyeden (*pet* = beş) (*šest* = altı) (*sedam* = yedi) ve ilh 'adedler her bir cins için bir siyâkda kalurlar; 94a].

Razlika se između zbirnih brojeva²³⁶ i brojnih pridjeva u Berbićevim primjerima primjećuje pri nuđenju određenih prijevodnih ekvivalenata. Složenost opisa brojeva u bosanskom, kako vidimo iz Gramatike, izgleda da ponajviše leži u činjenici da oni imaju i vrlo važnu osobinu rekcije, odnosno da u bosanskom brojevi zahtijevaju određeni padež, odnosno drukčiji oblik riječi prije kojih dolaze. To nije slučaj sa brojevima u turskom jeziku.

Dakle, Berbić se ograničio na deklinaciju onih brojeva u osmanskome turskom jeziku koji se sastoje od jedne lekseme.

Pri opisu brojeva u turskom srećemo se sa prilično *pravilnom* tvorbom i, stoga, manjim brojem supletivnih oblika. Slaganje brojeva s drugim riječima ne zahtijeva složen sistem promjene kroz padeže (i broj) kao što je to slučaj sa slaganjem brojeva u bosanskom jeziku. Uzevši u obzir i tipološku osobitost nepostojanja morfološkog obilježja za razlikovanje roda, dolazimo do zaključka da ni sistem promjene riječi kroz rodove kod turskih brojeva ne pravi poteškoće za njihovu relativno jednostavnu upotrebu u komunikaciji. Na takav nas zaključak navodi Berbićev opis gramatičkih osobina i tvorbe brojeva u turskom jeziku, dat uporedo s opisom istih kategorija u bosanskom jeziku.

²³⁵ Npr.: [... *troje prasad* = (üç tonuz yavrisı) *dvoje d'ece* = (iki çocuk) *četvero pilića* = (dört dane piliç) *troje čeljadi* (üç (nufûs) s *dvoje nejake djece* = (üç ufak çocukarla ilh); 92a].

²³⁶ Zbirni brojevi sa sufiksom *-ero* slažu se s imenicama na sljedeći način: [...*četvero tičadi* = (dört dane kuş yavrisı) *petero jaja* = (beş dane yumurta) *šestero piladi* = (altı dane civ-civ) *osmero magaradi* = (sekiz dane sapa) *devetoro kopiladi* = (tokuz 'aded piç) ... 94a]. U nastavku gramatike slijedi promjena multiplikativnih brojeva s obzirom na rod:

[(Müzekker)	(Mü'ennes)	(Bitaraf)
<i>jednostruki</i> = <i>jednostruka</i> = <i>jednostruko</i>		= (bir saphı, telli)
<i>dvostruki</i> = <i>dvostruka</i> = <i>dvostruko</i>		= (iki telli, iki kat)
<i>trostruki</i> = <i>trostruka</i> = <i>trostruko</i>		= (üç telli, üç kat)
<i>dvojaki</i> = <i>dvojaka</i> = <i>dvojako</i>		= (iki türlü) ... 96a].

Berbić u svojoj gramatici spominje i multiplikativne brojeve koji objašnjavaju *koliko puta* ili *koji put* se nešto zbiva [... Bir şeyin kaç kerre veya kaçınıcı defa 'vukû'mı beyân

Napomena: Prijevodni ekvivalenti turskih brojeva u bosanskom, i obrnuto, samo djelomično ukazuju na ogromne teškoće, pri kontrastiranju, u pronalaženju formalnih (gramatičkih) korespondenata na razini opisa gramatičkih osobina i tvorbe brojeva u spomenutim (L1 i L2) jezicima. Navedene teškoće povezane su sa pitanjem relativnosti brojeva kao kategorije vrste riječi u svakom od spomenutih jezika.

4.3.4. Relativnost kategorije brojeva kao vrste riječi i kontrastiranje jezika

4.3.4.1. Relativnost kategorije broja kao vrste riječi u Berbićevoj gramatici

4.3.4.1.1. Pošto je Berbić želio objasniti gramatiku bosanskog na turskom, pri opisu brojeva bio je “prisiljen” davati, osim opisa, i njihove prijevodne ekvivalente u turskom. Drugim rječima, Berbić u svome opisu brojeva i u jednom i u drugom jeziku često skreće pažnju na problem razumijevanja same kategorije broja kao vrste riječi. Osobito se zadržava tamo gdje se određena vrsta brojeva u jeziku L1 izražava na više načina u jeziku L2, i obrnuto. Kada pri opisu neke gramatičke pojave vezane za brojeve u jeziku L1 pronade “ekvivalentne forme” u jeziku L2, a potom pri opisu iste

içün (*jedanput* = (bir kerre) *dvaput* = (iki kerre) *triput* = (üç kerre) *pet puta* = (beş kerre) *sedam puta* = (yedi kerre) *sto puta* = (yüz kerre) ve ilh denilür; 96a]. Pri nabranjanju, on odvojeno navodi izraze koji govore o tome po koji put se nešto dešava: [...Yahud (*prvi put* = (birinci def’a) *drugi put* = (ikinci def’a) yahud başka def’a (*treći put* = üçüncü def’a) *peti put* = (beşinci def’a) ilh denilür; 96a]. Nakon toga, u istom kontekstu govori o posebnoj upotrebi rednih brojeva koja je bliža adverbijalnosti nego multiplikativnosti citiranih brojeva: [...Yahud *prvom* = (birinciye, birden) *drugom* = (ikinciye) başka ikinci kerreden, *trećom* = (üçüncü def’aden) *petom* = (beşinci ile, beşinci def’adan) *šestom* = (altıncı ile, altıncı def’adan) ilh denilür; 96a]. Kao potvrdu za navedeno, navest ćemo odlomak iz gramatike koji potvrđuje da navedena vrsta brojeva spada u **brojne priloge** [...Yahud (*dvojinom* = (iki misil) *trojinom* = (üç misil) bunlar zarf u hâl sûretinde kâ’im olarak tebdîl ve tasrîf olunmazlar; 96a]. Cpf. *Dvojinom* = dva puta toliko, *trojinom* = tri puta toliko (GBJ 1890: 83). Za *brojne imenice* koje uglavnom predstavljaju nazive za razlomke Berbić kaže da su to brojevi koji govore o jednakim dijelovima neke stvari i mijenjaju se isto kao imenice, zavisno od fonema na koji se završavaju (96a). [...Bütün olan şeyin müsâvî olan aksâmını beyân için *polovina* = (nisf, yarım, buçuk) *trećina* = (üçde bir, sülüs, üçleme) *četvrtina* = *çetvrt* = (rub, dörtde bir, dörtleme) *petina* = (humus, beşde bir, beşleme) *šestina* = (sudus, altıda bir, altılama) bu sayılar müntehâ oldukları hurûfe göre isimler gibi tebdîl ve tasrîf olunurlar; 96a].

ili slične pojave u jeziku L2 nađe ekvivalentne forme iz jezika L1, onda se srećemo sa nekom vrstom ovjere / potvrđivanja rezultata usporedbe.²³⁷

Iako je Berbićeva definicija brojeva u bosanskom i turskom jeziku gotovo identična, pri klasifikaciji brojeva na vrste sreće se s razlikama koje su uglavnom posljedica različitosti gramatičkog opisa brojeva u dvjema različitim gramatičkim tradicijama. Sličnost klasifikacije uočljiva je, također u razumijevanju glavnih i rednih brojeva u bosanskom i turskom,²³⁸ iako dalja klasifikacija podrazumijeva razlike, ne toliko u terminološkom koliko u spoznajnom smislu onih osobitosti brojeva u bosanskom i turskom koje su, po Berbiću, bitne za razumijevanje navedene vrste riječi. Stoga i važan element u klasifikaciji brojeva u jezicima koji se uspoređuju predstavlja razvijenost njihova gramatičkoga opisa. Nakon pažljivije analize Gramatike, došli smo do zaključka da brojevi u Berbićevom opisu bosanskog i turskog jezika *nisu jednako i na isti način promjenljive kategorije riječi*.

Jedan od ciljeva kontrastivne metode u jeziku jeste pokazati što više elemenata strukturne razlike gramatičkog sistema jezika L1 i jezika L2. Dio opisa brojeva u bosanskom gdje Berbić pokušava dati prijevodne ekvivalente navodeći neke numerative i lekseme osobene za način izra-

²³⁷ Za bolje razumijevanje opisa brojeva u bosanskom i turskom bilo bi dobro obratiti pažnju na:

- a) relativnost klasifikacije brojeva u jeziku L1 i jeziku L2;
- b) ulogu numerativa i nekih leksema za izražavanje brojeva u turskom (jeziku L2) koji ukazuju na razliku u načinu izražavanja brojeva u jeziku L1 i jeziku L2;
- c) asimetričnost opisa gramatičkih osobina brojeva u jeziku L1 i jeziku L2;
- d) uvođenje novih leksema za iskazivanje određene “podvrste” brojeva u jeziku L2 (stranom jeziku) na osnovu logike maternjeg jezika L2;
- e) relativnost shvatanja kategorije broja kao vrste riječi unutar gramatičkog sistema svakog jezika koji se poredi, pojedinačno i
- f) povezanost gramatičkog opisa brojeva u bosanskom i turskom, u širem smislu.

²³⁸ Berbićevu podjelu brojeva na vrste u bosanskom i turskom možemo predstaviti tabelarno na sljedeći način:

brojevi u bosanskom	brojevi u turskom
1. <i>prosti</i> / ‘âdiyye / asliyye	1. <i>prosti</i> / <i>a’ dâd-ı asliyye</i>
2. <i>redni</i> / <i>a’ dâd-ı mürttebe-i vasfîyye</i>	2. <i>redni</i> / <i>a’ dâd-ı vasfîyye-i mürettebiyye</i>
3. <i>neodređeni</i> / <i>a’ dâd-ı gayri mu’ ayyene</i>	3. <i>oddjelni</i> / <i>a’ dâd-ı tevzî’ iyye</i>
4. <i>zbirni brojevi</i> / <i>a’ dâd-ı câmi’ a</i>	4. <i>razbijeni</i> / <i>a’ dâd-ı kesriyye</i>

žavanja brojeva u turskom,²³⁹ mogao bi predstavljati jedan od primjera klasične upotrebe prijevodnih ekvivalenata u kontrastivnom “tumačenju jezika” na kraju 19. stoljeća.

Asimetričnost gramatičkog opisa brojeva u bosanskom i u turskom jeziku u Berbićevoj gramatici posljedica je razlike gramatičkih osobina same kategorije brojeva kao vrste riječi u spomenutim jezicima. To podrazumijeva i razliku kategorije roda brojeva koja je čisto tipološke naravi, o kojoj Berbić ne teoretizira, ali se ona odražava na sam gramatički opis u jeziku L1 i jeziku L2. Pošto Berbić prije svega uspoređuje gramatički sistem bosanskog i turskog jezika kroz prizmu dviju različitih gramatičkih tradicija a na primjeru već postojećih gramatičkih opisa istih kategorija riječi, ne smije se zanemariti niti postojeća “gramatička literatura” koju Berbić koristi.

Uvođenje “novih leksema” za iskazivanje određene “podvrste” brojeva u jeziku L2 (stranom jeziku), na osnovu logike maternjeg jezika L2, ogleda se u opisu “oddijelnih brojeva” koji se dobijaju u formi *broj* + *sufiks -leme*, npr.: *üçleme*, *dörtleme*, *beşleme* (48b) i sl. Analiza upotrebe konstrukcije sa paradigmom *glavni broj* + *-leme* i sl. otkriva nam svu višeznačnost izraza u kojima stoji, u različitim sintaktičkim kontekstima. Kao glagolska imenica može implicirati i distribuiranje i multipliciranje u procesu brojenja. Kao glagol koristi se također u sličnom kontekstu (frekventnija upotreba), tako da umjesto izraza sa leksemom *misil* (jednaka količina nečega), kao što je, npr., izraz *iki misline çıkarmak* (udvostručiti

²³⁹ Vidi: [... *dvoje* = (iki dane) *troje* (üç dane) *četvero* = (dört dane) üç cinsin cem'inde tekellüm olunur niteki: *dvoje opanci* = (iki çift çarık) *dvoje d'ece* = (iki dane çocuk) *dvoje vrata* = (iki 'aded kapu) *oboje volovi* (çift öküzlerin ikisi) *oboje teladi* = (buzakların ikisi) *oboja kola* = ('arabaların ikisi) *obadvoje konji* = (çift bârgirin ikisi) *obadvoje mačadi* = (kedi yavruharın ikisi) *obadvoje krila* = (kanâdların ikisi) *troji svatovi* = (dügüncilerin üçü) *troje štenadi* = ... 92a–94a]. Navedene brojeve u bosanskom Berbić uspoređuje sa sljedećim izrazima u turskom: a) *broj* + *numerativ tane*, *broj* + *numerativ çift*; b) *broj* + *numerativ adet*; c) *imenica u gen.* + *ikisi*. Slična je situacija sa multiplikativnim brojevima u bosanskom tipa *jednostruk*, *dvostruk* i sl., gdje Berbić u turskom koristi izraze: *bir saplı*, *bir telli* = *jednostruk*, *iki saplı*, *iki telli*, *iki kat* = *dvostruk* i sl. Za priložne brojeve *jedanput*, *dvaput* i sl. u turskom koristi izraz *broj* + *leksem “kerre”*, a za slične brojeve kao što su *prvi put*, *drugi put* i sl. uglavnom u turskom koristi izraze tipa *broj* + *leksem “defa”*. Brojevi koje Berbić navodi u obliku “dvojinom, trojinom” u njegovoj gramatici predstavljaju se izrazima *broj* + *leksem “misil”* u turskome jeziku. Za brojne imenice u bosanskom na *-ica* (dvojica, trojica) Berbić u turskom koristi izraze *broj* + *leksem “kişi”* i *broj* + *sufiks -ler/-lar*.

nešto) često se koristi izraz *ikilemek* i sl. U rečenici *Arkayı dörtleyelim!* (kad je gužva u prijevoznome sredstvu) – *Hajde sjednimo pozadi po četiri!* i sličnim primjerima katkad se u prijevodu približavamo onome što se u bosanskom jeziku naziva dijelnim brojevima (*prijedlog* “*po*” + *broj*). U sintagmi “*üçleme halat*” = *trostruki konopac* (*triput obmotan*), i sličnim sintagmama, značenje leksema na paradigmu *broj* + *leme* blizu je značenju multiplikativnosti, odnosno značenju multiplikativnih brojeva. Međutim, Berbić i razlomačke brojeve u bosanskom, kao što su *polovina*, *trećina*, *četvrtina* i sl. pokušava značenjski približiti izrazima u turskom na paradigmu *broj* + *-leme*, uspostavljajući neku vrstu sinonimičnosti sa leksemama koji inače zamjenjuju razlomačke brojeve u turskom, npr.:

[... <i>yarımlama</i>	<i>sülüs</i>	<i>rub</i> ‘
<i>nısf</i>	<i>üçde bir</i> } tretina	<i>çeyrek</i>
<i>yarım</i> } napolce	<i>üçleme</i>	<i>dörtde bir</i> } četvrtina
<i>buçuk</i> pola	<i>dörtleme</i>	<i>fırtal</i>
<i>ikide bir</i>		... 50b].

U osmansko-turskoj gramatičkoj tradiciji, u svim važnijim gramatikama, pri opisu brojeva kao vrste riječi nemamo sličnog opisa “brojeva u turskom koji se prave dodavanjem sufiksa *-leme* na glavni broj”.²⁴⁰ Berbić, bez obzira na ustaljeno frekventno značenje leksema na oblik *broj* + *-leme* u turskom jeziku, pokušava logički takve lekseme uvrstiti u razlomačke brojeve. No, takve lekseme, kao što je poznato, u turskom gotovo da ne funkcioniraju kao brojevi. Samo u rijetkim kontekstima moguće je izraz tipa *broj* + *-leme* prevesti na bosanski jezik²⁴¹ glagolskom frazom *glagol* + *dijelni broj*.²⁴² *Sama pojava zanimljiva je zbog Berbićeva pokušaja da*

²⁴⁰ Dakle, Berbić je jedan od rijetkih koji takvoj “vrsti brojeva” u to vrijeme pridaje posebnu pažnju.

²⁴¹ Npr. *Arkayı üçleyelim! – Sjedimo pozadi po troje* i sl.

²⁴² Moguće je da je Berbić uzimao u obzir i šire semantičko polje izraza *broj* + *sufiks -leme* u turskome jeziku i da je na to pokušao skrenuti pažnju onima koji će učiti turski iz njegove gramatike. Međutim, bez obzira i na to, teško možemo ozbiljno govoriti o tome da navedeni izrazi u turskom uopće funkcioniraju kao brojevi – bilo kao dijelni bilo kao razlomački. Ti izrazi formalno funkcioniraju više kao deverbale imenice, a manje kao brojne imenice u turskom (kao što su: *yarım*, *yarı*, *çeyrek*, *buçuk* i sl.), te je stoga prilično teško, osim možda po načinu tvorbe (*broj* + *-leme*), dovoditi sve spomenute lekseme u izravnu vezu i svrstavati ih u istu grupu riječi. Štaviše, lekseme kao što su: *yarım*, *yarı*, *çeyrek*, *buçuk* i sl. često se mogu upotrebljavati i kao imenice i kao pridjevi, što se ni u kom slučaju ne može reći za lekseme u turskom nastale na oblik *broj* + *sufiks -leme*.

intuitivno, a ne na osnovu gramatičke tradicije, uspostavi vezu, prvo – izraza broj + sufiks -leme sa razlomačkim i dijelnim brojevima u turskom jeziku – i drugo – semantičku vezu sa sličnim brojevima u bosanskom jeziku.

Ako se osvrnemo na Berbićevo razumijevanje kategorije broja kao vrste riječi unutar gramatičkog sistema bilo kojega jezika koji opisuje, vidjet ćemo da on brojeve u bosanskom jeziku razumijeva na jedan način a brojeve u turskom na drugi način. Donekle se radi i o različitim pristupima samom gramatičkom opisu te vrste riječi, mada je usporedba sa drugim jezikom implicitna i pri opisu bosanskog i pri opisu turskog jezika. Zadržimo li se na Berbićevom razumijevanju kategorije broja u bosanskom, zapaziti ćemo dvije za nas zanimljive pojave:

- a) Berbić cjelovitiji opis brojeva daje pri opisu promjene brojeva nego pri njihovoj klasifikaciji;
- b) brojevi se na osnovu deklinacijskih nastavaka, odnosno kategorije *promjenljivosti* porede s drugim vrstama riječi u bosanskom. Berbić analizira sljedeće odnose brojeva:

1. Odnos *brojevi* : *pridjevi*:

- glavni brojevi i pridjevi [A‘dâd-ı asliyyeden: *jedan, jedna, jedno* (bir) sıfatı gibi müfredde tasrîf olunurlar ... 88a];
- zbirni brojevi i pridjevi [*četvera kola* = (dört ‘araba) *dvoji opanci* = (iki çift çarık) *troje čorape, rukavice* = (üç çift çöreb ve eldiven) *dvoji svatovi* = (iki düğünciler) *troja rebra* = (üç kaburga) *troji dari* = (üç mükâfât) ilh. Sâ‘ir sıfatlar gibi tebdîl ve tasrîf olunurlar; 94a];
- multiplikativni brojevi i pridjevi [... Mezkûr ‘adedlerin sıfatlar da gibi üç cins ve iki sûreti (‘âdî ve mu‘ayyen) vardır ... 96a].

2. Odnos *brojevi* : *imenice*:

- brojevi “po značenju” (nazivi za neke glavne brojeve) i imenice [... *stotina* = yüz) (*hiljada* = *tisuća* = bin ve (*milijon* = milyon) sâ‘ir isimler gibi tebdîl ve tasrîf olunurlar ... 94a];
- poimeničenje/ supstantivizacija brojeva u bosanskom [... mezkûr ‘adedler cins-i müzekker için en ziyâde mu‘ayyen isimlere munkalib oluyorlar, *dvojca* = (iki kişi) ... 90a];
- brojne imenice na -ica i imenice [... *četvorica* = (dört kişi) = dördi (Bu ‘adedi isimler sâ‘ir isimler gibi cins-i mü‘ennes kâ‘idelerine tevfikân ahvâlde tebdîl ve tasrîf olunur ... 90a–92a];

- brojne imenice za nazive razlomaka na *-ina*, *-nina*, *-inka* i imenice [...*petina* = (hums, beşde bir beşleme) *šestina* = (sudus, altıda bir, altılama) bu sayılar müntehâ oldukları hurûfe göre isimler gibi tebdîl ve tasrîf olunurlar... 96a];

3. Odnos *brojevi* : *prilozi*:

- multiplikativni brojevi i prilozi [... (*prvi put* = (birinci def'a) *drugi put* = (ikinci def'a) yahud başka def'a (*treći put* = üçünci def'a) *peti put* (beşinci def'a) ilh denilür. Yahud *prvom* = (birinciye, birden) *drugom* = (ikinciye) başka ikinci kerreden, *trećom* = (üçünci def'adan) *petom* = (beşinci ile, beşinci def'adan) *šestom* = (altınci ile, altınci def'adan) ilh denilür. Yahud (*dvojinom* = (iki misil) *trojinom* = (üç misil) bunlar zarf u hâl sûretinde kâ'im olarak tebdîl ve tasrîf olunmazlar ... 96a].

Ono što je bitno istaći pri proučavanju odnosa brojeva u bosanskom (L1) i turskom (L2) jeziku jeste činjenica da Berbićev različit pristup uporednom opisu brojeva kao vrste riječi u dva različita jezika katkada navodi na razmišljanje o svim sličnostima i razlikama ne samo Berbićeva opisa brojeva nego i o različitim gramatičkim osobinama same te kategorije broja kao vrste riječi, i u jednom jeziku (L1) i u drugom (L2). Između ostalog, to je i jedan od osnovnih ciljeva (ili posljedica) pisanja usporedne / kontrastivne gramatike.²⁴³

4.3.4.2. *Opći elementi kontrastiranja*

4.3.4.2.1. Kao što smo ranije vidjeli, opće elemente kontrastiranja u Berbićevom opisu sličnosti i razlika brojeva kao vrste riječi u bosanskom i turskom jeziku srećemo na razini:

- a) definicije;
- b) klasifikacije brojeva;
- c) opisa tvorbe;
- d) opisa gramatičkih osobina brojeva (rod, vid, broj, padež).

²⁴³ Imajući na umu gore navedeno, možemo reći da o kategoriji broja kao vrste riječi u bosanskom i/ili u turskom ozbiljnije počinjemo razmišljati tek kad pred sobom istovremeno imamo gramatički opis te kategorije i u drugom jeziku (dakle, i u jeziku L1 i u jeziku L2).

4.4. Zamjenice : *Zamîrler* : *Kinâyât* : *Nar'eçenici* (Upućenice u bosanskom i turskom jeziku)²⁴⁴

4.4.1. Definicija zamjenica

4.4.1.1. Definicija zamjenica u bosanskom jeziku

4.4.1.1.1. Berbić u bosanskom definira zamjenice kao riječi koje stoje umjesto imenica, potkrepljujući definiciju odgovarajućim primjerom:

[İsimlerin yerine kâ'im olan kelimeler zamâyir denilür niteki (*Škola je za državu od velike koristi jer ona nabavlja ovoj dobre građane*)'nin yerine = (*Škola nabavlja državi dobre građane*) = *Mekteb, Hükümet için büyük fâ'idedir zirâ o ona iyü yerli edindirir* – yerine *Hükümet iyü yerli edindirir* dinlediği gibi ilh; 100a].

U Berbićevoj gramatici, kako vidimo iz prethodno navedenoga, pokušava se prikazati i način uvrštavanja zamjenica u složenu rečenicu, kako bi se bolje razjasnilo šta to zamjenica zapravo “zamjenjuje”. Primjeri rečenica dati na oba jezika, dakle, na neki način ukazuju i na sličnost, odnosno razlike u načinu njihova uvrštavanja i slaganja u oba jezika.

4.4.1.2. Definicija zamjenica u osmanskom turskom jeziku

4.4.1.2.1. U poglavlju *Nar'eçenici* – *Kinâyât* (50b) – autor uvodi čitatelje u jednu zanimljivu skupinu riječi koju imenuje kao “kinâyât”, a zapravo ta skupina predstavlja riječi koje ukazuju i na druge, “upućivačke” funkcije “zamjenica” kojih izgleda ni sam autor gramatike nije bio posve svjestan. Definiciju vrste te riječi Berbić daje na sljedeći način:

[... Mesto poznati imenica u govoru i u pisanju što se upotrebljuju r'eçi na tri ruke su: prvo (*zamîr*) ili (*muzmer*), drugo ukazne zamenice (*ism-i işâret*), treće nerazborne (*mübhemât*); 50b].

4.4.1.2.2. Definiciju zamjenica u značenju termina *zamîr* daje odvojeno:

[R'eçi koje zamenjuju imenice zovemo zamenica, kao što: *Mekteb hükümet için pek nâfi'dir. Zira o ona iyi ehâlî yetiştirir.*

Škola je za državu od velike koristi jer ona nabavlja ovoj dobre građane; 50b–52b].

Primjeri koji dodatno pojašnjavaju funkciju zamjenica isti su kao i prethodni, pri opisu zamjenica u bosanskom jeziku.

²⁴⁴ Opis zamjenica u bosanskom jeziku Berbić otpočinje poglavljem *Zamâyir* (100a). Opis zamjenica u turskom jeziku Berbić daje unutar poglavlja *Nar'eçenici* – (*Kinâyât*) (50b).

4.4.2. Klasifikacija zamjenica

4.4.2.1. Vrste zamjenica u bosanskom jeziku

4.4.2.1.1. Berbić definira zamjenice u bosanskom jeziku u skladu s domaćom gramatičkom tradicijom. No, uočljivi su i neki utjecaji osmanske gramatičke tradicije, npr.:²⁴⁵

[Zamîrler iki nev' olub biri zamâyir-i asliyye (munfasıla) ve diğeri zamâyir-i nesebiyye (muttasıla) dir; 100a].

Kako se u citatu ističe, dvije su vrste zamjenica u bosanskom jeziku: a) *zamâyir-i asliyye*, tj. 'osnovne, samostalne, rastavljene' / *munfasıla*; b) *nesebiyye*, tj. 'spojene' / *muttasıla*.

4.4.2.1.2. U nastavku daje klasifikaciju, definiciju i opis vrsta zamjenica u bosanskom jeziku, kako slijedi:

a) **lične** (*şahsiyye*) z.:

- opće l. z. 'zamjenice koje stoje umjesto imenica' [...*zamâyir* (*şahsiyye*) dahi denilür ki ismin yekine kâ'im olarak ... 100a].

- **povratne** (*zamâyir-i lâzime-i merci 'iyye/ mübhem*): vrsta l. z. koja se koristi da se pokaže da se radnja o kojoj se govori ne prenosi na drugu osobu ili stvar, nego da se vraća na vršitelja radnje bez obzira o kakvoj i koliko se osobi radi (102a).²⁴⁶

Berbić u jednoj napomeni (104a) ističe da *lične* i *povratne zamjenice* mogu biti i *samostalne* i *spojene*:

4.4.2.2. Vrste zamjenica u osmanskom turskom jeziku

4.4.2.2.1. Klasifikacija zamjenica u turskom samo donekle pomaže razumijevanje klasifikacije zamjenica u bosanskom. Berbić zamjenice u osmanskom turskom jeziku dijeli na pet vrsta (52b):

- **lične** (*zamîr-i şahsî*) ili (*zamîr-i munfasıl*);

- **priložne** (*zamîr-i izâfî*) ili (*mil-kiyye*);

- **prisvojne** (*zamîr-i vasfî*);

- **glagolske** (*zamîr-i fi'î*) i

- **prilučne** (*zamîr-i nesebî*).

Lične zamjenice u turskom (*zamâyir-i şahsiyye*), po obliku, Berbić ubraja u "*neslučene*", a za njih koristi i termin *munfasıla*. Ostale četiri vrste (priložne, prisvojne, glagolske, prilučne) za Berbića su "*slučene zamjenice* (*zamâyir-i muttasıla*)" (52b).

4.4.2.2.2. Potom prelazi na detaljniji opis zamjenica u turskom, kako slijedi:

a) **lične**:

"što lica imena zamenjuju i kazuju" (52b);

b) **priložne** (*zamîr-i izâfî*):

[...roditelnog (padeža) na kraju priložne imenice od slučene zamenice jedna dodaje se te podlogsko (*muzâf ileyhovo*) nadvlastništvo nad prilogom (*muzâfom*) znači. Dakle, podlog kog

²⁴⁵ U tematskoj cjelini *Zamâyirlerin sûret-i taksîm ve tebdîl tasrîfi* (100a).

²⁴⁶ [... Bahs olunan iş diğeri şahsa yahud başka şeye ta'addî etmeyüb her kangi şahsdan olursa müfred olsun cem' olsun işin işleyene (fâ'iline) râcî' ve 'â'id oldığını eyma içün kullanılan bir nev' -i zamâyir-i şahsiyyedir ki bunlardır; 102a].

[...zamâyir-i şahsiyye ve merci'yye-i lâzime ahvâl-i sittenin ba'zılarında iki sûretle müntehâ olurlar ya'ni tâmmе, ve maksûra (muttasıla ve munfasıla) olarak bulunurlar; 104a];

b) pitajuće z. (zamâyir-i istîfhamiyye):

- zamjenice pomoću kojih pitamo za nepoznate i neznane osobe i stvari:

[... Mezîr zamîrlerle tanılmıyan ve gayri ma'lûm olan eşhâs ve eşyâ için su'âl ediyoruz ... 104a];

c) priložne z. (nesebiyye):

- zamjenice koje objašnjavaju, osim gr. lica (govornik, sugovornik, odsutno lice), i druge stvari (106a). Među njih se ubrajaju i *prisvojne zamjenice*: koje ukazuju šta kome pripada i čije je nešto vlasništvo (dobijaju se na pitanja: *čiji* – ako se radi o m. r., *čija* – ako se radi o ž. r. i *čije* – ako se radi o s. r.):

[...bunlardan zamâyir-i milkiyye (*prisvojne*) memlûk cins-i müzekkerden olursa *çî*, *çiji* = kimin? cins-i mü'ennes olursa (*çija* = kimin?) bî-taraf olursa (*çije* = kimin?) suâllerinde bunlar bir nesnenin bir kimseye mensûbiyyet ve memlûkiyyetini beyân ve eyma eden kelimelerdir... 106a];

d) ukazne z. (zamâyir-i işâretiyye / ism-i işârat):

- upitne riječi kojim se daje odgovor na pitanje *ko* i *koji*, *koja koje* – prema rodu onoga o kome /čemu se pita [...mes'ûlün cinsine göre... 110a];

e) odnosne z. (zamâyir-i mevsûla / ism-i mevsûl):

- imena koja se koriste da povežu govor (rečenicu) koji sadrži nove misli u odnosu na govor kojim se nešto izriče (110a).

lica bude priložna zamenica (*zamîr-i izâfî*) od istog lica valja da bude. U prvog lica jednine (*müfred-i mütekellim*) zamenica (-M) (u množine) *mütekellim me'a-l-gayr* (-MIZ/-MIZ), u drugog lica jednine (*müfred-i muhâtaba*) (-N), u množine (*cem'i muhâtaba*) (-NIZ), u trećeg lica jednine (*müfred-i gâ'iba*) samoglasno (-I), u množine (*LARI/-LERİ*) prilogu (*muzâfu*) dostavljaju se; 54b–56b];

c) prisvojne (zamîr-i vasfî):

[... Prisvojne zamenice u jednini (KI) da množina postane (-LER) dočetak dodaje se, (-KİLER) bude te imenici ili nekoj zamenici da nešto pripada znači i namesto prid'eva upotrebljuje se kao što (*Evdeki pazar çarşuya uymaz*) = Na domu pogodba s pijacom ne podudara se ... 66b];

d) prilučne (zamîr-i nesebî):

[...Od dv'e imenice ili od jedne imenice i jedne zamenice (složenoj izreki i misli "*cümle-i ismiyye*" a izrekinu podmetu (*haber*) rekne se (te njima od prvog i drugog lica zamenice dostavlja se i ove prilučne zamenice zovu se. Umesto trećeg lica zamenice podmetni dočetak dostavlja se.

(prvo lice jednine)

-M = (SAM)

Ben 'âlimim = (Ja učevan şam) ... 68b];

e) glagolske (zamîr-i fi'lî):

[... (Ove zamenice na kraju glagolja dostavljaju se te značu činitelja (fâ'i-la) lice. Oni uzgred glagola obširno razjasniče se.

(Prvoga lica jednina (*mütekellim vah-deh*) (M) kao što: *okudum* = učih, čitah, (prvoga lica množina *mütekellim me'a l-gayr* (K/ ق) (K/ ك) kao što: *okuduk* = (učismo), *bildik* = (znadosmo) ... 70b].

4.4.2.1.3. Termin *zamâyir-i mürekkebe / složene zamjenice* u Berbićevom opisu bosanskog jezika ukazuje i na druge načine / kriterije određivanja vrste zamjenica, osim semantičkog i kriterija po obliku: (*‘spojene’* i *‘samostalne’*).

4.4.2.2.3. Zanimljivo je da Berbić, osim gore navedenih ranije klasificiranih vrsta zamjenica, dodatno nabraja i opisuje sljedeće vrste “zamjenica”:

- **neodređene** (zamîr-i mübhem) – 54b;
- **ukazne** (ism-i işâret) – 70b;
- **družne** (zamîr-i müşâreket) – 76b;
- **upitne** (mübhemât-ı istifhâmiyye) – 78b;
- **neoznačene** (mübhemât) / **povratne** (zamîr-i lâzım) – 78b.

4.4.3. Gramatičke osobine zamjenica

4.4.3.1. *Gramatičke osobine zamjenica u bosanskom: rod, broj, padež.*

4.4.3.1.1. Pri definiciji zamjenica Berbić uvodi i kategoriju lica ‘u svakom govoru’, kao sastavni dio gramatičkoga opisa:

[... her kelâmda ‘ilm-i kavâ‘idin gösterdiği üç şahıs tefrîk ve temyiz ediyor; 100a].

Berbić daje nazive za sva tri lica: 1. 1. ili ‘lice govornika’ (*mütekellim*); 2. 1. ili ‘lice sugovornika’ (*muhâtab*); 3. 1. ili ‘lice odsutnoga’ (*gâ‘ib*).²⁴⁷ Berbić u terminološko nazivlje pri opisu lica kod prisvojnih zamjenica u bosanskom jeziku uvodi još jednu distinkciju: razlikovanje termina za 3. lice na principu **različitosti roda odsutnoga** – *zamjenica za odsutnoga / gâ‘ib: zamjenica za odsutnu / gâ‘iba* (106a). Npr.:

4.4.3.2. *Opis gramatičkih osobina zamjenica u osmanskome turskom: rod, broj, padež*

4.4.3.2.1. *Kategoriju lica* kod ličnih zamjenica u turskom Berbić opisuje se na sljedeći način:

[U svakom govoru razlikujemo tri lica, te ovije prvo lice koji govori (*mütekellim*) u jednini (*ben*) ja, u množini (*biz*) mi; drugo lice kome se govori (*muhâtab*) u jednini (*sen*) ti, u množini (*siz*) vi. Treće lice o kome se govori (*gâ‘ib*) u jednini (*o*) on, ona, ono; u množini (*onlar*) oni, one; 52b].

Pri opisu lica turskih zamjenica daju se i bosanski i osmanski termini. Najčešći termini iz bosanskog jesu: *prvo lice jednine, prvo lice množine, drugo lice jednine, drugo lice množine, treće lice jednine i treće lice množine*. Osmanski su termini:

²⁴⁷ Za prvo lice, govorno lice u jednini Berbić koristi i termin *mütekellim vahdeh*, tj. ‘govornik sam’, dok za isto lice u množini koristi i termin *mütekellim me‘a l-gayr* ‘govornik sa ostalim’ (106a).

[... *Müfred-i gâ'ib*

(njegov brat = onun birâderi) (njegova sestra = onun hemşiresi)

(njegovo d'ete = onun çocuğı)

Müfred-i gâ'iba

(njen brat = onun kardeşi) (njena sestra = onun kız kardeşi)

(njeno d'ete = onun çocuğı)... 106a].

Radi se o vrlo “neuobičajenom” terminološkom iskazivanju gramatičke osobitosti razlikovanja roda zamjenice u bosanskom u gramatičkom opisu na turskom (vjerovatno naminjenom Turcima), koje je u Berbićevoj svijesti toliko bilo bitno da je skovao i poseban termin analogijom ar. jezika **gâ'ib** > **gâ'iba**.

- Berbić o *broju* zamjenica ne piše odvojeno, već se samo terminološki osvrće na tu gramatičku kategoriju.

4.4.3.1.2. U bosanskom jeziku zamjenice imaju tri roda.

Lične zamjenice za prvo i drugo lice imaju po jedan oblik za sva tri roda, npr.:

[... Mütেকellim (*prvo lice*) üç cins içün müfredî (*ja* = ben) cem'î (*mi* = biz); 100a].

Lična zamjenica za treće lice ima posebne oblike za oba broja i sva tri roda.

Povratna zamjenica *sebe/se* u bosanskom ista je za sva tri roda i oba broja, npr.:

mütেকellim vahdeh (tj. ‘govornik sam’) i *mütেকellim me'a l-gayr* (‘govornik sa ostalim’), *muhâtab, gâ'ib*. Nema termina *gâ'iba* za oznaku 3. lica odsutne ženske osobe (vjerovatno zbog nepravljjenja distinkcije na osnovu roda kod zamjenica za 3. lice u turskom jeziku ili zbog nepostojanja takve distinkcije u gramatikama osmanskog turskog jezika koje je Berbić koristio).

Različite supletivne oblike zamjenica u turskom za lice (u singularu i pluralu), kao i osnovne oblike i promjene kroz padeže, Berbić detaljno daje za sljedeće zamjenice: *lične, priložne / vlastične / prisvojne, razborne (povratne), prisvojne sa ki (pridjevske), prilučne, glagolske, ukazne, družne*.²⁴⁸

4.4.3.2.2. Opis kategorije *broja* kod zamjenica ne daje se odvojeno, već se samo koriste termini *jednina, množina, müfred* i *muhâtab* koje upućuju na to kako izgleda oblik određene zamjenice u množini.²⁴⁹

Nastavak *-lar/-ler* u Berbićevu opisu dobivaju sljedeće zamjenice: *a)* lične zamjenice “radi politike (ta'zima)”, npr. *bizler, sizler* (54b); *b)* prisvojne zamjenice sa *-ki* kojima se dodaje “dočetak *-ler*” da označi pripadanje nečemu a upotrebljava se namjesto pridjeva, npr. *benimkiler*

²⁴⁸ Od neoznačenih povratnih zamjenica kroz lica navodi oblike povratne zamjenice *kendi* (sa pridodatim posvojnim sufiksima). Kod ukaznih zamjenica (*ism-i işâret*) koriste se i sljedeće oznake za lice: *bliže, prvo lice, odkućeno u jednini, daleko u jednini* (70b).

²⁴⁹ Stavljanje zamjenica u plural Berbić ponekad naziva “množenjem” zamjenica (80b).

[... (*sebe* = yahud = *se* (kendi) niteki *ja branim sebe* = ben kendimi vikâye ediyorum) (*ti braniš sebe* = sen kendini vikâye ve müdafa'a ediyorsun) (*on brani sebe* = o kendini vikâye ve müdafa'a ediyor) (*mi branimo sebe* = biz kendimizi vikâye ediyoruz) (*vi branite sebe* = siz kendinizi vikâye ediyorsunuz) (*oni brane sebe* = onlar kendilerini vikâye ediyorlar) (*hvalim se* = övünüyorum) (*çuvam se* = korunuyorum) (*sebe učim* = kendimi alıştırıyorum = öğrediyorum) müfred ve cem' farksız olarak vesh-i âti üzere ahvâlde tebdîl ve tasrîf olunur; 102a].

Pri davanju prijevodnih ekvivalencata u turskom jeziku za bosansku povratnu zamjenicu *sebe/se* Berbić navodi izraze u turskom tipa: *lična zamjenica* + *posvojno-povratna zamjenica kendi* + *finitni glagol (aktiv)*, ili *refleksivni glagolski oblik* (dodavanjem alomorfno sufixa *-in* na gl. osnovu).²⁵⁰

Posvojne zamjenice imaju različite oblike za rodove: za muški / *cins-i müzekker* [memlûk-i müzekker, *moj brat* = (benim kardeşim); 106a], za ženski / *cins-i mü'ennes* [memlûk-i mü'ennes, (*moja sestra* = benim hemşirem); 106a], i za srednji/ *bî-taraf* [memlûk bî-taraf, (*moje d'ete* = benim çocuğum); 106a].

Pri nabranju posvojnih zamjenica za treće lice Berbić spominje i zamjenicu *svoj* [...(*svoj brat* = kendi kardeşi), (*svoja sestra* = kendi hemşiresi), (*svoje d'ete* = kendi

(66b); *c*) prilične zamjenice “mnadžinski dočetak *-ler*”, npr. *-dir* + *-ler* > *dirler* (68b); *d*) oblik glagolske zamjenice za 3. l. plurala (= *ler*) (70b); *e*) ukazne zamjenice, npr. *bunlar*, *şunlar* i sl. (72b); *f*) upitne zamjenice, npr. *kimler* (76b); neoznačena povratna zamjenica *kendi* u pl. (*kendiler*, *kendüler*; 78b); *g*) neoznačena zamjenica *kim* (80b). Svih su ostalih zamjenica u Berbićevu opisu, ako imaju posebne oblike za plural, pluralni oblici supletivni.

4.4.3.2.3. U Berbićevom opisu *roda* zamjenica u turskom (*Rodovi* – *Ecnâs* 52b) nalazimo samo jednu rečenicu:

[U zamenica ko ni u drugi r'eči nema rodova; 52b].

4.4.3.2.4. Opis *deklinacije zamjenica* u turskom jako je opširan. Nakon nabranja osnovnih oblika zamjenica slijedi njihova promjena kroz padeže (ako su promjenljive).

Pregled osnovnih oblika ličnih zamjenica daje se prvo kroz lica (*ben*, *sen*, *o*, *biz*, *siz*, *onlar*). Slijedi tematska potcjelina *Padeži* (*Ahvâl*) (50b) gdje se objašnjava koji su nastavci za genitiv (roditelni / *izâfet*) po licima, kako slijedi: 1. l. jd. *-m*, 2. i 3. l. jd. *-n* (*benim*, *senin*, *onun*). Nastavak je za dativ (*datelni*) za sva tri lica u jednini isti *-na* (50b): *bana*, *sana*, *ona*. U akuzativu (*vinitelnom*) u sva tri lica nastavak je za jedninu

²⁵⁰ Pitajuće zamjenice ko i što iste su za sva tri roda [*Ko?* = kim) (*što?* = ne) ol ki bilâ-fark ecnâs selâse-i eşhâs için kullanılır ve sonraki eşyâ için kullanılır; 104a] i nemaju množine [Bunların cem'leri yokdur; 104a].

çocuğı); 108a]. To je ustvari prisvojno-povratna zamjenica čije značenje Berbić u prijevodu poistovjećuje sa značenjem prisvojno-povratne zamjenice *kendi*.

Pitajuće riječi-zamjenice koje ukazuju na veličinu [Büyükliğini su'âl zammında ... 110a], kao što su: *koliki, kolika, koliko* (ne kadar) imaju posebne oblike za rodove kao i "ukazne zamjenice" koje odgovaraju na postavljeno pitanje oblicima: *ovoliki, ovolika i ovoliko* (bukadar, bunun kadar), *toliki, tolika, toliko* (şu kadar, şunun kadar), *onoliki i sl.* (110a).

4.4.3.1.3. Berbićev opis deklinacije zamjenica u bosanskom jeziku počinje deklinacijom ličnih zamjenica. Promjena ličnih zamjenica (*ahvâl-i sitte*) podrazumijeva promjenu kroz padeže.²⁵¹ Inače, Berbićev je opis deklinacije zamjenica u bosanskom iscrpan i detaljan.

Opis deklinacije povratnih zamjenica (*zamâyir-i lâzime-i merci'yye / mübhem*) u bosanskom Berbić daje na sljedeći način:

[... Mücerred – (izâfet) *sebe* (mef'ûlün leh) *sebi, si* (mef'ûlün bih) *sebe, se* (mef'ûl-i nidâ'î) – (mef'ûlün me'a) *sobom*, bunlar eşhâsın cümlesinde farksız kullanılır; 102a].

- i (50b): *beni, seni, onı*. U lokativu (*imatelnom*) padežni je nastavak *-de*, a u ablativu (*odlagatelnom*) padežni je nastavak *-den* (50b). Za treće lice jednine i množine karakteristična je promjena koja zahtijeva različite prijevodne ekvivalente u našem jeziku: tu se srećemo sa nekom vrstom gramatičke homonimije zamjenica (tj. višeznačnošću sa aspekta roda istoga padežnog nastavka kod lične z.); 54b.²⁵² Slična je situacija i u ostalim padežima (npr. *onunla* = s njime, s njome; 54b).

Berbić ukazuje i na neke slučajeve homonimije priložnih zamjenica (56b), npr.:

[... (*kalemleri* = njegova pera (ili njihovo pero (ili pera) (*kalemlerinin* = njegovi pera (ili njihovog pera (ili njihovi pera) (*kalemlerine* = njegovim perima (ili njihovom peru ili njihovim perima), (*kalemlerini* = njegova pera (ili njihovo pero) ili njihova pera) ... 58b].

Primjeri u Berbićevoj gramatici kad se u pisanju ukida a i dalje se podrazumijeva *priložna zamjenica* jesu sljedeće rečenice: '*Âlemin zevki sürelim* = *Ovog sv'eta gust da provedemo*; *Eyyâm-i zevkin kaderi bilelim* = *Gustirni danova cenu treba da znamo* (64b). Ustvari, Berbić, kako

²⁵¹ Supletivne oblike.

²⁵² [... Imatelni Vinitelni Datelni Roditelni
Mücerred Mef'ûl bih Mef'ûl leh İzâfet
 on
o { ona *onu* { njega *ona* { njemu *onun* { njegov Müfred-i gâ'ib
 ono nju njoj njezin (trećeg lica jednina)
onlar { oni *onları* = njima, *onlara* = njima, *onların* = njihovo Cem'i gâ'ib
 one (trećeg lica množina) ... 54b].

Upitne zamjenice *ko* i *što* predstavljene su kroz padeže bez posebnih oblika za rodove i bez oblika za množinu (104a).²⁵³ Berbić, pored naglašenih (dužih) / *tâmme* oblika, daje i opis nekih nenaglašenih (enklitičkih) / *maksûra* (kraćih) oblika ličnih i povratnih zamjenica.

Daje i grafički prikaz dužih i kraćih oblika povratnih zamjenica u bosanskom jeziku:

[...NJU NJOJ MENI SEBE NJE
NJEGA TEBE MENE

(tâmme yahud

munfasila

JU NJU MI SE JE GA TE
ME (maksûra yahud mutasila); 104a].

Slijedi vrlo detaljan opis deklinacije priložne / prisvojne zamjenice *moj* (benimki) u jednini i množini – *moji* (benimkiler), uz prijevodne ekvivalente na turskom jeziku (106a-108a).²⁵⁴ Berbić ističe da se zamjenice *ovaj* (bu), *taj* (şu), *onaj* (o)

se vidi u nastavku, akuzativni nulti nastavak u turskom pokušava objasniti ‘kao ukidanje posvojne zamjenice’ koja je sastavni dio genitivnih konstrukcija u prethodnim rečenicama.²⁵⁵ Opis prisvojne zamjenice sa *-ki* (*vas-fi*) dat je detaljno, a opis deklinacije skoncentriran na izraze tipa *priložna z. + prisvojna z. -ki*.²⁵⁶

Glagolske zamjenice u turskom “dostavljaju se na kraju glagolja” i one ukazuju na lice vršitelja radnje / ”fâ‘ila” (70b). Dakle, imaju promjenu po licima, ali ne i kroz padeže.

Deklinacija ukaznih zamjenica sa manje ili više naglašenom deiktičkom funkcijom (prostor, način, osobina / “kakvoća” i sl.) detaljno je data sa pojedinačnim osobitostima (72b–76b), uključujući i deiktičke *z. izraze kendi + priložne z., npr.* > D. *kendülerine / kendilerine* (njima), L. *kendülerde / kendilerde* (u njiha) itd.

²⁵³ [AHVÂL-İ SİTTESİ

<i>ko, tko</i>	= kim?	<i>što, šta</i>	= ne?
<i>koga</i>	= kimin?	<i>čega, šta</i>	= nenin?
<i>koje, mu</i>	= kime?	<i>čemu</i>	= neye? } Bunların cem‘leri
<i>koga</i>	= kimi?	<i>što, šta</i>	= neyi? } yokdur
<i>kime, kim</i>	= kiminle?	<i>čime, čim</i>	= neyle? } ... 104a].

²⁵⁴ Date su i kraće napomene o deklinaciji ostalih prisvojnih zamjenica u našem jeziku.

²⁵⁵ To potvrđuju primjeri što slijede: *Mevlâ ikbâlın ve ömrün mezîd eylesün* = *Bog ti sreću i v'ek povišijo*, *Felek benim hâlim yemân ve efkârım perişân etdi* = *Okretalo moje stanje i pamet razsu* (64b).

²⁵⁶ Npr. Njd. *benimki* (moj), Gjd. *benimkinin* (moga), a data je i deklinacija izraza tipa posvojni *G. imenice* (> *posv. pridjev*) + *prisvojna z. -ki*, npr. Njd. *Hasaninki* (Hasin), Gjd. *Hasaninkinin* (Hasina), Djđ. *Hasaninkine* (66b–68b) itd. Kod priličnih *z. (zamîr-i nesebî)* koje se koriste, kako Berbić navodi (68b), kao zamjenice-dopune predikatu (*haber-beru*) ili kao predikatski (podmetni) dočetak u 3. licu (*-dir je;-dirler su*) ne možemo uopće ni govoriti o deklinaciji.

dekliniraju isto kao “određeni pridjevi” (sifât-ı mahsûsa).²⁵⁷ Deklinacija odnosnih zamjenica *koji, koja, koje* (kim ki, ki) data je neselektivno i bez primjera (110a–112a). Interesantnim nam se čini i Berbićev opis upotrebe nekih zamjenica u svakodnevnom govoru (106):

[... (Hurûf-i cerrden sonra niteki (*od mene tebi* = benden sana) (*mêsto nje* = onun (mü'ennes) yerine) (*po njih* = onlar için) (*prema sebe* = kendüye göre) lâkin *me, se* müfred-i mef'ûlün bihde hurûf-ı cerrden sonra dahi telaffuz olunur. Hurûf-ı cerr gayri savtî harfile müntehâ oldıysa olvakit (A)yı olur niteki (*u se*) kendine, kendi içine) (*za te* = sana, senin için) (*uz, ame* = bana muttasıl, bile) (*pred'a se* = kendi önüne) (*pod'ame* = benim altıma ...104a].

Gramatičke osobine zamjenica u bosanskom jeziku Berbić opisuje u skladu s južnoslavenskom gramatičkom tradicijom, iako se u nekim primjerima zapaža i utjecaj osmansko-turske gramatike. Osobito na primjerima nominacije gramatičkih pojava i kategorija, a donekle i na primjeru klasifikacije (koja je vrlo zanimljiva za usporedbu) i to prije svega na razini taksonomijske usporedbe

Opis društinih zamjenica (recipročnih) u Berbićevoj gramatici sastoji se od promjene z. izraza *birbiri* + *priložna zamjenica*, npr. 1. l. Gmn. *birbirimizin* (mi jedan drugoga), 1. l. Dmn. *birbirimize* (mi jedan drugom) itd. (76b).

Od upitnih zamjenica u turskom Berbić daje samo deklinaciju upitne z. *kim* kroz tri lica i četiri padeža (G, D, Ak, Ab), npr. Njd. *kim* = tko, Nmn. *kimler* = tko su, Gjd. *kimin* = čiji, Gmn.²⁵⁸

Pokazno-adverbijalnu zamjenicu *şura* = (tuda) Berbić mijenja kroz šest padeža u oba broja (78b).

Zamjenica “potvrđenja” (78b) *kendi* (on sobom), *kendiler* (sami sobom) uglavnom se daje kroz padeže kad stoji uz izraz *kendi* + *priložna* z. (npr. *kendi kendine* = sam sebi) i sl. Zamjenica *kim* kod Berbića ima i neodređeno-odnosno ili pogodbeno-odnosno značenje, npr. u idiomatskom izrazu *kim olursa olsun* (ko je da je), i/ili u rečenici *Onların kimi böyle kimi şöyle dedi* = *Od njih đekoji tako đekoji ovako reče* (80b). Daju se i neka idiomatska značenja zamjenice *kim* (80b).²⁵⁹ Zamjenice za neodređeno lice²⁶⁰ Berbić daje

²⁵⁷ Vidi: 110a.

²⁵⁸ Neoznačena / neodređena z. *kim* nema promjene kroz padeže.

²⁵⁹ Zanimljive su i značenjske nijanse u Berbićevim primjerima: a) *Bizim kimimiz çalışıyor kimimiz çalışmaz* = *Od nas neki mori se a neki ne mori se*, gdje je zamjenica *kim* u funkciji subjekta rečenice; b) *Kimine mükâfât kimine mücâzât verildi* = *Nekoga kazniše nekome naknadu dadoše*, gdje je z. *kim* u funkciji daljeg objekta u dativu (80b).

²⁶⁰ *kimse/ kimsene* (jedan ko), *hepsi* (sve), *hiç kimse* (nitko), *her* (svaki), *herkes* (svatko), *herbir* (svaki), *her biri* (svaki), *her nesne* (svašto), *ikiside* (obadvojca), *berheri* (svako).

podataka o gramatičkom sistemu maternjeg, bosanskog, i stranog – osmanskog turskog jezika. To je i okvir unutar kojeg promatramo Berbićev usporedni opis gramatičkih struktura i u bosanskom i u turskom jeziku.

samo u osnovnom obliku. Posebna je upotreba zamjenice *ne* kao upitne (*Ne yapdın? – Şta si učinijo ili uradijo; Ne oldu? – Şta bi?; 80b*), kao dređene / zamjenice za “preuzetak”. / استغراق (*Ne olursa olsun – Şta bilo da bilo; 80b*)²⁶¹ i neodređene zamjenice (*Ne oldu bilmem – Ne znam šta bi; 80b*).

Pogodbeno-odnosna zamjenica *nasıl* (kako) data je u različitim značenjima, kao i zamjenica *ne* i zamjenica *nice*, u rečenicama i idiomatskim konstrukcijama (82b).²⁶²

4.4.4. Relativnost kategorije zamjenica i kontrastiranje

4.4.4.1. Zamjenice i/ili “upućenice”?

4.4.4.1.1. Berbićevu klasifikaciju *upućenica* i/ili *zamjenica* u bosanskom i turskom jeziku možemo pojednostavljeno predstaviti na sljedeći način:

Jezik	BOSANSKI	TURSKI
		KINÂYÂT / Narečnici
Termin	ZAMJENICE	ZAMİRLER
	lične شخصی	lične شخصی
	/povratne مبهم مرجعیه ضمیر لازم	neoznačene/ مبهمات povratne
	pitajuće استفهامیه	upitne مبهمات استفهامیه
	priložne نسبیّه	priložne ملکیّه
	prisvojne ملکیّه	prisvojne وصفیّه

²⁶¹ Vidi: *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat* (Hazırlayan: Hekimoğlu İsmail), Tür-Dav, İstanbul, s. 554: “Lâm-ı ta’rîf veya lâm-ı istiğrâk; Kelimenin mânâsını umuma teşmîl ettiğî için, istiğrâk mânâsı verilir (...) Mu‘ayyeniyet mânâsını verir ...”.

²⁶² Pri opisu zamjenica suočavamo se i sa svojevrsnom usporedbom jezika na sintagmat-skoj razini (uglavnom na razini prijevodne ekvivalencije) ponajviše zbog gramatičke homonimije nekih vrsta zamjenica, kako u turskom tako i u bosanskom.

ukazne	اسم اشارات	ukazne	اسم اشارات
odnosne	اسم موصوله		
	<i>glagolske</i>		فعلي
	<i>prilučne</i>		نسبي
		družne	ضمير مشاركت
		neodređene	مبهمات

Želimo skrenuti pažnju na sljedeće: u osmansko-turskoj gramatičkoj terminologiji zamjenice se uvrštavaju u širu skupinu riječi koje bismo u našem jeziku mogli preciznije nazvati *upućenicama* /کنایات/ *kinâyât*.²⁶³ O tome, u skladu s osmanskim gramatičkom tradicijom, piše i Berbić (50b). On navedeni termin u naš jezik prevodi terminom “nar’ečenici”. Značenje tog termina obuhvata: zamjenice (riječi koje zamjenjuju druge riječi), upućivačka i odnosna imena (اسم اشارات و اسم موصوله) i neodređene riječi koje sadrže različite upućivačke funkcije (مبهمات).²⁶⁴

4.4.4.1.2. Pri terminološkome kontrastiranju Berbić slijedi logiku tadašnjeg gramatičkoga opisa bosanskog jezika i sve upućivačke riječi / *upućenice* naziva zamjenicama. Logika maternjeg jezika i južnoslavenske gramatičke tradicije, dakle, skrenula mu je pažnju od pravog značenja i funkcija jedne posebne vrste riječi u osmanskome koja približno odgovara našoj terminološkoj oznaci *upućenice*. Zato i upada u greške kad navodi vrste zamjenice u turskom (*lične, priložne, prisvojne, glagolske, prilučne*), kad mu se naprosto javlja “višak” zamjenica: *neodređene, ukazne, družne, upitne, neoznačene povratne*.²⁶⁵ “Višak” su mu one *upućenice* u turskom u čijem prvom dijelu (osmanske gen. terminološke konstrukcije) stoje riječi *ism* ili *mübhemât*.²⁶⁶ No, kad pogledamo zamjenice u bosanskom i zamjenice u osmanskome turskom jeziku unutar Berbićeve klasifikacije, zapazit ćemo mnoge nelogičnosti: on izravno ne kontrastira one zamjenice koje isto terminološki određuje. Tako, u bosanskom, kod Berbića, nema

²⁶³ Termin *kinâyât* često se prevodi kao alegorija / aluzija na svojstvo, na osobu, odnos) na neki drugi pojam koji je u vezi s njom (Muftić 1995: 101).

²⁶⁴ Različite vrste deikse – demonstrativnu u užem smislu, prostornu, vremensku i sl.

²⁶⁵ Kadrić, Adnan (2003): O problematiki teorijskog određenja i opisa zamjenica u gramatici “*Bosanski turski učitelj (1893)*”, u: Pismo – časopis za jezik i književnost, Sarajevo, str. 131–152.

²⁶⁶ Iako ni tu nije posve dosljedan.

glagolskih, “prilučnih” i društinih zamjenica, dok se u turskom termin povratna zamjenica drukčije razumijeva nego u bosanskom. U bosanskom se odnosne zamjenice posebno opisuju, ali se uvijek implicira, makar posredstvom prijevodnih ekvivalenata, usporedba sa upotrebom onih zamjenica i zamjениčkih izraza u turskom kojima se iskazuju funkcije bosanskih odnosnih zamjenica. Prave elemente kontrastiranja zamjenica ili upućenica u bosanskom i turskom srećemo onda kad je Berbić primoran objasniti sve funkcije određene vrste zamjenica u bosanskom koje se drukčije razumijevaju u turskom i obratno.

U nastojanju da u turskom izrazi, naprimjer, različite značenjske nijanse u upotrebi bosanskih odnosnih zamjenica, Berbić je prisiljen tražiti odgovarajuće vrste zamjenica u turskom, ili pak zamjениčke sintagme. Drugim riječima, ako se radi o zamjenicama koje se na isti način razumijevaju u obama jezicima, npr. ličnim zamjenicama u bosanskom i turskom, Berbić se zadovoljava kontrastiranjem na razini njihova paradigmatskoga opisa. Radi li se, pak, o zamjenicama koje se drukčije razumijevaju u spomenutim jezicima, Berbić je prisiljen na kontrastiranje na sintagmatskoj razini, na razini rečenice i idiomatskih izraza. Kod tih zamjenica u Berbićevom opisu postaje irelevantan opis deklinacije i on se njim i ne bavi. Kada opisuje bosansku odnosnu zamjenicu *koji*, *-a*, *-e*, i *što*, on odmah poseže za rečenicama a ne za promjenom na paradigmatskoj razini, kao u primjerima: *To je takovi čov'ek koga se valja čuvati* = (O öyle bir adamdır ki ondan sakınmak gerek), *kome ne treba v'erovati* = (inanmamamak gerek), *s kojim ne treba drugovati* = (ol kimse ile arkadaşlık elmemek gerek), *Ko zlo čini nek se dobru ne nada* = (Kim ki kötülük eder iyüliği ummasun), *Vrati što si uzajmijo* = (Ödünç aldığın edâ et) i sl. (110a). Berbić napominje da bosanska odnosna zamjenica *što* može zamjenjivati odnosnu zamjenicu *koji*, *koja*, *koje* : [...(*što* = ne ki) ism-i mevsûl Boşnak lisânında (*koji*, *koja*, *koje*) ism-i mevsûllerin yerinde tekellüm olunur lâkin evvel zaman mezkûr zamîr-i mevsûl tebdîl ve tasrîf olunmaz; 112a].

K tomu, Berbić daje i vrlo zanimljivu napomenu, koja se tiče čisto pravila sintaktičkog opisa upotrebe odnosne zamjenice *što* u našem jeziku, sljedećeg sadržaja: samo u nominativu zamjenica *što* stoji samostalno, dok joj se u ostalim padežima pridodaje odgovarajući padež lične zamjenice, zavisno od roda onoga na što zamjenica upućuje [... Binâen 'aleyh mücerred hâlinde yalnız tamâmen kâ'im olur sâ'ir ahvâlde kendüsine za-

mâyir şahsiyyeden müzekkerde (*on*) ve mü'ennesde (*ona*) bî-tarafda (*ono*) = o 'ilâve olunur; 112a]. Navodi sljedeće primjere: *Čov'ek što je danas dolazijo* = (Bu gün gelen adam) yahud (adam ki bugün ne gelmişdi), *knji-ga što se iz nje uči* = (kitab ki ondan öğrenilür) yahud = (içinden öğrenilen kitâb), *učenik što mu knjigu dadosmo* = (kitâb verdiğimiz tâlib) yahud (tâlib ki kendüsine kitâb verdik), *kaži onim ljudima što stoje* = (ayakda dikilmiş olan adamlara de (söyle) yahud de (söyle) ol adamlara ki ne ayakda dikilmişler) itd. (112a).

No, Berbić se tu ne zaustavlja. On ističe da se u slučajevima kada se bosanska zamjenica *što* odnosi na predmete i neživa bića katkada (kad ne stoje uz prijedloge) ne koriste oblici ličnih zamjenica u "odgovarajućim padežima": [...Ba'zı yerlerde cemâdât ve birûh olan eşyâdan bahs olundığı zaman, (*ga, je, njim, njom*) harf-ı cerrsiz olurlarsa ise hazf ve sâkıt olunurlar; 112a]. Kao primjere navodi sljedeće sintagme: *voće što smo danas jeli* = (bugün yediğimiz meyveler), yahud (meyveler ki ne bugün yemişiz), *vodu što smo pili* = (içidiğimiz su) yahud (su ki ne içmişiz) itd. (112a). Sve te detalje i nijanse Berbić daje i na turskom jeziku, navodeći odgovarajuće ekvivalentne konstrukcije u oba jezika (L1 i L2).

Kada Berbić govori o homonimiji izraza sa priložnim zamjenicama u turskom, on skreće pažnju na višeznačnost navedenih gramatičkih konstrukcija na općenit način:

[... Prilozi (*muzâfi*) đekad množina budu ili priložne zamenice, ne množe se pa da se umnože kao: (*kitâbları*) *njegove knjige* kad se rekne množina ili je priložna imenica ili je zamenica ne razumije se. Dakle, ili je sviju jedna knjiga ili je svakog po jedna knjiga bistro ne označuje, te stoga trećeg lica podlog (*muzâf ileyhi*) množina kad bude priložna imenica jednine bude kao što: *onların hâli* = njihovo stanje, *onların safâsı* = njihov gost) govori se; 56b].

U navedenom slučaju Berbić skreće pažnju na pojavu homonimije u turskom, pokušavajući da nam to ilustrira prijevodima tih izraza na našem jeziku. No, ono što je zanimljivo u Berbićevoj gramatici, a odnosi se na dilemu *zamjenice* ili *upućenice* u Berbićevu opisu bosanskog i turskog jezika jeste razumijevanje termina prisvojne zamjenice u opisu navedenih jezika. Kad opisuje prisvojne zamjenice u bosanskom, on ih shvata u skladu s gramatikom našeg jezika (106a). Međutim, iste te zamjenice u turskom imenuje kao priložne zamjenice (*nesebî*), dok pod terminom prisvojne zamjenice (*vasfî*) podrazumijeva prisvojno-pridjevsku zamjenicu

-ki. Mislimo da je u navedenom slučaju, pri sučeljavanju dvaju različitih gramatičkih opisa, Berbić samo nespretno terminološki odredio nijanse prisvojnosti kod turskih prisvojnih zamjenica.

Opis priličnih i glagolskih zamjenica u turskom osobitost je osmanskih gramatika 19. st. Neodređene zamjenice *o* i *onlar* u turskom opisuju se i unutar opisa ličnih zamjenica, uz sljedeće primjere: *İnsâniyyet odur ki ni 'met kaderini bilesin* = *Ljudstvo ono je poklone (dare) dragocene znati*; *Onlar ki vefâsızdır bir işe yaramazlar* = *Oni što vjerni nisu nizašta ne važe* (54b). Zanimljivo je da te zamjenice Berbić doslovce poistovjećuje sa određenim članom u turskom [... U složenom govoru (*o*) i (*onlar*) određeni član (*harf-ı ta 'rîf*) budu; 54b]. Radi se zapravo o terminološko-me poistovjećivanju njihove *deiktiske* (*upućivačke*) *funkcije* sa funkcijom određenog člana koji također ima upućivačku funkciju u skladu s onim na što upućuje.

Berbić donekle slijedi logiku domaćih i osmanskih gramatika i naprosto daje prikaz različitog shvatanja termina zamjenica u bosanskom i turskom jeziku svoga vremena. Stvara se dojam da se tu zapravo Berbić gubi u sistematizaciji i klasifikaciji, iako i dalje sasvim “logično” i već provjerenim načinom nastavlja opis gramatike maternjeg i turskog jezika, pa čak i usporedbu na razini prijevodne ekvivalencije. Dalji nastavak pokazuje njegovo nastojanje da i kontrastira pojave koje istodobno opisuje u svom i maternjem jeziku, ali također i njegovo nesnalaženje da detalje logički poreda, sistematizira i na pravi način imenuje. No, intuitivno autor ukazuje na temeljnu razliku i sličnosti vrste riječi koje u jednom jeziku imenuje kao “kinâyat” a u drugom “nar’ečenici”, kao i mjesto “podvrste” riječi koje imenuje kao “zamjenice” i “zamîrler”.

4.4.4.1.3. Pri Berbićevoj klasifikaciji zamjenica (ili) i upućenica u bosanskom i turskom potvrđuje se sljedeće:

- a) klasifikacija se riječi na vrste i u jednom (L1) i u drugom jeziku (L2) vrši na osnovu više kriterija (funkcija, distribucija, oblik, značenje i sl.);
- b) klasifikacija riječi na vrste, kao i dalje podjele i klasifikacije određene vrste riječi, uveliko zavisi od postojećih gramatičkih tradicija dvaju različitih (L1 i L2) jezika, makar se radilo o različitim pristupima pojavama koje su u suštini iste u oba jezika;

- c) relativnost klasifikacije određenih vrsta riječi, u ovom slučaju zamjenica i upućenica, utječe i na relativnost njihova kontrastiranja u gramatičkome sistemu jednog (L1) i drugog (L2) jezika;
- d) pri uspoređivanju riječi koje imaju slabije razvijenu fleksiju u oba jezika (L1 i L2) sve više dolazi do izražaja usporedba tih vrsta riječi po “funktionalnom” kriteriju.

4.4.4.2. *Opći elementi kontrastiranja*

4.4.4.2.1. Opće elemente kontrastiranja zamjenica i/ili upućenica u bosanskom i turskom jeziku u Berbićevoj gramatici uočavamo na razini:

- a) definicije;
- b) klasifikacije;
- c) opisu gramatičkih osobina (lice, rod, broj, padež) zamjenica i/ili upućenica u bosanskom i turskom;
- d) utjecaja jedne gramatičke tradicije na drugu i
- e) paradigmatске i sintagmatске usporedbe dvaju jezika (L1 i L2).

4.5. Glagoli : *Fi'ller* (u bosanskom i turskom jeziku)²⁶⁷

4.5.1. Definicija i podjela glagola

4.5.1.1. *Definicija i podjela glagola u bosanskom jeziku*

4.5.1.1.1. Berbić glagole u bosanskom jeziku definira kao riječi koje objašnjavaju radnju ili stanje imenica uz koje se pridružuje neko vrijeme (112a).²⁶⁸ Navodi sljedeće primjere: *Ratar ore njivu* = Çiftçi tarlayı sürüyor, *Slavuj peva* = bülbül ötüyor, *D'ete spava* = Çocuk uyuyor, *boluje* = hasta yatıyor, *Cv'et vehne* = Çiçek soluyor i sl.

4.5.1.2. *Definicija i podjela glagola u osmanskome turskom jeziku*

4.5.1.2.1. Berbićeva definicija i podjela glagola u turskom u skladu je s osmansko-turskom gramatičkom tradicijom. Opis glagolskoga sistema osmanskog turskog jezika Berbić otpočinje opisom “nalikovaca glagolja” (*şibh-i fi'l*; 84b). Nalikovci glagolja svojom terminološkom odrednicom ukazuju na to da se radi o oblicima koji imaju neke osobine

²⁶⁷ Opis glagola u bosanskom otpočinje poglavljem *Fiiller – Glagolji Beyânındadır* (112a) – a u turskom poglavljem *Nalikovac glagolja – Şibh-i fi'l* (84b).

²⁶⁸ [... zamanların birine mukâren olarak isimlerin işini veyahud hâlini beyân eden kelimelerdir; 112a].

4.5.1.1.2. Berbić glagole u bosanskom na osnovu “značenja” dijeli (kendi ma ‘nalarına göre; 114a) na:

a) *svršene* (fi‘l-i hitâmî yahud fi‘l-i merrevî), tj. one koji “*bir lahzada olmuş veyahud olmakda veyahud olacak işi beyân eden*” (114a) – govore o radnji koja se u jednome trenu desila, dešava se ili će se desiti, npr.: *sesti* = oturuvermek, *leci* = yativermek itd. (114a);

b) *nesvršene* (fi‘l-i gayri hitâmî yahud devâmî), tj. one koje govore o trajanju radnje, npr.: *ležati* = yatmak, *stajati* = durmak itd. (114a);

c) ‘*prelazne*’ (fi‘l-i müte‘addî), tj. riječi koje objašnjavaju radnju koja prelazi na drugo(g) – “*başkasına tecâvüz eden*” (114a), npr.: *pisati knjigu* = mektub yazmak (114a) i sl.; d) ‘*neprelazne*’ (fi‘l-i lâzım / gayr-i müte‘addî), tj. riječi koje objašnjavaju da radnja “ne prelazi” na neku drugu stvar – “*başka şeye tecâvüz etmiyen*” (114a), npr.: *ici* = yürumek, gitmek, *spavati* = uyumak. (114a) i sl.;

e) *povratne* (fi‘l-i mutâva‘at / rüçû‘î), tj. glagole sa neodređenom/nejasnom zamjenicom “*se*” (zamîr-i mübhem; 114a), npr.: *stidim se* = utanıyorum, *bojim se* = korkuyorum (114a) i sl.;

f) *bezlične* (ef‘âl-i gayri şahsiyye / nâkîsa), tj. glagole kojima se ne precizira lice ili ono o čemu se govori, a kojima se izražava zbivanje samo u neodređenoj formi 3. lica (gâ‘ib), npr.: [... *sviće* = şafak oluyor (*seva*,

glagola i neke osobine imenskih riječi, sa više naglašenim glagolskim svojstvima (*şibh-i fi‘l*; 84b).

4.5.1.2.2. Berbić je, čini se, skupljao informacije o turskim glagolima na osnovu više osmanskih gramatika, na što donekle upućuje opis glagola u njegovoj gramatici (92b).²⁶⁹ Na osnovu podataka koje daje, dolazimo do njegove prve, osnovne podjele glagola na vrste:

a) *korjeniti glagolji* (asl-ı fi‘l; 84b);

b) *deblockiti glagolji* (zât-ı fi‘l; 86b),

koji imaju promjenu kroz vremena; c) *stupoviti glagolji* (*fer‘i fi‘l*; 86b), “pridjevi načina” izvedeni iz glagola i sl. oblici, nazivaju se još i *sîga*, *naçin*, *forma* (86b).

U *nalikovce glagolja* Berbić ubraja neodređenike i određenike / većinu stupovitih glagolja, tj. gl. pridjeve i gl. priloge, kao i oblike nastale od glagola a mogu imati i svojstvo imenskih riječi u širem smislu (gl. oblike bez vremenskog obilježja). Kad je riječ o *masdaru* (*neoređeniku*), on se ponekad analizira kao poseban glagolski oblik, a ponekad se uzima kao polazište za opis i klasifikaciju glagola. Jasno razgraničenje između *masdara* / *neoređenika* i glagola u Berbićevoj gramatici često i ne postoji, npr.: [... Dakle imenični i prid’evni neodređenici *pravilni* (*kiyâs*) *glagolji* su ... 92b]. Opis *masdara* čini sastavni dio ukupnog opisa glagolskog sistema osman-skog turskog jezika.

²⁶⁹ [... U nekim gramatikama teška hareka kad bude... 92b].

grmi, *smrklo se* = çakıyor görülüyor, karanlık olmuş = şimşek çekiyor, gök görülüyor, karanlık basmış) (*vedri se* = hava açılıyor, bulutlar çekiliyor) (*oblači se* = hava bulanıyor) ... 116a].

g) *lične* (ef'âl-i şahsiyye), tj. glagole koji se koriste uz lice govornika i sugovornika [...eğer mütekellim ve muhâtab sîgalar ile tekellüm olunursa ... 116a];

h) *pomoćne* (ef'âl-i 'avniyye / 'umûmiyye / yardımcı), kao što su *biti* i *htjeti*, a pomažu da se formiraju i neka vremena ostalih glagola [... kâffe-i ef'âlin ba'zı ezminelerini teşkîl ve tebdîlinde yardım etdikler için ... 116a];

Prethodno navedena Berbićeva klasifikacija glagola, kao što se vidi iz teksta gramatike (114a), temelji se prije svega na osnovnim gramatičkim osobinama glagola u bosanskom jeziku.

Na osnovu gramatičkih osobina glagola u turskom u Berbićevom opisu srećemo i nazive za sljedeće vrste glagola:

- a) *svršene* (106b);
- b) *trajne* (106b);
- c) *prelazne* (fi'l-i müte'addî; 96b);
- d) *neprelazne* (fi'l-i lâzım / gayr-i müte'addî; 96b);
- e) *povratne* (fi'l-i mutâva'at / rücû'î; 96b);
- f) *osobne* (fi'l-i hâss; 104b);
- g) *obšte* / *pomoćne* (fi'l-i 'âm; 106b);
- h) *srčane* (ef'âl-i kulûb; 106b);
- i) *poznate* (fi'l-i malûm; 116b);
- j) *trpne* (fi'l-i mechûl; 116b);
- k) *neodređene* (= masdar; 118b);
- l) *moćne* (fi'l-i iktidârî; 118b);
- lj) *ječne* (müsbit; 120b);
- m) *niječne* (menfî; 120b);

Osim navedenih vrsta *glagola*, srećemo i podvrste koje su posljedica detaljnijeg opisa njihove morfološke strukture u osmanskoj gramatičkoj tradiciji. Međutim, jedna od vrlo važnih Berbićevih podjela glagola u turskom jeste i *podjela glagola po značenju* na:²⁷⁰

- a) *osobne* / fi'l-i hâss (104b), tj. 'punoznačne glagole';²⁷¹
- b) *obšte* / fi'l-i 'âm / *pomoćne*; 104b–106b).²⁷²

²⁷⁰ [Svi glagolji po značenju ja su osobni (*hâss*) ja su obšti ('âm); 104b].

²⁷¹ [Osobni glagolji jedan osobni rad ili jedno osobno stanje znače kao što: (*kesmek*) = poseći, seći, zaklati, klati, rezati, porezati (*kırmak*) = slomiti, razbiti (*büyümek*) = rasti (*uyumak*) = zaspati, spavati; 104b–106b].

²⁷² [Obšti glagoli poslove i stanje zauzimaju kao što: (*etmek*) = učiniti (*olmak*) = biti, ovi pomoćni (ef'âl-i 'avmiyye) glagolji zovu se, (*olmak*) neprelazni (*etmek*) prelazni je; takođe (*eylemek* = *kılmak*) = kao (*etmek*) = znače i upotrebljuju se; 106b].

4.5.2. Gramatičke osobine glagola

4.5.2.1. Gramatičke osobine glagola u bosanskom jeziku

4.5.2.1.1. Opis kategorija vida (*aspekta*) bosanskih glagola u Berbićevoj gramatici indirektno je dat kroz podjelu glagola *s obzirom na trajanje radnje, stanja ili zbivanja* na: *ograničene* (trenutak, svršenost) i *neograničene* (proces, nesvršenost). Berbić na sljedeći način objašnjava glagole svršenog (*perfektivnog*) vida:

[Fi'iller kendi ma'nalarına göre âtil-beyân envâ'i hâvîdir (Fi'l-i hitâmî yahud fi'l-i merrevî (*svršeni*) ya'nî bir lahzada olmuş veyahud olmakda veyahud olacak işi beyân eden kelime-lerdir niteki (*sesti* = oturuvermek) *le'ci* = yatıvermek) (*dati* = verivermek) (*stati* = durıvermek (*re'ci* = deyivermek) (*pasti* = düşivermek) (*skaçiti* = sıçrayıvermek, atlayıvermek, hoplayıvermek gibi; 114a].

Za svršene glagole, dakle, Berbić koristi dva termina: *fi'l-i merrevî* i *fi'l-i hitâmî* (114a). Možda bi se na osnovu samih termina mogla uspostaviti i preciznija distinkcija “svršenosti” glagola u bosanskom s obzirom na potpuno ili djelomično vremensko ograničenje svršene radnje, stanja ili zbivanja. Međutim, Berbić ne ulazi u takvu vrstu opisa svršenih (*perfektivnih*) glagola u bosanskom jeziku. Pažnje je vrijedan i Berbićev pokušaj da u turskom ponudi adekvatne prijevodne ekvivalente za bosanske infinitivne glagolske oblike sa leksičkim obilježjem perfektivnosti.

Berbić, kako vidimo iz navedenoga, pri objašnjavanju perfektivnosti gl. u

4.5.2.2. Gramatičke osobine glagola u turskom jeziku

4.5.2.2.1. Kategorija vida (*aspekta*) turskih glagola u Berbićevoj gramatici nije izravno opisana kroz klasifikaciju glagola. No, ako uzmemo u obzir trajanje radnje, stanja ili zbivanja – *ograničeno* (trenutak, svršenost) i *neograničeno* (proces, nesvršenost) u turskom jeziku, u Berbićevoj gramatici primjećujemo i jednu “primjetbu” koja izravno govori o kategoriji aspekta u osmanskim turskom jeziku, a ne nalazimo je u brojnim osmanskim gramatikama u 19. stoljeća. Ona glasi:

[U turskom jeziku za svršene i trajne glagolje bez razlike **sve jedan način** upotrebljuje se (*satmak*) = prodati, prodavati (*yapmak*) = načiniti, graditi ... 106b].

Dakle, po Berbiću u turskom postoje: a) *svršeni glagolji* i b) *trajni glagolji*. Obje te vrste glagola izražavaju se istim oblikom (*u neodređenom obliku, masdaru*):

S A T M A K = PRODATI
= PRODAVATI
Y A P M A K = NAČINITI
= GRADITI (106b).

U navednom odlomku Berbić na najizravniji način ukazuje na to da nema morfološkog pokazatelja (ne) svršenosti kod turskog masdara (najvjerovatnije pod utjecajem logike maternjeg jezika).

4.5.2.2.2. Prelaznost (*tranzitivnost*) glagola u turskom jeziku opisuju u tematskoj cjelini *Prelazni i neprelazni*

bosanskom jeziku koristi analitičke oblike glagola za izražavanje modalnih i vidskih karakteristika glagolske radnje, tačnije analitičku formu tipa (*gl. osnova + -i-*) / *gerund na -(y)i + okazionalno-pomoćni gl. vermek* – za izražavanje brzine i trenutačnosti gl. radnje, npr.: *sesti* = oturuvermek, *leći* = yatıvermek, *dati* = verivermek (114a) i sl. Iako spomenuta analitička forma u turskom ima više izraženo modalno a manje vidsko obilježje, to ne umanjuje važnost Berbićeva pokušaja da kategoriju svršenosti bosanskih glagola približi govornicima turskog jezika i na razini gramatičke terminologije, gramatičke korespondencije i prijevodne ekvivalencije.²⁷³ To je jedan od Berbićevih načina uspostave odnosa formalne gramatičke korespondencije bosanskih i turskih glagolskih oblika po kriteriju perfektnosti, a posredstvom najčešće

(*Müte‘addî ve lâzım*) (96b). [Po čuvenju glagolji na dv’e ruke su, ja su pr’elazni (*müte‘addî*) ja su nepr’elazni (*lâzım*); 96b]. Pr’elazni je glagol onaj koji označava da radnja subjekta prelazi na nekoga drugog ili na nešto drugo. Ako radnja subjekta ne prelazi na nešto ili nekoga drugoga radi se o neprelaznom glagolju (96b).²⁷⁴ Berbić navodi primjere prelaznih i neprelaznih glagola u turskom.²⁷⁵

Iz Berbićeva opisa prelaznih i neprelaznih glagola jasna je, također, i dalja podjela spomenutih vrsta glagola:

1. pr’elazni (*müte‘addî*) / pr’elaznici, npr. *kalemi kırmak* = *pero slomiti* (96b) i sl.:

a) čuveni (*semâ‘î*) prelaznici gl.:

- “nesavršeni” (*müte‘addî semâ‘î nâkıs*), sa jednim objektom / vinitelnikom, npr. *mektubu yazmak* = *pismo pisati* (98b) i sl.

²⁷³ Za izražavanje gl. vida u turskom mogu se analizirati i fazni gl. *başlamak* (početi), *kesmek* (prestati), *devam etmek* (nastaviti) i dr. Navedeni glagoli zahtijevaju infinitivnu dopunu u dativu i akuzativu, zadržavajući svoje osnovno značenje, i primjer su leksičko-sintaktičkog načina izražavanja gl. vida. Analitička forma glagola sa okazionalno-pomoćnim glagolom *vermek* koju Berbić nudi kao turski adekvat za svršene oblike glagola u bosanskom, iako predstavlja jedan od sintaktičkih načina izražavanja perfektnosti gl. u turskom, ne spada u navedenu kategoriju gramatičkih konstrukcija.

²⁷⁴ [Dakle, činitelja poslovanje na drugog ako prelazi pr’elazni glagolj je. Ako činitelja poslovanje na drugog ne prelazi, nepr’elazni glagolj je ... 96b].

²⁷⁵ Npr.: [kao što: (*kağıd kesmek*) = ‘artiju rezati (*kalemi kırmak*) = *pero slomiti* (pr’elazni) jerbo (*kırmak*, *kesmek*) = poslovanje na urađenika (*mef‘ûla*) (na *kağıd*, *kalem*) prelazi (*gitmek*) = otići (*varmak*) = dopr’eti (*nepr’elazni su*) jerbo (*gitmek*, *varmak*) poslovanje kao prid’ev pr’ečinitelju ostaje, na drugog ne prelazi, te ovi urađenika (*mef‘ûla*) nejmaju, ili datelnika dotiču se, ako činiteljovo stanje ili biće znače; 96b].

intuitivno odabranih “prijevodnih ekvivalenata”.²⁷⁶

Nesvršene glagole u bosanskom Berbić definira kao ‘riječi koje označavaju *nedovršavanje* radnje i njezino nastavljanje’, dakle, trajanje, npr.:

[... (Fi‘l-i gayri hitâmî yahud devâmî (*nesvršeni*) bir işin devâmını beyân eden kelimelerdir niteki (*ležati* = yatmak) (*stajati* = durmak) (*govoriti* = söylemek) (*padati* = düşmek) (*skakati* = sıçramak, hoplamak, atlamak) (*pisati* = yazmak) (*uzdisati* = ah etmek, içini çekmek ilh; 114a].

O tome da Berbić svjesno uspoređuje određene gl. oblike i vrste glagola u bosanskom i turskom jeziku potvrđuje i sljedeća njegova također važna izravna i za naš rad zanimljiva napomena, kojom svršene glagole dovodi u semantičku vezu (*na razini prijevodne ekvivalencije i donekle na razini gramatičke korespondencije*) sa načinom za izražavanje brzine i trenutačnosti gl. radnje sa gl. vermek / *sîga-ı ta‘ciliyye*, a nesvršene gl. i *masdar-i basît* (116a), s druge strane:

[...Tenbîh: Ef‘âl u masâdırı hitâmiyye (merreviyye)ler sîga-ı ta‘ciliyye ile ve ef‘âl-i gayri hitâmiyye (devâmiyye) masdar-ı basît ile *tercûme olunacak*

- “savršeni” (*müte‘addî semâ‘î kâmil*), sa dva objekta / urađenika, npr. *evi efendiye satmak* = *kuću gospodinu prodati* (98b) i sl.

b) “pravilni” (*müte‘addî kiyâsî*) prelaznici gl. (98b):

- “p. nesavršeni” (*müte‘addî kiyâsî nâkıs*), kad ima jedan objekt, sa umetcima / “prelaznim dočetcima” (*edât-ı ta‘diyye*) -t/-dir-, npr.: *oynamak* (igrati se) > *oynatmak* (dati igrati, razigrati) i sl. (98b);

- “p. savršeni” (*müte‘addî kiyâsî kâmil*), sa više urađenika / objekata, npr.: *göndertmek* = *dati da drugi pošalje* (98b) i sl.

2. neprelazni (lâzım) gl., npr.: *gitmek* = otići (96b) i sl.:

a) čuveni (*ef‘âl-i lâzıme-i semâ‘iyye*);

b) pravilni (*ef‘âl-i lâzıme-i kiyâsiyye*), nastali na različite načine, od različitih vrsta riječi dodavanjem sufiksa, kako slijedi:

- imenica + afiks -le- + -mek/-mak, npr.: *gece-le-mek* = zanoćiti se (102b) i sl.;

- usklici (asvât) + le + -mek/-mak, npr.: *üf-le-mek* = pomagati, ječati, jaukati, puhati (102b) i sl.;

- “četverni usklici” (onomatopejski izrazi) + -de/-da + -mek/-mak, npr.: *çatır-da-mak* = praštati²⁷⁷ (102b) i sl.;

²⁷⁶ Pošto Berbić ne pronalazi u ranijim gramatikama sličan pristup jer je on zapravo prvi “kontrastivni” gramatičar koji gramatiku bosanskog jezika piše na turskom jeziku. U takvoj situaciji Berbić je naprosto bio prisiljen oslanjati se i na vlastitu govornu kompetenciju i gramatički osjećaj za određeni fenomen koji se želi opisati iz gramatike maternjeg (L1) jezika, a koji nije ni na približno sličan način opisivan u gramatičkoj tradiciji govornika stranog, turskog (L2) jezika kojima je ustvari namijenjena i na čijem jeziku je i napisana gramatika bosanskog jezika.

²⁷⁷ *çatırdamak* = pucketati, praskati, prsnuti, krekatati, škripati.

ve bu kevne masdarların ma'nasını fi'l-i muzâri' ma'nasını gibi telekkâ eylemek lâzımdır; 116a].

4.5.2.1.2. Na prelaznost (*tranzitivnost*) glagola u bosanskom jeziku Berbić skreće pažnju na sličan način. Daje podjelu glagola na prelazne i neprelazne (114a–116a).

Prilikom opisa prelaznih glagola (*fi'l-i müte'addî*) Berbić prvo daje primjere glagola koji iziskuju upotrebu objekta (*me'ûlün bih*): *pisati knjigu* = mektub yazmak; *seći drva* = ödün kesmek; *govoriti istinu* = doğruyı ya'ni hakkı söylemek; *učiti d'ecu* = çocukları okutmak (114a).

Odmah potom prelazi na definiciju neprelaznih glagola koji svojim unutarnjim gramatičkim značenjem (ne noseći u sebi svojstvo *rekcije*) ne zahtijevaju upotrebu objekta. Kao primjere takvih glagola navodi sljedeće: *ići* = yürümek, gitmek; *spavati* = uyumak; *bolovati* = hastalık çekmek; *venuti* = porsmak, solup kurumak; *plivati* = yüzmek; *uzdisati* = içini çekmek; *liježati* = yatup kalkmak (114a).

Iako su i povratni (*refleksivni*) glagoli u bosanskom neprelazni, treba istaći da ih Berbić definira samo kao glagole koji se izgovaraju sa neodređeno-povratnom zamjenicom *se*, navodeći kao primjere sljedeće:

- imenica + -se/-sa- “za nalikovanje” + -mek/-mak, npr.: *çiğ-se-mek* = porositi (102b) i sl.;

- osnova (glavnica) + povišni ume-tak -r- za glagolsko trajanje + -mek/-mak, npr.: *sekmek* = kasati, *sek-ir-mek* = za čim lijetati (102b);

- usklici / ili pridjev / imenica + -r- + -mek/-mak, npr.: *üflemek* = ustima puhnuti, *üf-ür-mek* = vjetar puhati, *sararmak* = požućeti (104b) i sl.;

- pridjev + (a)L grafem -lam- + -mek/-mak, npr.: *azalmak* = omaliti se, *umanjiti se*, *çoğalmak* = umnožiti se (104b) i sl.

Berbić i prelazne i neprelazne gl. u osmanskome turskom jeziku dije-li na: a) osnovne / *çüvene* / *semâ'î* (96b); b) proširene (izvedene) / *pravi-lne* / *kiyâsî* (96b).²⁷⁸

Dakle, ne vezuje prelaznost (*tranzitivnost*) turskih glagola samo sa morfološkim proširenjem glagolske osnove. “*Savršeni prelaznici*” (*müte'addî semâ'î kâmil*; 98b) u Berbićevom opisu jesu dvostruko prelazni glagoli, tj. glagoli sa dva i više objekata, dok “*nesavršeni pre-laznici*” (*müte'addî semâ'î nâkıs*; 98b) predstavljaju glagole sa samo jednim objektom.

Berbić, nadalje, govori o tri nači-na da se od neprelaznih gl. naprave prelazni glagoli: Radi se, zapravo, o

²⁷⁸ [Pr'elazni i nepr'elazni ja su *çüveni* (*semâ'î*) ja su *pravi-lni* (*kiyâsî*). *Çüveni* nemaju ni-kakva viška nego oduv'ek pamte se kao što: (*Çocuk dövünmek*) = *d'ete biti* (*kapu açmak*) = vrata otvoriti, *pr'elazni* je. (*Gülmek*) = *smijati se* (*ağlamak*) = *plakati*, *nepr'elazni* je (Neki *pr'elaznici* *nesavršeni* (*müte'addî semâ'î nakıs*) su. Samo *vinitelnoga* (*meful biha*) tiče se, kao što: (*mektubu yazmak*) = *pismo pisati*; 98b].

nadam se = ummıyorum; *stidim se* = utanıyorum; *bojim se* = korkuyorum; *plaşım se* = ürküyorum; *muçım se* = zahmet çekiyorum (114a) itd.

4.5.2.1.3. Glagolsko stanje (*dijateza*) u bosanskom ne definira se posebno već se na tu kategoriju samo usput ukazuje. Berbić prvo govori o pravljenu pasiva (*mechûl*) od prelaznih glagola na način da se prelaznom glagolu doda povratno *se*:

[...Fi'l-i mûte'addiyi mechûl kılmak ve yapılan işden mef'ûlün subût veya sukûtını beyân için fi'l-i mûte'addiye (*se*) zamîr-i mübhemi (rücû'î) ilhâk olunur niteki (*pravi se kuća* = ev yapılır) (*kopa se bunar* = kuyu kazıyor) (*beru se vinogradi* = bağlar büzülüyor) (*çine se bez zakona* = kânunsuz 'amel olunuyor) (*çita se večernja* = ahşam du'ası okunuyor) (*peru se koşulje* = gömlekler yıkıyor) (*Omer ranijo se* = Ömer yaralanmış) (*str'eljaće se izdajica* = imdâd vemiyen hâ'in kurşuna dizilecek); 114a–116a].

Refleksivno značenje glagola u opisu gramatike bosanskog jezika u Berbićevoj gramatici izražava se i bezličnim glagolskim formama. *Bezlični / ef'âl-i gayri şahsiyye / nâkisa* glagoli definiraju se kao glagoli koji ne objašnjavaju lice i predmet o kojem se govori, a označavaju da se nešto dešava, npr.: *seva*, *grmi*, *smrklo se* = çakıyor görölüyor, karanlık

stavljanju “umetaka / prelaznih dočetaka/(*edât-ı ta'diyye*; 98b)” -*t-* i –*dir-* između osnove i krajnjega “dočetka” neprelaznog glagola,²⁷⁹ a različiti “načini” u vezi su sa krajnjim fonemom kod osnove neprelaznih glagola na koje se dodaju sufiksi koji imju sposobnost mijenjati i modificirati kategoriju tranzitivnosti (98b–100b). Tačnije, dodaju se sufiksi za faktitivno-kauzativni lik glagola, a Berbić ih razumijeva i objašnjava kao “prelazne dočetke”.²⁸⁰

4.5.2.2.3. Glagolsko stanje (*dijateza*) u turskom opisuje se u okviru, kako smo vidjeli u prethodnom paragrafu, opisa drugih gramatičkih kategorija. Tako, npr., kategorije glagolskog lika, kao što su: *aktiv*, *refleksiv*, *pasiv*, *reciprocitativ* i *faktitiv-kauzativ*, nalaze se unutar opisa različitih tematskih cjelina. U tematskoj cjelini *Poznati* = (*Mal'ûm*) i *Trpni* (*Mechûl*) (116b) Berbić izravno govori o aktivu i pasivu: [Prelazni glagolji ja su poznati = (*ma'lûm*), ja su trpni = (*mechûl*); 116b].

Pravi pasiv, po Berbiću, nastaje od prelaznih glagola. Kao primjer upotrebe glagola u aktivu Berbić daje rečenicu *Mehmed ağacı kesdi* (116b), a kao primjer glagola u pasivu rečenicu *Söz kesildi*, *tezkire yazıldı* (116b). U prvoj je rečenici “činitelj” radnje

²⁷⁹ Npr. [od (*oynamak*) = *igrati se* (*oynatmak*) = *dati igrati*, *razigrati* (od (*uyumak*) = *spavati* (*uyutmak*) = *uspavati* (od (*gülmek*) *smijati se* (*güldürmek*) = *zasmijati*; 98b].

²⁸⁰ Npr. [Još jedan stepen više da prelazi ovim pr'elaznim dočetcima još po jedan dočetak dostavi se kao što: (*yaz – dir – t – mak*, *yazdırtmak*) = *dat preko drugog da se napiše* (*buyur – t – dir – mak*, *buyurtdurmak*) = *dat preko nekoga da se naloži*, *zapovidi* (*eğir – il – t – mek*) = *dat da se osedla*; 100b].

olmuş = şimşek çakıyor, gök görülüyor, karanlık basmış; *vedri se* = hava açılıyor, bulutlar çekiliyor; *oblači se* = hava bulanıyor; *çita se* = okunuyor; *çini se* = ediliyor (114a). Semantičko prožimanje refleksiva i pasiva zapaža se i u prethodno navedenim Berbićevim primjerima.

4.5.2.1.4. Gramatičko *lice* u Berbićevom opisu bosanskih glagola dolazi do izražaja pri opisu njihove promjene kroz lica i vremena: [... ki fi'llerde eşhâs-ı selâse ve ezmine vezinleri vardır; 116a]. Tri su lica kroz koja se mijenjaju glagoli, kako slijedi:

[... (Eşhâs = *lica*) her kemiyet için üç nev'-i şahs vardır.

Birincisi mütekellim ya'ni söyleyen niteki (*sluşam* = dinliyorum) (*ja sluşam* = ben dinliyorum) (*slušamo* = dinliyoruz) (*mi slušamo* = biz dinliyoruz).

İkincisi muhâtab ya'ni kendisine söylenilen niteki: (*slušaş* = dinliyorsun) (*ti slušaş* = sen dinliyorsun) *slušate* = dinliyorsunuz) (*vi slušate* = siz dinliyorsunuz).

Üçüncüsü gâ'ib yahud bahs olunana dâ'ir olup niteki: (*sluša* = dinliyor) (*ono sluša* = o dinliyor) (*slušaju* = dinliyorlar) *oni* – *one* – *ona slušaju* = onlar dinliyorlar); 116a–118a].

4.5.2.1.5. Gramatički broj i rod također se općenito spominje uz opis promjene glagola:

poznat a u drugoj nepoznat. Berbić isto tako daje i primjere iskazivanja tzv. *bezličnog pasiva* (najčešće uz gl. kretanja) kojim se izriče uopćena impersonalna radnja (koju vrši anonimni subjekt):²⁸¹

[Od poznati neprelazni glagolji koji imaju datelnika (*mef'ûl ileyha*) trpne glagolje imaju kao što: (*Bosna 'ya gi-dildi*) = *U Bosnu ide se*, ili, (*varıldı*) = *doprlo se*; 116b].

Berbić je, kako se čini, bio svjestan morfološke i semantičke kontaminacije pasiva i refleksiva. Stoga i pokušava dati primjere kako “po značenju” razlučiti refleksiv od pasiva:

[A osnova na kraju kad (*muteharrik*)=(*glasna*) bude, *povratni* = (*mutâva'at*) i *trpni* = (*mechûl*) glagolji u izgledu r'eči razlike nemaju, nego prilikom (*kârinom*) po značenju razlikuju se, kao što: (*Ali arandı*) = Aljo traži oko sebe (*mutâva'at*). (*Hükümetden Ali arandı*) = Aljo, traži se od vlade (*mechûl*) je ... 116b].

U nastavku (118b) Berbić navodi mnoštvo sličnih primjera za aktiv, pasiv i refleksiv turskih glagola, sa prijevodnim ekvivalentima.

O glagolskom liku najdetaljnije piše kada govori o *masdaru* (94b), koji za njega predstavlja “*neodređeni glagolj*” (118a). U isto vrijeme govori o refleksivu,²⁸² pasivu,²⁸³ aktivu, na

²⁸¹ U našem se jeziku takav pasiv najčešće iskazuje refleksivom. Usp. Čaušević (1996: 221).

²⁸² [Jedno je povratni (*mutâva'at*) činitelj (*fâ'il*) da na sebi nešto čini i trpi znači. Ovi glagolji od pr'elazni glagla postaju, pr'elaznog neodređenika na kraju a prije dočетка jedan zamukli (*nûn*) umetne se; 94b].

²⁸³ [Druga primetba: kad se pr'elazni glagolj u trpni (*fî'l-i mechûl*) učiniti hoće isto ko u povratnog umetak (*vişak*) (*nûn*) je ovije način; 94b].

[...Ef'âlin tasrîfinde dahi iki kâ'ide vardır. Biri kemiyeti bilmek icâb etdikden ma'adâ bazılarının vezn ve cinslerini bilmek lâzımdır ... 116a].

Glagolski oblici stoje u jednini i množini.

4.5.2.1.6. *Kategorija vremena* u opisu glagola u bosanskom jeziku zauzima vidno mjesto u Berbićevoj gramatici. Ona se uglavnom promatra kroz posebne glagolske oblike koji su nositelji vremenskog značenja, dok se za način uglavnom koriste posebni glagolski oblici. U uvodnom izlaganju o vremenu Berbić prvo ističe da [...fi'llerde eşhâs-ı selâse ve ezmine vezinleri vardır; 116a] – glagoli imaju tri lica i posebne oblike za vremena. Odmah u sljedećim paragrafima naglašava [...(Ezmine – *Vremena*) Boşnak lisanının fi'llerinde altı zaman vardır; 118a] da u glagolima u jeziku Bošnjaka ima šest vremena.²⁸⁴ Pri navođenju primjera za gl. vremena u bosanskom Berbić daje i neke

gotovo istim stranicama. Reciprocitativ definira kao “*društveni način*” / *müşâreket* koji “*družinu znači*”, a tvori se umetanjem sufikasa -ş- (94b), npr.:

[od (*görmek*, görü – ş – mek, *görüşmek*) = vidjeti se (od (*sevmek*, sevi – ş – mek, *sevişmek*) = paziti se, zaljubiti se, voljeti se (od (*bağırmaq*, bağırı – ş – mak, *bağıırışmak*) = zalarmiti, viku dići, galamiti; 94b].

4.5.2.2.4. Opis kategorije gramatičkog *lica* u Gramatici srećemo u poglavlju *Promena glagolja – Tasrîf-i Ef'âl* (130b) – bez ikakvih posebnih autorskih napomena.

4.5.2.2.5. *Gramatički broj i rod* glagola u turskom jeziku opisuje se u istom poglavlju.

4.5.2.2.6. Opis *glagolskih vremena* u turskom razlikuje se od opisa vremena u bosanskom. Berbić prvo ističe da u turskom postoje tri vremena: a) *prošlo*; b) *sadašnje*; c) *buduće* (136b).²⁸⁵ Glagolski oblici za način

²⁸⁴ Nakon toga daje promjenu sljedećih glagolskih oblika za izražavanje vremena, koje ćemo, radi bolje analize, pokušati predstaviti tabelarno:

Tabela: Prikaz Berbićeve klasifikacije gl. vremena u bosanskom:

GL. VREMENA U BOSANSKOM	Primjer iz djela <i>Bosanski turski učitelj</i>
1. <i>zamân-ı hâl / sadašnje vr'eme</i> (118a)	p i š e m = yazıyorum (118a)
2. <i>hikâyetü-l-hâl fi-l-mâzî / poluprošlo / mâzi-i gayri muhtem</i> (118a)	t i p i s a ş e = sen yazıyordun; m i ş l j a s m o = zann ederdik (118a)
3. <i>mâzi-i mahdûd / skoro prošlo prosto vr'eme/mâzi-i karibe</i> (118a)	d o đ o h = geldim (118a)
4. <i>mâzi-i gayri mahdûd/prošlo, složeno prošlo</i> (118a)	p i s a o s a m = yazmışım (120a)
5. <i>mâzi fi-l-mâzî, mâzi-i etemm / davnoprošlo</i> (120a)	v i b i j a s t e o t i ş l i = siz gitmiş idiniz (120a)
6. <i>mustakbel-i mutlak/buduće</i> (120a)	S v i ć e m o u m r ' e t i = Hepimiz öleceğiz; P r o ć i ć e bol = Ağrı geçer (120a)

²⁸⁵ [(Glagolji od tri vremena jednog značu, dakle prošlo = (*mazi*) sadašnje (*hâl*) buduće = (*mustakbel*); 136b].

varijante prijevoda njima odgovarajućih oblika u osmanskome jeziku. To je, promatrajući iz perspektive kontrastiranja jezika, uobičajena Berbićeva intuitivna “potraga” za gramatičkim korespondentima posredstvom prijevodnih ekvivalenata. Berbić kategoriju vremena spominje pri opisu indikativa (određenog / *mu’ayyen* načina), kada je “vrijeme radnje poznato” [... išlenildiği zaman ma’lûm... 120a] – uključujući i lice (u “svim vremenima” [kâffe-i ezmîne-i mevcûde cârîdir 120a], npr.: [(*Pçela zbira med i vosak* = Arılar balı ve balmumu toplıyor) (*Bog je stvorijo nebo i zemlju* = (Allah göği yeri yaratmışdır) (*učim* = (okuyorum) *učih* = (okudum) *učili su* = (okumuşlardır) *učičete* = (okuyacaksınız) ... 120a] itd. Tu uočavamo neku vrstu povezanosti

(imperativ, optativ, necesitativ i sl.) vezuju se za budućnost: [Zapovidni i važni i moralni glagolja načini porad budućeg vremena su, jerbo ovi za prošlo vr’eme ništa ne važu; 136b]. Prošlo se vrijeme dijeli na dvije vrste: a) *mâzi-i şuhûdî*/vr. *skoro prošlo*; b) *mâzi-i naklî*/vr. *prošlo* (138b). Berbić istodobno daje opis promjene glagolskih oblika kroz lica i njihovo značenje. Dok u opisu sistema bosanskih glagolskih vremena Berbić daje opis šest ličnih (= finitnih) indikativnih oblika, u opisu sistema turskih glagolskih vremena zapažamo daleko složeniju situaciju.

On glagolska vremena, kako vidimo iz *Gramatike*, klasificira u tri grupe:

- a) *jednostavna*;
- b) *pripovjedna*, “*hikaye*” vremena;
- c) *pričana*, “*rivayet*” vremena.

Podjela je u skladu s osmanskome gramatičkom tradicijom.²⁸⁶ “*Hikâye*”

²⁸⁶ Tabelarno ćemo predstaviti njegovu podjelu gl. vremena, radi lakše njihove usporedbe sa gl. vremenima u bosanskom, čiji opis je uporedo dat u *Gramatici*.

Gl. vremena u turskom jeziku

JEDNOSTAVNA vremena	Primjer	“HİKÂYE”, pripovjedna vremena	Primjer	“RİVÂYET”, pričana vremena	Primjer
1. Mâzi-i şuhûdî / Vr. Skoro prošlo (138b)	<i>sevdi</i> = “zavoli”	1. Hikâye-i mâzi-i şuhûdî / pripovjedno skoro prošlo (158b)	<i>sevdi idi</i> = “vol’eo bijaše”	1. Rivâyet-i mâzi-i şuhûdî / pričano skoro prošlo (168b)	(Nisu navedeni primjeri)
2. Mâzi-i naklî / Vr. Prošlo (140b)	<i>sevmiş</i> = “volio je”	2. Hikâye-i mâzi-i naklî / Prošlo pripovjedno (162b)	<i>sevmiş idi</i> = “zavoljeo b’eše”	2. Rivâyet-i mâzi-i naklî / pričano prošlo (168b)	<i>sevmiş imiş</i> = “bijo je voljeo”
3. Zamân-i hâl / Sadašnje vr. (140b)	<i>seviyor</i> = “voli”	3. Hikâye-i hâl / pripovjedno sadašnje vr. (164b)	<i>seviyor idi</i> = “voljaše”	3. Rivâyet-i hâl / pričano sadašnje vr. (170b)	<i>seviyormuş</i> = “volejaše”
4. İstikbâl / Buduće vr. (142b)	<i>sevecek</i> = “voljeće”	4. Hikâye-i mu-stakbel / pripovjedno buduće vr. (164b)	<i>sevecek idi</i> = “ht’eo je voljeti”	4. Rivâyet-i mu-stakbel / pričano buduće vr. (180b)	(Nisu navedeni primjeri)
5. Muzâri‘ / Trpno vr. (142b)	<i>okur</i> = “čita”	5. Hikâye-i muzâri‘ / pripovjedno trpno / trajno vr. (166b)	<i>sever idi</i> = “voljeo bi”	5. Rivâyet-i muzâri‘ / pričano trpno / trajno vr. (170b)	<i>sever idi</i> = “voljaše” (?)

opisa kategorije vremena i načina u opisu glagola u bosanskome jeziku.

4.5.2.1.7. Opis *načina* kao posebne glagolske kategorije u bosanskom, također, srećemo pri opisu promjene glagola, kako slijedi: neodređeni (*masdar*), određeni,²⁸⁷ zapovjedni, uslovni itd. (120a–122a).

Zanimljivo je kako Berbić povezuje morfološki i morfosintaktički opis gl. načina / *sîga* (118a), napominjući da infinitivi (tj. *masdari*) sa značenjem perfektivnosti nemaju gl. oblika za sadašnje vrijeme, ali da se ipak koriste u toj formi uz veznike *da*, *ako* i sl. Za objašnjavanje kakvo je što bilo (*ili se zbilo*) ili će biti (*tj. zbiti se*) koristi se *poseban način* / *sîga* upotrebom, kako Berbić navodi, ‘pripovjedačkih oblika’ / hikâye tarîkiyle (118a), kako slijedi:

[...Hitâmî masdarların kendi ma‘nasınca zamân-ı hâlleri yok isede (*da* = keşse, *ako* = eğer, *ako* = kaçan) hurûf-ı ‘atîf ile beraber oldığı hâlde hikâye tarîkiyle bir şeyin nasıl olduğunu veya olacağını beyân için ayrıca sîgası vardır niteki:

(*svratim se i ne zastanem nikoga* = uğradım da kimseyi bulamadım) (*sret-nem ga* = onu rastgeldim) (*pristupim mu* = onun ma‘iyyetine yanaşdim) (*kad dođem* = geldiğim zaman) (*ako nadete* = eğer bulursanız); 118a].

Pri opisu *pripovjedačkoga prezenta* u bosanskom (npr. *svratim se i ne zastanem...*) i kondicionala, Berbić uspostavlja logičko-semantičku vezu

vremena, kako vidimo u Gramatici, uglavnom su vremena sa *-MIŞ/-MÎŞ*, a rivâyet sa *-DÎ*. Povezanost vremena i načina najbolje se očituje kroz Berbićev opis promjene nekih glagolskih oblika za način kroz vremena (npr. “*pričano važno vr’eme / rivâyet-i iltizâmî*” *seveymiş* = “da je voljeo” i sl.; 166b).

4.5.2.2.7. Opis *načina* dat je kroz opis glagolskih oblika za način: *imperativa*, *optativa*, *kondicionala*, *necesitativa* itd. Opis promjene glagola u turskom Berbić počinje s opisom imperativa (*zapovidni način* / *emr-i hâzır*; 130b).

Slijedi opis optativa (*važni glagolj* / *fi’l-i imtizâcî*; 132b), koji označava da “govoritelj” nešto “želi i hoće”, npr.: [*yazayım* = da pišem (*yazasın* = da pišeš) *yaza* = da piše (*ječni*) ... 134b]. U oblike za iskazivanje načina Berbić ubraja i “morajući pridjev” (136b), kao i “za stanje složeni način” oblike: gerundiva²⁸⁸ na *-erek/-arak* i na *-el/-a*.

Necesitativ (“moralni način”), po Berbiću, jeste oblik koji označava da se neka radnja treba izvršiti, kao npr.: [*Sevmeli* = treba da voli (*sevmelisin* = valja da voliš), *sevmemeli* = treba da ne voli (*sevmemelisin* = valja da ne voliš) ... 136b] itd.

Kondicional Berbić definira kao “kadanji način (*sîga-ı tevkiyye*)” (148b), ili “uvjetni”. Kao sredstvo za izražavanje “načina” Berbić navodi

²⁸⁷ U finitnim gl. oblicima.

²⁸⁸ Umjesto riječi gerundiv kod Berbića se najčešće koristi riječ *način* ili *sîga*.

između spomenutih oblika, pomoću izraza “hikâye tarîkiyle” (*‘na na-čin pripovjedanja’*), s jedne strane, i vezu sa: a) izražavanja načina u turskom; b) sa tzv. “hikaye / pripovjednim” vremenima u turskom;²⁸⁹ c) sa terminološkim određenjem imperfekta u bosanskom (*hikâyetü l-hâl fi-l-mâzî / mâzi-i gayri muhtem / poluprošlo vr.*; 118a).

Berbićev odabir termina “hikâye” i njegovo određivanje izrazom “*ayrica sîgası*”, koji najčešće implicira i način vršenja radnje, ostavlja dojam da on “pripovjedački prezent”, kao realizaciju sintaktičke upotrebe sadašnjeg vremena za označavanje prošle radnje, razumijeva i kao neku vrstu “načina” vršenja radnje.

Tri su osnovna načina iskazivanja radnje u bosanskom, kako Berbić iznosi [(Sîga) = način] işi beyân edenler üç türü vezinde bulunabilür; 120a]:

a) *neodređeni / masdar* (infinitiv u suvremenom bosanskom):

[(Gayri mu‘ayyen = *neodređeni*) fi‘lin ‘âdeta bir işe hâvi oldığı velâkin ne zaman ve kimin ma‘rifetiyle işlenildiğini beyân etmez niteki: (*treba* raditi *pa* se nadati = işilmek gerek sonra ummak, işlemeli de sonra ümid etmeli) (misliti *pa* govoriti = (düşünmek sonra söylemek) (düşünmeli sonra söylemeli) (*čekati* = (beklemek) ... 120a];

i gerundiv na *-dikça/-dikçe* (“dokle god”) i druge slične oblike.

Čak i kvazigerund na *-dikta* (npr. *sevdikde* = pošto zavoli; 148b). Glagolski oblik za način koji naziva “počernim načinom / sîga-i takîbiyye” (npr.: (*O gelecek ben buradan kaçarım*) = Čim on ovd’e dođe, nama odavde bežim ... 148b) Berbić opisuje prije gerundiva na *-ince* (*inceye kadar, inceye dek*). Gerundiv na *-(y)ınca / -(y)ince* naziva “končanim načinom (sîga-i intihâ’iyye). Čak i gerundiv vremena na *-(y)alı*, za Berbića predstavlja oblik za način [*početni način* (sîga-i ibtidâ’iyye); 149b], kako stoji i u primjerima: [(*Derse başlayalı bir gün fevt eylemedim*) = Odkako sam zadaću počo, ni jedan dan propustijo nisam ... 149b]. Za analitičku formu *-(y)a bilmek* ili formu mogućnosti (*posibilitativ*) u Berbićevoj gramatici koristi se termin “moćni način”. Još treba dodati da je “ječni način” oblik gl. u potvrdnom obliku, a “niječni način” glagolski oblik u odričnom obliku. Neodređeni je način oblik infinitiva, dok se upitni oblik glagola i rečenice sa pitajućom česticom “mi” (uključujući i upitne zamjenice “*kim, kangı, nasıl, kaç, niçün, nereden, ne*”; 182b) definira kao “pitajući način / sîga-i istifhâm”, kao u primjeru: [(*Hüseyin geldi mi?*)

²⁸⁹ Ako pogledamo Berbićeve terminološke odrednice za nazive gl. oblika kojima se iskazuje vrijeme vršenja radnje, primjetit ćemo da se izraz “hikaye” često koristi za označavanje tzv. složenih vremena u turskom (obično sa nastavkom – *di* koji se dodaje na finitne indikativne forme tzv. jednostavnih gl. vremena).

b) *određeni* (indikativ):

[(Mu‘ayyen = (*određeni*) olmuş ve olmakda ve olacak nesneden bahs olunukda işleyen şahıs ve işlenildiği zaman ma‘lûm (...) 120a];

c) *zapovidni* / *emr-i hâzır*:

[(Emr-i hâzır = (zapov’edni) emr veya nasihat veya recâ veya ahtâr veya teklîf veya teşkî sûretiyle işin olunmasını beyân eder niteki: (Boj *se Boga* = (Allahdan kork) poštuj *roditelje* = (ebeveyne hürmet ve ri‘âyet et) ne želi *sve što vidiš* = (her gördiğini arzu etme) i ne čini *sve što možeš* = (ve her elinden geleni yapma, etme) ... 120a].

Osim navedenih, u opisu gramatike bosanskog jezika uočavamo i sljedeće oblike za iskazivanje načina: a) *uslovni* / *şartıyye načini* (122a); b) *željni način* / *temennâ ve arzu*; 122a).²⁹⁰

Zapažamo također i primjedbu u kojoj Berbić kaže da se i u bosanskom, ‘budući da za neke gl. oblike za način nema jednog određenog oblika, kao i u ostalim jezicima, koriste neki “veznici” (da (keşki) (ako) eğer (kad) kaçan; 122a) i gl. pridjev posebnog oblika’ (“mâzi-i mahdûdden olan sıfat-ı nesebiyye”; 122a) – od “biti” bih, bi itd.,²⁹¹ npr.:

= *Beli Huso došo?*; 182b]. U “spoje-ni način / sîga-i sîla” Berbić ubrajaja čak i proparticipski oblici na *-dik* i *-acak* (183b).

Pri usporedbi jezika mora se imati na umu i to da svaki autor koji uspoređuje gramatičke tradicije dvaju ili više jezika uvijek svoju usporedbu obavlja iz perspektive razvijenosti opisa određene gramatičke pojave i/ili kategorije u djelima koja su nastala prije ili u vremenu u kojem i sam živi. Pri korištenju pojma *kontrastiranje gramatičkih tradicija / sistema* u ovom radu podrazumijevamo sinhronijski opis gramatičkih struktura jezika koji se uspoređuju, odnosno kontrastiraju. Berbić se u svojoj gramatici ne bavi dijahronijskom perspektivom jezika koje uspoređuje, nego u prvi plan stavlja sinhroniju postojećih gramatičkih sistema. S obzirom na to, koncepcija djela koje piše nužno ga stavlja u funkciju kontrastiranja maternjeg, bosanskog i stranog, turskog jezika. Zadana dvojezičnost gramatike još više naglašava razlike, ali i nužne usporedbe uspoređenih gramatičkih sistema također i po kriteriju sličnosti u opisu ili konceptualizaciji određenog

²⁹⁰ [(Bu üç nev‘-i sîga (način) den başka daha şartıyye = (*uslovni*) bir işin olmuş şübhe tahtinde veya şarta veyahud uzlaşmağa mütevekkaf veyahud taht imkânda yahud yalnız temennâ ve arzu olunmakda olup hakikaten henüz olmıyan bir işden bahs olundığı zaman ... 120a–122a].

²⁹¹ [... Boşnâk lisânından başka lisânlarda oldığı gibi sîga-i mahsûsası olmayup âti-z-zikr hurûf-ı ‘atıflerden birinin mu‘âvenetiyle *da* (keşki) (ako) eğer (kad) kaçan mâzi-i mahdûdden olan sıfat-ı nesebiyyenin yardımıyla (*biti* = imek) den (*bih* = istersim) (olacağı) (*bi* = oldı) idi ... 122a].

[(Da imah dobrotvora, išao bih u školu = Keşki keremkârım (velî ni‘-metim) ola idi mektebe giderdim) (Da sme – cesâreti olsa, yapardı) (Pisao bi da ima kad = Vakti olsa yazardı) (Davno su rekli mudraci – da čov’ek ima, toga radi, jedna usta a dvoje uši da manje govori a više sluša = ‘Ukalâ çokdan demişlerdirki: insana az söy-lemek için bir ağız ve çok dinlemek için iki kulak verilmiştir ... 122a].

Berbić navodi primjere upotrebe glagolskih priloga (sadašnjeg i prošlog) u kojima se govori o načinu vršenja radnje u širem smislu. Treba napomenuti i sljedeće: u njegovom opisu načina kao morfološke kategorije prilično je jasna osnovna distinkcija između upotrebe glagolskih oblika za način i glagolskih oblika za vrijeme. Način je shvaćen i kao morfološka i kao sintaktička kategorija.

gramatičkog fenomena u jezicima koji se i na taj način uspoređuju.

4.5.3. Glagolske osnove kao kriterij klasifikacije:

– Razlika u promjeni glagola u bosanskom i turskom jeziku –

4.5.3.1. Morfološka struktura i promjena glagola u bosanskom jeziku

4.5.3.1.1. Glagoli u bosanskom jeziku, između ostalog, mogu se klasificirati i po svojoj morfološkoj strukturi (128a): *po završetku infinitivne osnove, prezentske, ili dovodeći u suodnos završetak infinitivne i prezentske osnove.*²⁵ Način promjene glagola u bosanskom jeziku Berbić

4.5.3.2. Morfološka struktura i promjena glagola u osmanskome turskom jeziku

4.5.3.2.1. Morfološka struktura turskih glagola, na osnovu opisa u Berbićevoj gramatici, mogla bi se predstaviti na sljedeći način:

I. *korjeniti glagolji* (asl-ı fi ‘l; 84b):

1) *neodređenik / korjenik / masdar-ı asl-ı fi ‘l* – [... *nikako lice ni vreme ne označivši, radnju ili stanje znači i*

²⁹² GBJ (2000: 266).

otpočinje poglavljem *Sûret-i tasrîf* (124a), ističući da je najbitnije znati šta je osnova (*cevher-i kelime / mâdde / korjen*), nastavak (*zamm / ekleme*), a šta “umetak” (*medhûl*), dajući primjer razdvajanja korijena glagola od nastavaka [(*çu-ti* = *işitmek*) (*pi-ti* = *içmek*) (*çita-ti* = *okumak*) (*gor-re-ti* = *yanmak*) ... 124a]. Nastavci su za glagolske oblike u bosanskom, kako Berbić navodi:

a) za *infinitiv* nastavak *-ti*:

[... *masdar*] için (*TI*) zamîrdir. (*çu-ti* = *işitmek*) (*pi-ti* = *içmek*) (*pres-ti* = *eğirmek*) ... 126a];

b) za *skoro prošlo vrijeme*:

[*zamm (H)*]dir niteki. (*çu-h* = *işitdim*) (*pi-h* = *içdim*) (*treso-h* = *silkdim*) gibi; 126a];

c) za *pridjeve* urađenika *-o*:

[... (*pi-o* (I) = *içmiş*) ... 126a]

d) za *pridjeve* prošle *-vşi*:

[(*çu-vşi* = *işidilen, işiderek*) (*pi-vşi* = *içilen, içerek*) (*çita-vşi* = *okunulan, okurken*) ... 126a];

e) za *vremenske oblike* i *oblike* za način, osim posebnih nastavaka koji se odnose samo na vrijeme i način, stavljaju se i nastavci za oznaku lica (126a): *-m*, *-ş*, *-t*, *-mo*, *-te*, *-(ju)* i sl.; 126a;

Berbić potom objašnjava šta je to “umetak” (128a) i daje primjere za: a) umetak “o” – (*tres*) **-o-h** / *tresoh* = (*silkiyordum*); b) umetak “ija” – *gor-ija-h* = *gorijah* = (*yanıyordum*) itd. (128a).

kazuje... 84b], npr.: *yazmak* = *pisati*, *uyumak* = *zaspati*, *spavati* i sl.

- Po “izgledu” neodređenik se dijeli na:

a) *teški neodređenik* (*masdar-ı sekîl*), sa “dočetakom” *-mak* (86b);

b) *lahki neodređenik* (*masdar-ı hafîf*), sa “dočetakom” *-mek* (86b).

- Po “postanku” (90b) neodređenik se dijeli na:

a) *glagolski* (*masdar-ı fi'îl*), npr.: *oku – mak* = učiti, *gül – mek* = smijati se (90b);

b) *imenični* (*masdar-ı ismî*), npr.: *tel-le-mek* = *tellemek* = natelati, *diş-le-mek* = *nazubiti* (92b);

c) *prid'evni* (*masdar-ı vasfî*), npr.: [... (*kötü – leş – mek, kötüleşmek*) = pronevaljati se, (*iyi – leş – mek, iyileşmek*) = poboljšati se, (*güzel-le-n-mek, güzellenmek*) = poljepšati se, (*çirkin-le-n-mek*) = poružniti se; 92b].²⁹³

2) *određenik* (84b):

çuveni / semâ'î, osnovni npr.: *görmek* = *viđeti* i sl.

b) *pravilni / kiyâsî*, sa proširenom osnovom, npr.: *görünmek* = *viđeti se*, *kırmak* = *razbiti se*, *ürkütme* = *prepasti* i sl.

II. *deblloviti glagolji* (*zât-ı fi'îl*; 86b), koji imaju promjenu kroz vremena;

III. *stupoviti glagolji* (*fer-'i fi'îl*; 86b), “pridjevi načina” izvedeni iz glagola i sl. oblici, nazivaju se još i *sîga, način, forma* (86b).

4.5.3.2.2. Osim navedene klasifikacije, Berbić daje i podjelu glagola “po osnovi (glavnici)”:

²⁹³ Posljednje dvije vrste neodređenika spadaju u tzv. *pravilne* neodređenike, tj. izvedene.

4.5.3.1.2. Prema “umecima” koji se dodaju na korijen, u Berbić glagole u bosanskom dijeli na sljedeće vrste: [Binâen ‘aleyh Bošnâk lisânında cem‘an altı sınıf fi‘ller vardır ve onların tasrîfinde altı nev‘ medhûlleri vardır.

E n v â ‘î

Medhûl mâdde medhûl zamm

1. **TO** to -nu -ti = gark olmak
2. **I** nos -i -ti = taşımak,
nakl etmek
3. **’E** um -’e -ti = bilmek
4. **A** pit -a -ti = sormak,
su’âl etmek
5. **OVA, EVA, IVA** put -ova -ti =
sefer etmek
6. **NU** tres -nu -ti = silkmek
... 128a].

Berbić napominje da glagolska osnova u sadašnjem vremenu ima poseban oblik i da infinitivna osnova i osnove za sadašnje vrijeme imaju važno mjesto pri konjugaciji glagola u bosanskom. Dakle, *razlike u infinitivnim, aoristnim i prezentskim osnovama / 6 vrsta glagola + nastavci za vrijeme i/ili način + lični nastavci* = sistem promjene jednostavnih, finitnih glagolskih oblika u bosanskom jeziku.

4.5.3.1.3. Da bi se bolje mogli savladati složeni glagolski oblici u bosanskom jeziku, Berbić ističe (u poglavlju *Yardımcı fi‘llerin taksîmâtı* 128a) da je prvo potrebno ovladati promjenom *pomoćnih glagola*.²⁹⁴ Po prostoru

1. “prosti glagolji” (*mücerred*), sa “jednovitom osnovom” – 86b;
2. “povišni glagolji” (*mezîd fi‘h*): *dvojni, trojni, četverni* – 86b.

4.5.3.2.3. Berbićev opis promjene glagola u turskom karakterizira navođenje promjene glagola na način kako slijedi:

a) “*s lahkôm harekom kad bude primer*” (124b), npr.:

[(S LAHKOM HAREKOM KAD BUDE PRIM’ER)

(*sevecek*) = voljeće (*seveceksin*) = voljećeš (*seveceğim*) = voljećemo (*sevecekler*) = voljeće (*seveceksiniz*) = voljećete (*seveceğiz*) = voljećemo ... 142b];

b) “*s teşkom harekom*” (142b), npr.:

[S TEŞKOM HAREKOM

(*yazacak*) = pišaće (*yazacaksın*) = pišaćeš (*yazacağım*) = pišaću (*yazacaklar*) = pišaće (*yazacaksınız*) = pišaćete (*yazacağız*) = pišaćemo... 142b].

Kao što je već navedeno, promjena glagola u bosanskom jeziku data je detaljno kroz vrste, i sa primjerima, dok je u opisu turskih glagola dat samo *spisak* “jednovitih glagola, dvojaca, trojaca i četvoraca” u turskom (204b–209b), bez primjera njihove promjene. Berbić je vjerovatno bio svjestan da bi bilo nepotrebno davati sve primjere promjene (kao u opisu bosanskih vrsta glagola), pošto se promjene glagola u osmanskom turskom jeziku odvijaju po korijenski prilično jasnim i

²⁹⁴ [Yardımcı fi‘llerin kendülerine mahsûs sûret-i tasrîfleri olduğundan ve diğer fi‘llerin tasrîfinde yardım etdiklerinden sâ’ir fi‘llerden ol bunların sûret-i tasrîflerini öğrenmek elzem etduğünden en evvel yardımcı fi‘llerin sûret-i tasrîfleri beyân ve derc olunacaktır; 128a].

koji je posvećen opisu promjene pomoćnih glagola, možemo zaključiti da je autor gramatike bio svjestan značaja mjesta pomoćnih glagola u ukupnome sistemu tvorbe složenih glagolskih oblika i promjene glagola u bosanskom jeziku. Promatrajući cjelinu Berbićeva djela, za cjelovitiju sliku o sličnostima i razlikama glagolskog sistema u bosanskom i turskom jeziku, po našem mišljenju, može biti važan ne samo način opisa nego i količina informacija o nekoj pojavi, tj. prostor posvećen njezinom opisu, osobito u gramatici kakva je Berbićeva.²⁹⁵

4.5.3.1.4. Promjenu glagola u bosanskom *u prvoj vrsti* Berbić opisuje kao promjenu glagola na čiju se osnovu dodaje “umetak” *-nu*,²⁹⁶ sa trpnim pridjevima na nastavak *-t*, npr.: *tonuti* = gark olmak, kako slijedi:

[(*SÎGA-Î MU'AYYENEDEN*
ZAMÂN-I HÂL = HİKÂYETÜ L-HÂL
FÎ-L-MÂZÎ)

tonem = batıyorum *tonemo* =
batıyorusuz

toneş = batıyorsun *tonete* =
batıyorsunuz

tone = batıyor *tonu* = batıyorlar

tonjah = batıyordum *tonjaste* =
batıyorduk

tonjaşe = batıyordun *tonjaste* =
batıyordunuz

tonjaşe = batıyordu *tonjahu* =
batıyorlardı ...136a].

“predvidivim” zakonitostima. Nema toliko “nepravilnosti” promjena kao kod glagola u bosanskom koja nas tjera da učimo vrste glagola prema promjeni osnove u određenom vremenu, ako želimo da ih shvatimo.

Cjelina Berbićeva uporednoga opisa glagola u bosanskom i turskom navodi nas na zaključak da je sistem promjene glagola u bosanskom i zbog morfološke strukture daleko složeniji, nepravilniji, nego što je to sistem promjene u turskom jeziku.

Aglutinitivnost kakvu ima turski jezik tek je jedna od formi kroz koju se, između ostalog, ispoljava i osobena promjena turskih glagola (kod Berbića opisana uglavnom na morfološkoj i donekle morfosintaktičkoj razini).

Berbićeva promjena turskih glagola sa prijevodnim ekvivalentima na bosanskom jeziku ukazuje i na neku vrstu usporedbe promjena glagolskih paradigmi (u L1 i L2 jeziku) kroz vremena, lica, rodove i način. Iako se, pri navedenom opisu, jasno uočavaju tipološke razlike između bosanskog i turskog jezika na primjeru promjene osnove glagola, Berbić o tome ne daje nikakve “teorijske” natuknice. Zadržava se isključivo na kontrastivnom opisu primijenjene naravi. Pedagoška usmjerenost njegove gramatike dominantna je,

²⁹⁵ Složenost promjene nekih riječi često zahtijeva i opširniji opis i ona, posebice u gramatikama koje se bave usporedbom ukupnoga gramatičkog sistema jednog (L1) i drugog (L2) jezika.

²⁹⁶ Opis promjene gl. u bosanskom počinje sa prezentom.

Na isti način Berbić nastavlja pregled svih ostalih glagolskih oblika u našem jeziku, kroz vremena i načine, uključujući i glagolske pridjeve i priloge. U nastavku daje popis glagola²⁹⁷ prve vrste po slijedu ćirilicnoga alfabeta (140a).²⁹⁸

Pri opisu II vrste ide još više u detalje, baveći se i pitanjima etimologije.²⁹⁹

4.5.3.1.5. Za uporedni opis glagola u bosanskom i osmanskome turskom jeziku vrlo je zanimljiva Berbićeva

dakle, i pri opisu glagola u bosanskom i osmanskome turskom jeziku.

²⁹⁷ [(Vezn-i mezkûr üzere olan fi'iller)

B) (*blenuti* = alık bakmak) (*buknuti* = 'alev almak).

V) (*viknuti* = çağırmak haykırmak, ünlemek) (*vrđnuti* = deprenmek, kıpırdanmak, sıvışmak, aldatmak) (*vrġnuti* = koymak) (*venuti* = nebâtî şeyler solmak, porsumak).

G) (*granuti* = gün ışık vermek, güneş çıkmak) (*grunuti* = vehleten çarpmak, ansızın gelmek, çıkagelmek) (*guknuti* = güvercin ötmek) (*gurnuti* = dürtmek, içeri sokmak).

D) (*denuti* = ipliği iğneden geçirmek) (*dirnuti* = dokunmak) (*dignuti* = kaldırmak).

Z) (*zabreknuti* = kabarup şişmek, şişüp gerilmek) (*zveknuti* = çinlemek, şangırdamak, çangırdamak) (*zinuti* = agzını çok açmak)... 140a].

²⁹⁸ Isti je način opisa i za ostale glagolske vrste (i razrede unutar spomenutih šest vrsta). O ispadanju posljednjeg fonema ispred "umetka" -n kod glagola prve vrste, Berbić daje detaljne informacije; radi se o sljedećim fonemama: -b-, -g-, -p-, -m-, -k-, -b-, -t-, -v-, -d-, -j-, -n-; (142a–146a). Berbić daje zanimljivu napomenu da "u skladu s izgovorom u pjesmama" (... şarkıların telaffüzü mucibince; 144a), ispred "umetka -n-" u prvoj vrsti bosanskih glagola dolazi katkad do ispadanja glasa -h-, kako navodi u primjerima: [... (tru(h)nuti = (çürümek) da(h)nuti = solumak, nefis almak) usa(h)nuti = (nebât kuruyup yok olmak) ma(h)nuti = (el etmek, yellemek, savuşmak) ve(h)nuti = (nebât solup kurumak) osme(h)nuti se) tebessüm etmek) ilh; 144a].

²⁹⁹ Na sličan način nastoji dati opis i svih ostalih vrsta glagola u bosanskom. Zašto Berbić ide toliko u detalje pri usporedbi? Prvo, on ne želi porediti dva jezika kako bi došao do nekakve tipološke klasifikacije. Cilj mu je izgleda, ponajprije "taksonomijski" dati deskripciju dvaju jezika poredeći iste pojave, jezičke jedinice i klase, kako u jednom (L1) tako i u drugom (L2) jeziku. Problem je što čitalac, udubivši se previše u logiku jednog jezika, često i uoči određene detalje opisa a ne osjeti odmah da Berbić te pojave uspoređuje. No, i sama struktura Berbićeve gramatike često nas navede na razmišljanja o vrlo važnim problemima kontrastiranja, kao što su (pri opisu glagola): a) šta se to kod glagola u jednom (L1) i drugom (L2) jeziku može i šta treba uspoređivati; b) po čemu se razlikuju glagoli u navedenim jezicima (L1 i L2): po morfološkoj strukturi ili i po načinu njihove promjene, ili pak po infinitivnim oblicima i sl.

tematska cjelina *Ezminenin ve siyeg teşekkül ü sudûri zamlar – Nastavci* (206a). U tom poglavlju Berbić na jednome mjestu daje promjenu glagola svih šest vrsta u bosanskom; na primjer, u sadašnjem vremenu oblici glagola svih šest vrsta + njihova promjena kroz lica (1. 2. i 3. l.), uključujući gotovo sve finitne i infinitne glagolske oblike u bosanskom jeziku. S druge strane, opis promjene glagola u turskom jednostavan je, kratak i može se reći da gotovo i ne postoji potreba za sličnim sumarnim prikazom promjene glagolskih oblika na način kakav nam je Berbić ponudio za bosanske glagole. Pojednostavljeno govoreći, onoliko koliko je Berbić pri opisu bosanskih glagola svjesno ponudio poglavlje *Ezminenin ve siyeg teşekkül ü sudûri zamlar – Nastavci* (206a) – toliko je i njegova metoda intencionalna, a ne okaziionalna.

4.5.4. Sistem infinitnih glagolskih oblika u bosanskom i turskom jeziku (Sličnosti i razlike)

4.5.4.1. Sistem infinitnih glagolskih oblika u bosanskom jeziku³⁰⁰

4.5.4.1.1. Prije opisa promjenljivosti glagolskih oblika u bosanskom jeziku, kako prostih tako i složenih, treba napomenuti da samo infinitiv i glagolski prilozi (sadašnji i prošli) nemaju gramatičke osobine *roda*, *broja* i *lica* te, dakle, imaju samo po

4.5.4.2. Sistem infinitnih glagolskih oblika u osmanskome turskom jeziku

4.5.4.2.1. Sukladno osmanskoj gramatičkoj tradiciji (a i osobitostima turskog jezika kao jezika sa velikim brojem različitih infinitnih glagolskih oblika kojima se izriču različita značenja, pa čak i sintaktički odnosi i pojave), Berbić daje opširan opis

³⁰⁰ *Verbum infinitum*.

jedan oblik.³⁰¹ Trpni glagolski pridjevi imaju promjenu kao i ostali pridjevi u bosanskom (150a).

4.5.4.1.2. Infinitiv je u Berbićevom opisu bosanskog jezika terminološki određen kao *masdar* / *neodređeni način* / *gayr-i mu'ayyen sığası* (128a). Kao što je uobičajeno u “južnoslavenskoj” gramatičkoj tradiciji u 19. stoljeću, opis infinitiva i nije nešto osobito razvijen, što se uočava i na primjeru djela *Bosanski turski učitelj*, gdje se samo konstatira da se *masdar* u bosanskom završava na dva nastavka *-ci*, *-ti*:

[Ahtâr: Bosna lisânının edât-ı masdarı iki nev' olup biri (-CI) edât ile müntehâ (moći) = kâdır olmak (ići) = gitmek (ve ekserisi (-TI) edât ile müntehâ olurlar (ubiti) = öldürmek (ljubiti) = sevmek, öpmek gibi; 116a].

Berbić, također, napominje i da se kod infinitiva (*masdara* / *neodređenika*) u bosanskom *može uočiti* koji je od njih svršeni a koji nesvršeni (116a). U ostalome dijelu teksta Berbićeve gramatike infinitiv se samo spominje kao termin pri nabranjanju oblika za šest različitih glagolskih vrsta u bosanskom jeziku, kako bi se ukazalo na osobitosti tvorbe neke vrste pojedinačno.

infinitivnih glagolskih oblika u turskom. Navest ćemo samo neke osobitosti. Berbić za *neodređenik* koristi izraz *korjenik* (*masdar-i asl-i fi'l*):

[Neodređenik ili korjenik (*masdar-i asl-i fi'l*): neodređenik nikako lice ni vr'eme ne označivši radnju ili stanje znači i kazuje ... 84b].

Tvori se dodavanjem nastavka *-mak/-mek* na infinitivnu osnovu (86b). Na drugom mjestu ističe:

[Ovijem korjeniti neodređenik (*masdar-i asli*) reknu jerbo ovi nikako vr'eme ni lice ne znače. Ovi ni roditelni podlog (*muzaf ileyh*) niti prilog (*muzaf*) biti mogu, a ni množine nego kao i ostale imenice imenitelni = (mücerred); 108b].

U opisu *neodređenika* / *korjenika* ($\approx$ glagolska imenica na *-mak/-mek*), kako vidimo u tekstu gramatike, Berbić ide u detalje i govori o tome da oni ne mogu biti ni 1. ni 2. član genitivne veze niti imati pluralni sufiks. *Neodređenika* (*masdara* i sl. oblika) u opisu osmanskog jezika ima više vrsta, kako slijedi:

a) *potvrđeni* / *pritrvrđeni neodređenik*

[...Korjenitom neodređeniku kad (-lik) ili (-lık) dostavi se ondar potvrđeni neodređenik (*masdar-i te'kidî*) zove se ... 108b];

³⁰¹ Glagolski pridjevi (radni i trpni) mijenjaju se po rodu i broju. Berbić u opisu bosanskih glagolskih pridjeva i glagolskih priloga ne pravi značajniju razliku. Za njega su prilozi ustvari, kako naslućujemo iz terminologije, pridjevi koji su dobili priloško značenje. Npr.:

[(*sıfat-ı hâl*) *dvoreći* – *ća* – *će*
(*sıfat-ı mâziye*) *dvorivši* – *ša* – *še*
(*sıfat-ı lâhik*) *dvorijo* – *ila* – *ilo*
(*sıfat-ı cem*) *dvorili* – *ile* – *ila*
(*sıfat-ı mâzi-i lâzim*) *dvoren* – *ne* – *no*
(*sıfat-ı cem-i lâzim*) *dvoreni* – *ne* – *no*

= (*divân duran*)
= (*divân durmuş olan*)
= (*divân durmuş olan*)
= (*divân durmuş olanlar*)
= (*divân durmuş olan*)
= (*divân durmuş olanlar*); 150a].

Pri opisu bosanskog jezika u Berbićevoj gramatici, *neodređenik* je zapravo infinitni glagolski oblik koji po svojim karakteristikama najviše odgovara bosanskome infinitivu na *-ti* i *-ći*. Određenikom se, pak, izriče vremenski i načinski određena radnja tako da *određenik mutatis mutandis* predstavlja bosanske finitne glagolske oblike.³⁰²

Berbić govori o “promjenljivosti” *masdara* u bosanskom jeziku (sic. op. A. K.), pa čak i o njegovoj podjeli na razrede unutar podjele na vrste (172a).³⁰³

Prijenos (transfer) gramatičke terminologije iz jedne u drugu gramatičku tradiciju pri usporedbi jezika podrazumijeva kako pronalaženje formalne gramatičke korespondencije terminologije tako i poznavanje samih gramatičkih tradicija iz kojih se ti termini prenose.

Po našem mišljenju, postoji mogućnost da je na samo Berbićevo opisivanje *infinitiva* u bosanskom terminom *masdar* zapravo presudni utjecaj imalo uobičajeno gramatičko

b) *skraćeni* ili *lahki neodređenik*

[... Đekad kaf ili kef ukine se te skraćeni ili lahki neodređenik (*masdar-ı tahfif*) postane kao što: (*büyüme*) = rastenje ... 108b];

c) *trpni neodređenik*

[... Trpni neodređenik = (*masdar-i mechûl*) u svakom načinu kao i korjeniti = (*masdar-i ma'lûm*) je njegov korjeniti neodređenik svom činitelju = (*fâ'ilu*) a trpni neodređenik urađeniku = (*mef'ûlu*) prilog = (*muzâf*) budu kao što: (*Osmanın yazması*) = Osmanovo pisanje ... 110b];³⁰⁴

d) *obrotni neodređenik*

[... Na kraj osnove = *glavnice* jedan zamukli šin kad se dostavi obrtni neodređenik postane te neko spoljašnje biće znači; 112b];³⁰⁵

e) *imenice neodređenika*

[... *Imenice neodređenika (ism-i masdar)* – Neodređenika imenice po čuvenju znaju se kao što: (*açık*) = otvoren (*erik*) = uhlupljen, strven (*oynak*) = vrdalica, okretan ... 112b];

f) *usklični* = (*asvâtî*) *nodređenik*

[... Od usklični = (*aşvâti*) *nodređenika* sa *meftûh dâlom* koji su (*dâl*) ili (*te*)

³⁰² [... *GAYRI MU'AYYEN SÎGA-İ MASDAR VID'ETİ* = (*GÖRMEK*) *SÎGA-İ MU'AYYEN-İ ZAMÂN-I HÂL*

Müfred

vidim = (*görüyorum*)
vidiş = (*görüyorsunuz*)
vidi = (*görüyor*)

Cem'

vidimo = (*görüyoruz*)
vidite = (*görüyorsunuz*)
vide = (*görüyorlar*); 166a].

³⁰³ [... *DORDÜNCÜ TASRÎF*

Sınıf medhûli olan (a)yı hâvi bulunan masdarlar dördüncü vech-i tasrîf üzere munsarîfdirlar ve bu sınıf masdarlar üç tarz üzere tasrîf olunurlar; 172a].

³⁰⁴ [... I od trpni neodređenika obrtni neodređenik postaje kao što: (*kesiliş*) = usjecanje se ... 112b]

³⁰⁵ Glagolska imenica na *-(y)iş*.

značenje te vrste glagolskoga oblika u osmansko-turskoj gramatici. Ako je to zbilja tako, onda možemo govoriti i o tzv. negativnom “transferu gramatičke terminologije” u procesu traženja adekvatnog prijevodnog termina za opis određenog osobenog fenomena iz gramatike maternjeg jezika na stranom, turskom jeziku, koji se služi malo drukčijim pristupom opisu i klasifikaciji takvog fenomena.

meksür bude te nodređenika imenica postane kao što: (çâtırdı, çâtırtı) = prasak, pucnjavija (gürüldi, gürülti) = galama, vika ... 114b];

g) *složeni neodređenik* (*masdar-ı mürekkebe*) – 118b;³⁰⁶

h) *pohitni* (*masdar-ı ta‘cîl*) *neodređenik* – 120b;

i) *subližni* (*masdar-ı mukârebe*) *neodređeni* – 120b;

j) *trajni neodređenik* – 120b;

k) *prosti neodređenik* (*masdar-ı basit*) – 120b;

l) *vremeniti neodređenik* – 151b; lj) *prošli neodređenik* (*masdar-ı mâzî*) – 182b, itd.

Za Berbića je *masdar*, kako se uočava iz gramatičkoga opisa, neka vrsta *neodređenog glagolja* u turskom jeziku (118b).

U tematskoj cjelini o “skovanim ili proizvedenim imenicama” (122b) Berbić daje i oblike participa na *-an/-en*, afirmativni i negativni oblik, govoreći o participu aktivnom, participu pasivnom i sličnim oblicima dobijenim od glagola, ukazujući i na neka druga njihova svojstva:

[... Od glagolja proizvedeni pridevi dvojaki su – prvo je: imenica činitelja i učinjenika (*ism-i fâ‘l ve ism-i mef‘ûl*). Drugo je: imenica vrlo činitelja (*mubâleğa-i ism-i fâ‘il*) i svojstveni pridev (*sıfat muşebbehe*). Dakle, imenica činitelja i učinjenika kao neodređenik znače; 122b].

Učinjenik ima nastavak *-miş/-miş*. *Imenica vrlog činitelja* završava se na *-gan/-gen* (126b) i sl. sufikse.

³⁰⁶ V. par. 3.5.3.2.1.

4.5.4.2.2. Oblici za način ('sîga-oblici') u Berbićevome opisu predstavljaju granične oblike koji se mogu klasificirati i u morfološke ali i u sintaktičke forme. Berbić govori o pet takvih "načina" (146). Ustvari, gledajući u cjelini "način" se u Gramatici spominje u više značenja (npr. način tvorbe nekog oblika, način promjene po opoziciji afirmativna : negativna forma gl. oblika, način povezivanja riječi i sl.). Međutim, želimo istaći da Berbić opširno opisuje i upotrebu različitih gerundivnih oblika u turskom kao "načina" (V. par. 4.5.2.2.7.). Taj dio Berbićeva opisa glagolskog sistema turskog jezika na samoj je granici morfološkog i sintaktičkoga opisa jezika.

4.5.5. Glagoli i kontrastiranje

4.5.5.1. Složenost glagolskog sistema u bosanskom i turskom jeziku

4.5.5.1.1. Berbićev opis finitnih glagolskih oblika u bosanskom i njihove promjene kroz različite vrste i razrede zauzima daleko više prostora, nego opis promjene turskih glagola. Sistem promjene tih oblika, kako vidimo, ukazuje i na ukupno razumijevanje glagolskog sistema u svakome jeziku pojedinačno (i u L1 i u L2).

4.5.5.1.2. Opis infinitnih glagolskih formi (VI)³⁰⁷ ukazuje na daleko veći broj takvih formi u turskom jeziku nego u bosanskom jeziku. Također, može se izvući i zaključak da je značenje nekih infinitnih formi u turskom³⁰⁸ teško objašnjivo ako se ne pristupi opisu i na morfološkoj i na sintaktičkoj razini. Štaviše, u opisu infinitnih glagolskih oblika u turskom jeziku takvi su elementi sintaktičkoga opisa gotovo neizbježni. Nesklad u broju i

³⁰⁷ Verbum infinitum.

³⁰⁸ Gerundivi i sl.

gramatičkoj naravi infinitivnih gl. oblika u bosanskom i turskom predstavlja poteškoću i u njihovome uporednom opisu upravo zbog miješanja gramatičkih razina na kojima se njihova analiza vrši. Sam nesklad u suodnosu finitivnih i infinitivnih glagolskih formi u bosanskom i turskom jeziku ukazuje na svu složenost i tipološku razliku konceptualizacije radnje na morfološkoj razini u tim dvama jezicima.

4.5.5.2. *Opći elementi kontrastiranja*

4.5.5.2.1. Opći elementi kontrastiranja u Berbićevoj uspredbi *glagola* u bosanskom i turskom jeziku unutar djela *Bosanski turski učitelj*, kao što se vidi iz prethodnog teksta, uočavaju se na razini:

- a) definicije;
- b) klasifikacije;
- c) opisa gramatičkih osobina (kategorija);
- d) opisa glagolskih oblika (tvorbe, značenja, promjene);
- e) opisa morfološke strukture glagola i
- f) paradigmatске sa elementima sintagmatske usporedbe dvaju jezika (L1 i L2).

4.6. Prilozi : *Zurûf u hal* (u bosanskom i turskom jeziku)

4.6.1. Definicija priloga

4.6.1.1. *Definicija priloga u bosanskom jeziku*

4.6.1.1.1. Berbić priloge u bosanskom jeziku definira kao riječi koje dodatno izriču obavijesti o radnji ili stanju subjekta / podloga (*Zarf u hâl*³⁰⁹ – *Nar'ečice* 212a):

[Müsned ileyhin (*podlog*)'un işin yahud hâlini daha ziyâde izâh ve i'lân eden kelimelere zarf u hâl (*nar'ečica*) tesmiyye olunur; 211a].

4.6.1.2. *Definicija priloga u turskom jeziku*

4.6.1.2.1. Berbić daje gotovo identičnu definiciju priloga i u turskom, kakva je data u bosanskom jeziku, s tim da priloge imenuje samo kao *nar'ečice*:

[R'eči koje radnju podloga (ili neku kakvoću) izbliže označuju zovu se *nar'ečice*; 189b].

³⁰⁹ Sam termin *zarf u hâl*, po našem mišljenju, implicira, s jedne strane, određivanje okolnosti (*zarf pl. zurûf*) glagolske radnje, stanja i zbivanja, kao i funkciju specifikiranja načina (*hâl*) vršenja radnje, s druge strane.

Najčešća funkcija priloga kao nepromjenljivih vrsta riječi u bosanskom jeziku jeste objašnjavanje i dopunjavanje kako značenja glagola i pridjeva tako i drugih priloga, odgovarajući na pitanja kao što su *gdje*, *koliko* i sl.:

[Bunlar gayri munsarîf olup en ziyâde fiillerin ve sıfatların ma'nalarını ikmâlen izâh eyledikleri gibi ba'zan başka zurûf u hâllerin ma'nalarını ikimâl ve izâh ederler (*gd'e?*) = nasıl yahud (*kolko?*) = ne kadar hurûf-ı istifhâmiyye cevâben vârid olan kelimeler ... 212a].³¹⁰

Da bi pobliže objasnio navedenu funkciju, Berbić daje sljedeće primjere:

[...niteki (*Orao diže se sad brzo gore pod oblake*) = Kartal kušu šimdi çabuk bulutlara kadar çıkdı (su'ûd etdi) (*Lisica je vrlo lukava zv'erka*) = Tilki hilekâr bir hayvândır (*On govori dosta pametno i pravedno*) = O çok 'akıllu ve doğru laf söyler; 212a].

Pri opisu gramatičkih svojstava "nar'ečica" u turskom i njihove funkcije Berbić nastavlja:

[... One se ne menjaju i označuju ponajviše glagolje ili prid'eve a i ponekad same druge nar'ečice na pitanje (*nerede?*) = *gd'e?* (*ne vakit?*) = kad? (*nasıl?*) = kako? (*ne kadar?*) = koliko kao što: (*Şâhin çabuk yukaru bulutlara kadar uçdı*) = Soko brzo gore pod oblake odleti; 189b].

Kao što je uočljivo, Berbić priloge / "nar'ečice" u bosanskom i zarf u hâl / "nar'ečice" u turskom razumijeva kao istu vrstu riječi. U svojoj usporedbi priloga / nar'ečica u spomenutim dvama jezicima Berbić navodi čak i istu rečenicu kao primjer (*Şâhin çabuk yukaru bulutlara kadar uçdı.*) = Soko brzo gore pod oblake odleti.). Dakle, i na razini definicije i egzemplifikacije Berbić navedena dva opisa / vrste riječi dovodi u izravnu vezu.

4.6.2. Klasifikacija

4.6.2.1. Vrste priloga u bosanskom jeziku

4.6.2.1.1. Berbić priloge u bosanskom jeziku dijeli na sljedeće vrste (*Taksîm* 212), kako slijedi:

a) *mjesni prilozi*

- govore o tome gdje je mjesto radnje, npr.:

4.6.2.2. Opis (ili popis) priloga u osmanskome turskom jeziku

4.6.2.2.1. Berbić u turskom jeziku nabraja "nar'ečice" (*Nar'ečice – Zarf u hâl* 189b), bez detaljnijeg opisa:

[... (*evvel*) = prije (*sonra*) = posle (*mukaddemâ*) = prije (*temin*) = otoljić

³¹⁰ Berbić ukazuje i na adverbijalnu i atributivnu funkciju priloga, kao i funkciju označavanja stupnja nekog svojstva (kao kvantifikatori, modifikatori, intenzifikatori i sl.).

[a] Zarf-ı mekân bir işin yerini ve semtini beyân için (*gd'e?*) = neredede ve (*kuda*) = nereye (*od kuda?*) = nereden edât-ı istifhâmıların irâdında cevâb olarak (*tu*) = orada (*tamo*) = oraya, öteye (*dolje*) = aşağıda, aşağıya (*blizu*) = yakın (*amo*) = beri (*nekud*) = bir yere (*negd'e*) = bir yerde (*nig-dê*) = hiç bir yerde (*svud*) = her yerde (*vazda*) = dâ'imâ (*otuda*) = o taraftan (*odnud*) = o bir taraftan (*ozgo*) üstünden, üstünde (*ozdo*) = altından, altında, aşağıdan (*odsvud*) = her taraftan (*dovde*) = burayadek (*dotle*) = orayadek; 212a].³¹¹

b) vremenski prilozi

- označuju vrijeme kad se radnja odvijala, kao što su:

[b] Zarf-ı zamân ki işin icrâ olunduğu vakti beyân için (*kad?*) = ne vakit (*dokle*) = ne vakite kadar istifhâmlara cevâb olarak (*sad*) şimdi (*negda*) = vakit, vaktin birinde (*nigda*) = hiç bir vakit (*vazda*) = dâ'imâ, her zaman (*sinoć*) = dün ahşam (*sutra*) = yarın (*noćas*) = bir gece (zimus) = bu kış ... 212a].

c) načinski prilozi

- govore o tome na koji se način odvijala radnja, kao što su:

[c] Keyfiyyet-i işin ne sûretle yapıldığını beyân için (*kako?*) = nasıl kelime-i istifhâma cevâb olarak (*tako*) = öylece (*ovako*) = böylece, böyle (*onako*)

(*şimdi*) = sad (*henüz*) = istom (*hemân*) = gotov (*geç*) = kasno, docno (*dâ'imâ*) = uvek (*dün*) = jučer (*yarın*) = sutra (*bildir*) = lani (*öte*) = tamo (*beri*) = amo (*dışarı*) = napolju (*içeri*) = unutra (*yakın*) = blizu (*ırak*) = daleko (*uzak*) = daleko (*alt*) = pod, ozdo (*üst*) = nad, ozgo (*burası*) = ovde (*şurası*) = tude (*aşağı*) = dolje (*yukarı*) = gore (*ileri*) = napr'ed (*geri*) = natrag (*zâhir*) = istina (*sahih*) = istina (*böyle*) = ovako (*çabuk*) = brzo (*hâneya*) = kamo (*niçün*) = zašto (*nere*) = kuda? (*nasıl*) = kako (*hayır*) = ne (*hiç*) = nikako (*evet*) = jest (*elbette*) = sigurno, biće (*mutlak*, *mutlaka*) = doista (*hay hay*) = bez sumnje (*çok*) = mnogo (*az*) = malo (*pek*) = vrlo (*kati*) = voma (*ihhtimal*) = može biti (*belki*) = može biti (*mesellü*) = kao što (*gibi*) = košto (*ha*) = tako (*di*) = a to (*haydi*) = pođi (*di imdi*) = dakle počni (*di bakalım*) = da te vidim (*daha*) = još (*ziyâde*) = više (*ora*) = enonde (*oraya*) = onde, onamo (*oradan*) = odande (*orada*) = onde (*yazın*) = ljeti (*kışın*) = zimi (*sabahleyin*) = jutrom (*sabah*) = jutro (*gece*) = noć (*geceleyin*) = noćom (*oyleyin*) = oko podne (*öyle*) = podne; 189b–190a].

Kako što se vidi iz navedenoga, u Berbićevoj gramatici kao da izostaje usporedba priloga u turskom i bosanskom na razini klasifikacije. Također, u Berbićevom nabranjanju priloga u turskom jeziku sreće se

³¹¹ Npr. [(*tu traži*) = orada ara, (*tu sveži*) = oraya bağla, (*ode tamo*) = oraya gitdi, (*lezi tamo*) = ötede yat, (*otrča dolje*) = aşağıya koşdı gitdi, (*sedi dolje*) = aşağıda oturuyor, (*blizu uçitone*) = mektebe yakın, (*hodi amo*) = beriye gel, (*evo ga amo*) = o beridedir, (*ode nekud*) = bir yere gitdi, (*ima negd'e*) = bir yerde vardır, (*nigd'e ga nema*) = o hiç bir yerde yok, (*svuda hoda*) = yer yerde geziyor, (*vazda radi*) = dâ'imâ işliyor, (*otud dođe*) = o taraftan geldi, (*odnud çu se*) = öbür taraftan duyuldu, (*ozgo zavika*) = yukardan bağırđı, (*ozgo siđe*) = yukarıdan indi, (*ozgo uzjaho*) = üstüne binmiş, (*ozgo sedâşe*) = üstünde yukarda oturuyordı, (*ozdo trçaşe*) = aşağıdan koşup duruyordı ... 212a].

= onun gibi (*peşice*) = yaya olarak (*kosom*) = dağ sırtıyla (*strmo*) = eniş aşağı (*preko*) = aykırı (*uzastopice*) = izince giderlek (*ljepo*) pek a' lâ, peki ... 212b].³¹²

d) *prilozi prihvatanja / potvrđivanja i odbijanja / negiranja*, npr.:

[d] Kabûl ve tasdik veyahud redd husûslerini beyân içün (*da*) = evet (*da, i on je radio*) = evet, o da işledi (*ne*) = yok, hayır, sakın, olmaya (*ne da si to darno*) = sakın ona tukatmıyasın (*doista*) = gerçek (*doista ne laže ti*) = gerçek sana yalan söylemiyor ... 212b].³¹³

e) *prilozi za iskazivanje sumnje i zapitanosti*, kao što su:

[h] Şüphe ü istifhâma dâ'ir (*možda*) = belki olabilir (*valjda*) = belki, ihtimâl (*zar*) = ey mi, yohsa mı (*tobož*) hemân, bilâ şübhe (*jedva*) = güç hâl ile şân (*teško*) = güç, müşkil (*bar*) = keşki, barem (*gotovo*) = hemân, az kalmış ... 213a].³¹⁴

većina priloga koje je naveo kao turske prijevodne ekvivalente pri opisu priloga u bosanskom. Dakako, sreću se i neki prilozi i priložni izrazi čije prijevodne ekvivalente Berbić nije navodio pri opisu i kvalifikaciji priloga u bosanskom jeziku, a prilično su česti u turskom jeziku.

Brojne vrste priloga koje je Berbić naveo pri opisu bosanskoga jezika mogu imati dvojnu podjelu:

a) kao prilozi;

b) modalne riječi.

Takav je slučaj i sa današnjim klasifikacijama priloga (Npr. *riječi za prihvatanje, odbijanje, potvrđivanje, iskazivanje sumnje i zapitanosti*³¹⁵ i sl. po nekim gramatičarima svrstavaju se u modalne riječi, partikule ili čestice; Čaušević 1996: 400), a izgleda da je slična dvojna podjela

³¹² Npr. [... (*jako*) = muhkem dikkatle, pek güç, (*jako sam vas poželio*) = sizi pek özledim, (*jako se otvara*) = güç açılır, (*jako sam opleo*) = muhkem ördüm, (*jako radi*) = dikkatli çalışıyor (işliyor), (*sitno*) = ufak ince, (*sitno iztuko*) = ince dökmüş, (*sitno izrezo*) = ufak parçalara kesmiş, (*tajno*) = gizli (*tajno radi*) gizli işliyor (*krasno*) = güzel (*dilber*) (*krasno načinijo*) = güzel yapmış; 212b].

³¹³ Npr. [(*dabogme*) = elbetde hay hay, (*dabogme šta je zaradijo to i pati*) = elbetde 'amelin cezasını çekiyor (*etdiğini bulmuş*), (*nipošto*) = sakın â (zinhâr oyâ), (*nipošto da nisi kazao*) = sakın â (zinhâr) söylemiyesin, (*ništa*) = hiç bir şey, (*on ništa nema*) = onun hiç bir şeyisi yok, (*nimalo*) = azacak bile yok, (*jamačno*) = mevsûk, mu' temid, (*jamačno doznao je*) = sûret-i mevsûkada mutli' olmuşdur; 212b–213].

³¹⁴ Npr. [(*možda i on kupi*) = belki o da satun alur (*valjda mu je obreko*) = ihtimâl ki ona sör vermişdir (va'd etmişdir) (*zar i ti dođe* = sen de mi geldin (*tobož ne može biti*) = bilâ şübhe olamaz (*a jedva naplatih*) = güç bela ile parayı aldım (*teško da ti se oduže*) = güç ödeyebilür burcunu (*bar što ti ne uze*) = bari sen niçün almadın (*gotovo sam napravijo*) = az bir şey kalmamış ki hemân yapup bitireyim (*to ko se i on trguje*) = güya o da ticâret ediyor (*jel voda donešena*) = su götürülmüş mü (*je li kafa gotova*) = kahva hâzır na (*da li šta doznade*) = aceba bir şey anlayabilirdin mi (*da li u moje ruke prođe*) = keşki benim elimle geçse; 213a].

³¹⁵ V. Opis priloga za prihvatanje, potvrđivanje i sl. u Berbićevom opisu bosanskog jezika.

f) *prilozi za količinu, težinu, mjeru*:

[... (*dosta*) = çok kâfi (*sila*) = hesâbsız, galebelik (*suviše*) = artık fazla, mübâlağa (*vrlo*) = pek aşırı derecede (*odveć*) = pek ziyâde, ifrât üzere (reknese, *posve*) = bütün bütüne (*sasma*) = me'a ziyâde, cümle ile ... 213a].³¹⁶

4.6.2.1.2. S obzirom na morfološku strukturu, tvorbu [zarf u hâlin kendi teşekküline nazaran; 213b] i porijeklo, Berbić daje opis sljedećih vrsta priloga, kako slijedi:

1) prosti (*basîta*):

[*Basîta*, niteki = (*ne*) = hayır, olma ya (*tu*) = orada (*već*) = artık (*sad*) = şimdi (*još*) = dahi, daha (*zar*) = i mi (*pr'e*) = evvel (*kad*) = kağan ... 213b];

2) složeni:

[*Mürekkebe* (*nav'ek*) = mü'ebbed, ilel-ebed (*obnoć*) = geceleyin (*obdan*) = gündüzin (*zarana*) = erkenden (*izdavna*) = hayli vakitden berü (*iznenada*) = ansızın (*izpodmukla*) = hafiyen, hırsızca (*unakrst*) = çaprazına (*nehotice*) = az kaza istemeksizin (*uzastopice*) = izini ta'kîb ederek... 213b].³¹⁷

bila prisutna i u Berbićevoj gramatici. Dakle, Berbić je naprosto dao popis onih priloga za koje je intuitivno osjećao da im je priloško značenje jače izraženo nego što je modalno.

Za razliku od opisa priloga, pri opisu čestica u turskom jeziku klasifikacija je detaljna. Za proučavanje uspostave bližeg suodnosa primjera i gramatičkog opisa u Berbićevoj gramatici (na primjeru narečica), dakako, može poslužiti i sama klasifikacija, ali i sistematizirani popis.

No, opis priloga u turskom jeziku još je otvoreno pitanje, kako u Berbićevo vrijeme, tako danas.

³¹⁶ [(*dosta kupi*) = kâfi mikdârda (çok) satun al (*sila sv'eta beše*) = galebelik insân var idi (*hajde što po dani momci mu rade suviše, i on obnoć radi*) = gündüzin işçilerin çalışmalarını bir yana bırakalım lâkin ifrât ile kendisi de gece çalışıyor (işliyor) (*suviše novaca imade*) = pek çok parası vardır (*vrlo je tvrd*) pek hasîs (behîl) dir (*odveć lukav je*) = ifrât üzere hilekârdır (*posve glup je*) = bütün bütüne câhildir (*sasma lakoman je*) = aşırı derecede harîsdir (*živo radi*) = çobuk ve var kuvvetile çalışıyor (*zdravo znaj doći ću ti*) = sahih bil geleceğim (*zdravo znam da je otišo*) = mevsuka (sağlam) bilürim ki gitmiştir (*gittiğini mevsukan bilürüm*) ... 213a–b].

³¹⁷ [(*zarana ljeka traži*) = gecikmeden 'ilâcını ara (*izdavna sprema se*) 0 çokdan hâzırlanıyor (*iznenada dođe*) = ansızın (bagteten) geldi (*unakrst preorta*) = çapraz çizdi (*nehotice obranijo ga*) = kazâen (istemiyerek) yaralamış (*zamnom uzastopice dođe*) = benim izimle hemân geldi (*dragovoljno pođe mu*) = kendi rızasıyla ona vardı (*ob'eručke za poso prifati*) = işe iki elile yapışdı ... 213b];

3) Prilozi izvedeni od *imenica*:

[İsimlerden muştakk olan) niteki:
(*zorom*) = şafakla (*časom*) = çabucuk (*licem*) = yüz yonundan (*listom*)
= ‘âmmeten, ferd vahid kalmıyarak
(*jesenas*) = bu güz ... 213b];

4) Prilozi izvedeni od *glagola*:

[Fiillerden teşekkül eden hâl u zarf
niteki: (*stojeći*) = ayak üzere durarak
(*sedeći*) = oturarak (*ležeći*) = yatarak
(*ležečki*) = yatarak yatımca ...
213b–214a].³¹⁸

5) Prilozi izvedeni od *zamjenica*:

[Zamîrlerden teşekkül eden hâl u zarf
niteki (*svojski*) = kendine gibi, dostâne)
= tıbkısı (*istom*) = henüz şimdıcik
ilh; 214a].³¹⁹

6) Prilozi izvedeni od *brojeva*:

[A‘ dâddan hâl u zarf niteki (*jednom*) =
bir kerre (*dvojinom*) = iki kat (misil) (*stotinama*) = yüzlerce (*hiljadama*) = binlerce
(*dvojako*) = iki türlü ilh; 214a].³²⁰

7) Prilozi izvedeni od s. r. *običnih pridjeva*:

[Sıfatların bî-taraf cinsinden hâl u zarf
niteki (*mudro*) = akıllu (*veselo*) şen
(*gorko*) acı (*zdravo*) = sağlam (*mirno*)
= uslu, selîm (*jako*) = kuvvetli (*loše*)
= nafîle, yaramaz, külhane (*krupno*) =
iri (*sitno*) = ince, ufak ... 214a].

³¹⁸ Npr. [(*stojeći piše*) = ayak üzere durarak yazıyor (*sedeći čita*) = oturarak okuyor (*ležeći govori*) = yatarken (yatarak) söyliyor (*ležečki preti se* = yatarak mudalea ediyor (*mučki poso radi*) = işlerini hafıyyen güriyor (*dubke stoji*) = kâimem duruyor (*krišom hoda*) = gizli geziyor; 214a].

³¹⁹ Npr. [(*svojski radi*) : kendine gibi işliyor (dostâne çalışıyor) (*ovako i ti radi*) = böylece sen de işle (*onako radeći nikad dobro biti neće*) = öylece işlemekle hiç bir vakit iyi olmayacak (*ovako istovetno načiniti umije*) = bunun tıbkısını yapmak bilür (*istom započeo*) = daha yeni başlamış; 214a]

³²⁰ Npr. [(*jednom rukom radi*) = bir elile çalışıyor (*jednom odoh*) = birisine gitdim (bir kerre gitdim) (*dvojinom više ih nego nas*) = bizden iki kat (misil) ziyâde (*stotinama dolaže*) = yüzlerce geliyorlar (*dvojako kazuje*) = iki türlü haber veriyor; 214a].

7) Prilozi izvedeni od s. r. *običnih* pridjeva:

[Sıfatların bî-taraf cinsinden hâl u zarf niteki (*mudro*) = akıllu (*veselo*) şen (*gorko*) acı (*zdravo*) = sağlam (*mirno*) = uslu, selîm (*jako*) = kuvvetli (*loşe*) = nafiye, yaramaz, külhane (*krupno*) = iri (*sitno*) = ince, ufak ... 214a].

8) Prilozi nastali od s. r. *trpnog* gl. pridjeva:³²¹

[Sıfât-ı mechûlenin bî-taraf cinsinden hâla zarf teşkil olunur niteki (*umerenno*) = evsat, i'tidâl üzere (*uçeno*) = okunmuş, işidilmiş (*udeşeno*) isâbet edilmiş (*musîb*) muvâfık (*smeteno*) = dolaşık etkili, sersem (*razbaçeno*) = dağınık (*izopaçeno*) = 'ar, nâmûs kalmamış, bozuk ve ilh; 214b].

4.6.3. Komparacija priloga i prijevodna ekvivalencija

4.6.3.1. Berbićev opis komparacije priloga

4.6.3.1.1. Berbić pri opisu priloga u bosanskom jeziku (200 madde) ističe da oni prilozi u bosanskom koji imaju oblik pridjeva s. r. mogu biti stupnjevani te da, pored 'uobičajenog stepena' / *derece-i 'âdiyyesi* (214a), odnosno pozitivna, mogu imati još dva stepena [Sıfatlarda beyân olunan hâl u zarf *derece-i 'âdiyyesinden* başka daha iki derecesi de vardır; 214a], npr.:

- (*brzo*) = çok kaçan serî';
- (*brže*) = daha ziyâde kaçan (serî');
- (*najbrže*) = en ziyâde kaçan (serî');
- (*dobro*) = iyü (*bolje*) = daha iyü (*najbolje*) = en iyü;
- (*ljepo*) = güzel (*ljepše*) = daha güzel (*najljepše*) = en güzel;
- (*jako*) = kuvvetli (*jače*) = daha kuvvetli (*najjače*) = en kuvvetli;
- (*živo*) = zinde canlı (*življe*) = daha canlı (*najživlje*) = en canlı (214a) i sl.³²²

³²¹ Od radnog gl. pridjeva, kako Berbić posebno naglašava (214a) ne tvore se prilozi (tj. od participia aktivnog).

³²² Na sličan način: [(*Mnogo*) = çok kelimesinden (*više*) = daha ziyâde (daha çok) (*najviše*) en çok (en ziyâde) (*veće*) = daha (büyük) kelimesinden müştakk (*većma*) = daha ziyâde ... 214a–b].

Pri komparaciji priloga dešava se da Berbić navodi i primjere iz kojih se jasno ne razaznaje priloško značenje od pridjevskog onih oblika koji u bosanskom po formi mogu biti i pridjevi i prilozi, npr.: [... (*njegovo ždrebe brzo, tvoje od njegova brže, a moje najbrže*) = onun layı seri‘ seninki onunkinden daha seri‘ ve benimki en seri‘ (*njegovo janje dobro, tvoje od njegova bolje, a moje najbolje*) = onun kuzısı iyü seninki ondan daha iyü benimki en iyü (*njegovo d’ete ljepo, tvoje ljepše a moje najljepše*) = onun çocuğı güzel seninki daha güzel benimki en güzel (*njegovo tele jako, tvoje od njegova jače a moje najjače*) = onun buzağısı kuvvetli seninki onunkinden daha kuvvetli benimki en kuvvetli (*njegovo jare živo a tvoje od njegova življe a moje najživlje*) = onun oğlağı canlı seninki onunkinden daha canlı benimki en canlı ... 214b]. Dakako, ima dosta rečenica gdje je jasno priloško značenje sličnih formi. Svi navedeni primjeri stvaraju dojam da Berbić pravi distinkciju općenito šta su to prilozi, ali se katkad gubi ondje gdje ga zavora oblik u maternjem jeziku. Situaciju otežava činjenica da se uglavnom kompariraju prilozi koji su pridjevskoga porijekla te je moguće da je i to dodatno navelo Berbića na poistovjećivanje navedene dvije različite vrste riječi u maternjem jeziku. No, ne može se poreći velik stepen domišljatosti na razini pronalaženja prijevodnih ekvivalenata za neke priložne izraze u obama jezicima.

Treba naglasiti da Berbićevo traganje za prijevodnim ekvivalentima koji vjerno prate gramatički opis i bosanskog i turskog jezika stalno iznova povezuje “usporedni” gramatički opis dvaju jezika pisanih na dva različita jezika. Navest ćemo kao primjer nekoliko rečenica:

[(*Čov’ek se često i lako prevari*) = Kişi sıkça ve pek kolay aldanıyor (*Teško d’elo teško se izvršuje*) = Çetin eser güççe icrâ olunur (*Pametno d’ete pametno se vlada*) = Uslu (akıllı) çocuk uslu gezer (‘âkilâne hareket eder) (*Dobra d’ela dobro se nagrađuju*) = İyü âsâr iyü mükâfât edilür (*Valjda neće sve biti po njihovoj želji*) = Elbet her şey onların arzusunca olmayacak (*Brzo čita*) = Çabuk okuyor (*Ljepo piše*) = Güzel yazıyor (*Mudro zbori*) = Akıllı söylüyor (*Veselo živi*) = Şen yaşıyor (*Malo govori*) = Az söylüyor (*Ponizno moli*) = Tevâzu‘âne yalvarıyor (*Došli smo docne*) = Geç geldik (*Dosta je pametan*) = İnce ‘akıllu (*Odveć je slab*) = Pek hastadır (*jako bojažljiv*) = mâ-fevkından çok korkar (*dovoljno iskusan*) = iyice (haylice) ma‘lûmâtlı; 214b–215a].

Za kontrastiranje priloga u bosanskom i turskome jeziku na razini prijevodne ekvivalencije posebnu poteškoću predstavlja: a) odsustvo jedin-

stvenog morfološkog obilježja priloga u turskom i b) heterogenost priloga kao vrste riječi. Tu se jasno očituje nesigurnost prijevodne ekvivalencije ako ju ne prati određena razina poznavanja formalne korespondencije jezičkih elemenata koji su predmetom kontrastiranja.

4.6.3.2. *Opći elementi kontrastiranja priloga*

4.6.3.2.1. Opći elementi kontrastiranja *priloga* u bosanskom i osmanskome turskom jeziku u Berbićevoj gramatici sreću se na razini:

- a) definicije;
- b) opisa gramatičkih osobina i
- c) prijevodnih ekvivalenata.

4.7. Prijedlozi : *Hurûf-ı cerr* (u bosanskom ili/î u turskom jeziku?)

4.7.1. Definicija prijedloga

4.7.1.1. *Definicija prijedloga u bosanskom jeziku*

4.7.1.1.1. Definiciju prijedloga kao vrste riječi u našem jeziku Berbić daje na sljedeći način (*Hurûf-ı cerr* – *Pr'edlozi* 215a):

[Müşned ileyhin işini diğer isme nakl eden kelimeciklere hurûf-ı cerr tesmiyye olunur. Mezkûr harfler bir keyfiyyetin diğer keyfiyyete karşı ne gi-dişde bulundığını izâh ederler; 215a].

4.7.1.2. *Definicija "prijedloga" u osmanskome turskom jeziku*

4.7.1.2.1. U tematskoj cjelini *Pr'edlozi (Hurûf-ı cerr)* (187b) Berbić daje sljedeću definiciju "prijedloga" u turskom jeziku³²³:

[R'eçi koje radnju podloga (müşned ileyha) prenose na drugu koju imenicu p r ' e d l o z i zovu se. Oni pokazuju odnošenje u kome jedan predmet prema drugom nalazi (se); 187b].

³²³ U osmanskim gramatikama nema termina "prijedlog" niti nekog termina koji bi predstavljao sinonim za neku vrstu ili skupinu riječi koja bi imala isto značenje kao što ga imaju prepozicije u brojnim indoevropskim i prijedlozi u slavenskim jezicima, čini nam se, ponajviše tipološke razlike među spomenutim jezicima. Termin "hurûf-ı cerr" u osmanskim gramatikama preuzet je iz arapskog i on se u primjenjuje samo u ograničenim slučajevima kao podvrsta skupine (i/ili vrste) riječi koja se naziva česticama / edevât i sl.

Po navedenoj Berbićevoj definiciji, male riječi (*kelimecikler*) koje radnju subjekta prenose na drugu imenicu nazivaju se prijedlozima (*hurûf-ı cerr*). Termin je “hurûf-ı cerr” preuzet u osmansku gramatičku tradiciju iz arapskog, a kao takav koristi se da izrazi ono što se u bosanskom jeziku naziva prijedlozima. Spomenute riječi (koje se katkad ubrajaju u “hurûf”) objašnjavaju kako se jedan predmet odnosi prema drugome.³²⁴

4.7.1.1.2. U opis prijedloga ulazi i Berbićeva opaska o kategoriji promjenljivosti navedene vrste riječi:

[Hurûf-ı cerr gayri munsarıfdırlar ve dâ'imâ ahvâl-i seb'âyı idâre ediyorlar niteki (*Čovek ide iz polja*) = Adam (kiši) ovadan geliyor (*Hasan ide u polje*) = Hasan ovaya gidiyor (*Po polju hoda*) = Ovada geiziyor (*Kraj polja ide*) = Ovanin kiyısından (yanından) gidiyor (geçiyor) (*Preko polja trči*) = Ovanin üzerinden koşuyor (*grad na moru*) = deniz kiyısında şehir (*selo pod šumom*) = ormanin eteğinde köy ... 215a].

Berbić ističe da su prijedlozi nepromjenljive vrste riječi i oni upravljaju padežima (idâre ediyorlar; 215a).

4.7.1.2.2. Berbić ističe da su “prijedlozi u turskom” nepromjenljivi, a potom ih nabraja:

[... Ne menjaju se, dakle. Ovo su (*DE* = u) (*-DEN* = od) (*-SIZ* = bez) (*-DEK* = do) (*İÇÜN* = radi) (*-CE* = po tom) (*DEĞİN* = do) (*GÖRE* = sprama) (*İLE* = sa) (*ÜZERE* = na) (*KADAR* = do) (*ÖTÜRÜ*) = čerez) (*NÂŞİ* = zbog) (*DOLAYI* = stoga) (*YANA* = strani); 187b].

4.7.1.2.3. Kao što se vidi iz navedenih primjera, Berbić preuzima definiciju prijedloga iz bosanskoga jezika i primjenjuje je na gramatiku jednog jezika koji se ubraja u potpuno različitu skupinu jezika, a posebice se razlikuje po načinu iskazivanja bosanskih prijedložnih značenja.³²⁵ Zapravo, prijedlozi u značenju “dolaženja ispred imenice” kao vrsta riječi u turskom jeziku NE POSTOJE. Odnose među stvarima koji se u bosanskom izražavaju prijedlozima turski jezik izražava različitim morfosintaktičkim sredstvima i vrstama riječi (padežnim nastavcima – tj. fleksijom, postpozicijama, kvazipostpozicijama i sl.).³²⁶ Pri nabranju

³²⁴ Riječ “keyfiyyet” može označavati, također, *položaj, odnos, relaciju, okolnost i prilike*.

³²⁵ U turskom (kao aglutinativnom jeziku) velik se dio odnosa među rečeničnim konstituentima iskazuje domještanjem nastavaka kojima se ujedno izražavaju i morfološki i sintaktički odnosi. Vrijedi, dakle, posebno ovom prilikom istaći: jedna od tipoloških razlika između bosanskog i turskog jezika jeste način iskazivanja u turskom onih značenja i odnosa koji se u bosanskom jeziku iskazuju upotrebom prijedloga. Prijedlozi (prepozicije) tako se imenuju jer se *predlažu*, odnosno stavljaju ispred riječi s kojom su u vezi.

³²⁶ Dakle, slijedeći logiku maternjeg jezika (L1) Berbić uvodi u opis gramatike stranog (L2) jezika terminološki “novu vrstu” riječi. Navedeni primjer potvrđuje da je Berbić potpuno svjesno nastojao približiti gramatičku strukturu bosanskog jezika govornicima turskog i gramatičku strukturu turskog govornicima bosanskog jezika.

prijedloga u turskom uočljiva su ta različita sredstva u turskom jeziku za iskazivanje naših prijedložnih značenja – nastavke i riječi koje, pošto turski nema prepozicija kakve imaju brojni indoevropski jezici, stoje iza riječi s kojom su u odnosu relacije, te ih se drukčije može nazvati i “poslijelozima sa semantikom evropskih prijedloga”.

4.7.2. Klasifikacija

4.7.2.1. Podjela prijedloga u bosanskom jeziku

4.7.2.1.1. U opisu bosanskog jezika u Berbićevoj gramatici srećemo poznate kriterije klasifikacije prijedloga, u skladu sa južnoslavenskom gramatičkom tradicijom, Berbić prvo dijeli prijedloge na:

a) proste (*basît*; 215a), kao što su: *U*, *O*, *S*, *K*, *OD*, *IZ*, *BEZ*, *NA*, *PO*, *ZA*, *KOD*, *NAD*, *POD*, *DO*, *PRED* itd.; primjer upotrebe prostih prijedloga Berbić nudi u sljedećim rečenicama:

[(*Ide u školu*) = Mektebe gidiyor (*Bijo u džamiji*) = Câmide imiş (*Govori o braći*) = Kardaşlar hakkında söylüyor (*Ostavi mi o vratu*) = benim boynumda bıraktı (*Besjedi o ratu*) = Harbdan bahs ediyor (*Ide s bratom*) = Kardaş ile geliyor (*S konjem ide u selo*) = At ile köye gidiyor (*On ide k meni*) = O bana geliyor (*vrata od gvožđa*) = teymurdan kapu (*Ide od kuće*) = Evden

4.7.2.2. Berbićeva podjela “prijedloga” u turskom jeziku

4.7.2.2.1. Kada opisuje “prijedloge” u osmanskome jeziku (*hurûf-ı cerr*), izgleda da je jedini kriterij na osnovu kojeg Berbić daje opis turskih “prijedloga” ustvari semantička veza te “*noviformirane*” skupine riječi sa značenjem bosanskih prijedloga.

Da bismo ukazali na osobitosti takvog opisa koji ima više elemenata “popisa” nego klasifikacije, navest ćemo nekoliko primjera “Berbićevih prijedloga”.

4.7.2.2.2. Prvo dolazi, kako ga Berbić imenuje, “prijedlog” (-DE) za kojeg se kaže da [... imenicama kad se dostavi imatelni padež bude, kao što (*Üsküdar-da ikâmet ederim*) = *U Uskutaru stanujem (gençlikde)* = *u mladosti*; 187b]. Dakle, ako je Berbić svjestan da sufiks *-de/-da*

geliyor (*Pi! iz čaše*) = Kadehden iç! ... 215a–b].³²⁷

b) složene (*mürekkebe*; 215b), kao što su: *izvan*, *iznad*, *izpod*, *izpred*, *povrh*, *navrh*, *nasred*, *suprotu*, *ukraj*, *nasprama*, *pored*, *između*, *nakraj*, *zarad*, *poradi* itd. Npr.:

[... (*izvan*) = (*Izvan kuće ostalo tuđe je*) = Evden mâ'adâsı elindir (*Izvan kuće spava*) = Evin dışarısında yatıyor (uyuyor) (*Izvan ljudi sjeda*) = Adamlardan ayrı oturuyor (*iznad* = *iznad kuće prođe*) = Evin arka tarafından ve yukarıdan geçti (*Iznad vrata začepi*) = Kapunun üstünü sedd etdi, tıkadı ... 215b].

4.7.2.1.2. Berbić daje još jednu podjelu prijedloga u bosanskom jeziku, kako slijedi:

a) pravi / *aslî* prijedlozi (216a) – prijedlozi koji mogu stajati samostalno, stalno iziskujući neki od sedam padežnih oblika;³²⁸

b) nepravi / *gayri aslî* prijedlozi (216a) – prijedlozi koji ne mogu stajati odvojeno i samostalno, nego se

padežni nastavak u turskom, zašto ga naziva *prijedlogom*? Očigledno je da to Berbiću ne predstavlja prepreku. Slijedi “prijedlog” (-DEN) koji, kako u gramatici stoji, služi za dobijanje “odlaznog padeža”, tj. ablativa, npr.: [(*İzmir 'den*) = *iz (od) Smirne (İstanbul 'dan*) = *iz (od) Carigrada* ... 187b–188b]. Posebno je zanimljiva upotreba, kako ga Berbić određuje, “prijedloga (-SIZ)”, za koji se navodi da u slučaju dodavanja na neku riječ “neko manjkanje znači”, npr.: [*Edebsiz olan çocuğı kimse sevmez*] = *Bezobrazno d'ete niko ne voli*; 188b].

Primjetno je sljedeće: Berbić pronalazi semantički, prijevodni ekvivalent u osmanskome za određeni prijedlog u bosanskom. Taj prijevodni ekvivalent razumijeva kao neku vrstu univerzalnog i potpunog gramatičkog korespondenta bosanskome prijedlogu.

Nisu samo padežni nastavci i određeni sufixi (poput sufixa *-siz*)

³²⁷ Za bolji uvid u izražavanje bosanskih prijedloga u različitim situacijama u turskom Berbić u nastavku nudi po nekoliko primjera različitog značenja istih prijedloga. Vidi dalje: [... (*bez pameti*) = akılsız (*Ode bez druga*) = refiksiz (arkadaşsız, yoldaşsız) gitdi (*Ide na poso*) = işe gidiyor (*Tuži se na te*) = Senden şikâyet ediyor (*Popo se na kuću*) = Evin üstüne çıkmış (binmiş) (*Uzjaho na konja*) = Ata binmiş (*Ide na konju*) = At üzerinde geliyor yahud gidiyor (*Hoda po sobi*) = Odada geziniyor (*Obrezo se po ruci*) = Elini kesmiş (*Piši po artiji*) = Kâğıdın üzerine yaz (Kâğıda yaz) (*Ufati ga za ruku*) = Elinden tutdı (elinden yakaladı) (*Ujede ga za nogu*) = Ayağından ısırđı (ayağını ısırđı) (*Uzjaho mi za vrat*) = Boynuma (enseme) binmiş (başıma musallat olmuş) (*Ide za mnom*) = Arkama sıra geliyor (*Za vratima bjo*) = Kapunun ardında imiş (*levdi za tobom*) = senin için çıldırđıyor (özlemiş) ... 215a–b] itd.

³²⁸ [Aslî olan hurûf-ı cerkler müteferrik ve münferid olurlar ve dâ'imâ ahvâl-i seba'ya (i'râba) mutâbık olurlar... 216a].

spajaju s drugim rječima i ne upravljaju padežima,³²⁹ kao što su: *ob*, *pro*, *raz*, *pre* i sl., u primjerima:

[... niteki: (*obići*) *oko kuće* = evin etrafını dolaşmak (*obići*) *bolesnika* = hastayı ziyaret etmek (*obnovi*) *ograda* = hârimı tecdîd etmek (yeniletmek) (*obličiti čov'eka*) = adamin eşkâlini almak (*obrediti*) *društvu* = arkadaşları sıra vardiya dolaşmak (*prognati*) = stoku = koyunları geçürmek (*kartaši prognati*) = kumârbâzlar sürülmüş (*kroz prozor* (*proгна ga*) = onu pencerden geçürdi (*propuštiti*) *kroz avliju* = havlıdan geçürmek yol vermek) *kroz ruke* (*propuštiti*) = kendi ellerinden geçürmek ... 216a] itd.

4.7.2.1.3. Berbić je podijelio prijedloge u bosanskom jeziku i na osnovu broja padeža koji oni zahtijevaju. Tako neki zahtijevaju jedan, drugi dva, treći tri padežna oblika riječi ispred koje se “predlažu”:

A) *Po jedan padež*:

- Genitiv (İzâfet): BEZ, BLIZU, VAN, VIŠE, VRH, DO, DUŽ, IZA, IZVAN, IZNAD, IZPRED, ISPOD, KOD, KRAJ, KROM, NAVRH, NAKON, NAKRAJ, NAMESTO, NASPRAM, NASRED, NIŽE, POKRAJ, OD, OKO, OKOLO, OKROM, OSIM, POVRH, POKRAJ, PORADI, PORAD, POSLIE, POSRED, POSRED, PREĐA, PREKO, PROTIV, PUT, RADI, RAZMA, SAVRH, SVRH, SPRAM, SPROĆU,

nosioci prijedložnog značenja. Berbić uvodi u opis “prijedloga” i postpozicije (-DEK) (KADAR) (DEĞİN), koje “jednaku konačnost znače” (188b), npr.:

[(*sabaha dek*) = *do svanuća* (*do jutra*) (*akşama kadar*) = *do mraka* (*do večera*) (*öyleye değin*) = do podne; 188b]. Slijedi “prijedlog” (-CE),³³⁰ koji “nameru ili malenkost znači” (188b), npr.: [(*benim hisâbımca*) = *po mom računu* (*Bizce yarın ay başıdır*) = *Po našem računu sutra prvi je*; 188b].

“Prijedlog” (İÇÜN) uzrok znači, npr.:

[(*İki el bir baş içün yaradılmışdır*) = *Dvije ruke za jedne glave stvorene su*; 188b], a “prijedlog” (İLE) “neko sdruženje ili uzrok znači” (188b). Sa “prijedlogom” (BERABER) – “zajednicu i jednakost i drugovanje znači”, npr.: [(*Kardâşımıla beraber gideceğim*) = *S mojim bratom zajedno ići ću*; 188b].

Što se tiče “prijedloga” (ÜZERE), kako Berbić dalje nastavlja, on “nadvisost, istov’etnost početak i nam’ere znači” (189b), npr.:

[(*Usûl-i cedîd üzere yapıldı*) = *Po novom redu (modi) napravi se*; 189b].

Na kraju opisa “prijedloga u turskom” stoje postpozicije (YANA, NAŞI, ÖTÜRÜ, DOLAYI), kojima Berbić završava opis prijedloga u turskom jeziku. Kako vidimo na osnovu navedenih primjera, Berbić, čini se u potrazi za formalnim gramatičkim

³²⁹ [... gayri aslı olan harf-ı cerrler müteferrik ve münferid bulunmıyup diğer kelimelere vasl olunurlar ve ahvâl-i seb‘aya (i‘râbı) idâre etmezler ... 216a].

³³⁰ Za reletiv-ekvativ.

SUPROT, UVRH, UKRAJ, UME-STO, UOČU, USRED;

- Dativ (Mef'ûlün leh): PREMA, PRAMA, NASUSRET, SUPROT, NASUPROT, PROTI, PROČU, K;

- Akuzativ (Mef'ûlün bih): KROZ, NIZ, UZ, UZA, MIMO, ČEREZ;

B) *Prijedlozi koji se slažu sa dva padeža:*

- Genitiv (*İzâfet*) i instrumental (Mef'ûlün me'ah): S, SA, ZBOG, ZA, OD;

- Dativ (Mef'ûlün lehu) i akuzativ (Mef'ûlün bih): NA, O, U, POD

- Instrumental (Mef'ûlün me'ah) i akuzativ (Mef'ûlün bih): NAD, POD, PRED, MEDU

C) *Prijedlozi koji se slažu sa tri padeža:*

- Dativ (Mef'ûlün leh), akuzativ (Mef'ûlün bih) i instrumental (Mef'ûlün me'a):³³¹ U;

- Genitiv (*İzâfet*), akuzativ (Mef'ûlün bih) i instrumental (Mef'ûlün me'a): ZA.

Ono što je najvažnije istaći pri Berbićevom opisu prijedloga u bosanskom i pokušaju pronalaska njihovih "odgovarajućih" gramatičko-semantičkih ekvivalenata (ili gramatičkih korespondenata) u turskom jeste činjenica da se Berbić potrudio da za svaki prijedlog u bosanskom pronađe katkad i po nekoliko prijevodnih ekvivalenata.

korespondentima u bosanskom i turskom, još dodatno gramatikalizira prethodno već prilično gramatikalizirane riječi i morfeme (padežni nastavci, prilozi, postpozicije i sl.) u opisu turskoga jezika.

Pri pokušaju uspostave formalne gramatičke korespondencije terminološki novonastalih "prijedloga" u Berbićevom opisu gramatike turskog jezika sa prijedlozima u bosanskom, Berbić u klasifikaciji ne daje mogući terminološki ekvivalent kvazipostpozicije. Logičkim postupkom uspoređivanja gramatičkih osobina "prijedloga" (postojećih i novoskovanih) u oba jezika Berbić razinu svojega kontrastiranja podiže na znatno veći nivo od nivoa očekivane intuitivne klasifikacije. To značajno uozbiljuje sliku o Berbićevom planskom spoju intuicije, klasifikacije, sistematizacije i tradicije pri kontrastiranju bosanskog i osmanskog turskog jezika.

³³¹ Podsjećamo da u Berbićevom opisu padeža u bosanskome jeziku nema lokativa.

4.7.3. Intuitivna klasifikacija i kontrastiranje

4.7.3.1. Prijedlozi u bosanskom : “prijedlozi” u turskom jeziku

4.7.3.1.1. Prilikom opisa prijedloga u bosanskom Berbić daje “detalje” njihove upotrebe u različitim kontekstima. Navest ćemo samo jedan kratki isječak, ilustracije radi:

[UVRH, UKRAJ, UMEŠTO, UOČI, USRED

(*Uvrh pročelja sede*) = *Sadırdı oturdu* (*U vrh polja kopa*) = *Ovanın en yukarı ucunda kazıyor* (*çapalıyor*) (*U vrh katarke zgodi*) *Serinin tepesine vurdu* (*Ukraj sobe sjeo te piše*) = *Odanın kıyısında oturmuş yazıyor* (*Ukraj bašte posadi*) = *Bağçenin kenârına dikdi* (*Držim te um'esto oca*) = *Baba yerine seni tutuyorum* (*Ufatiše ga ume'sto brata*) *Onu kardaş yerine tuttular* (*Danas je uoči bajrama*) = *Bugün Bayram arefesidir* (*uoči petka*) = *cuma akşamı* (*uoči smrti*) = *ecele yakın* (*usred vašera*) = *panayırın ortasında* (*konj do konja, junak do junaka*) = *at ata kahraman kahramana bitişik saff olmuş* (*duž puške*) = *tüfenk uzunluğuna* (*duž puta*) = *yolun tulunca* (*u kafani kraj mora*) = *deniz kenarındaki kahvehânede* (*Sjede kraj mene*) = *Benim yanıma oturdu* (*Usred lađe grom zgodi*) = *Geminin ortasına yıldırım düştü ... 218a*].

4.7.3.1.2. Pošto u vremenu i sredini u kojoj je Ibrahim Berbić radio i pisao gramatiku nije bio osobito teorijski razvijen gramatički opis jezika, posebno ne na sintaktičkoj razni, da bi se mogla uspoređivati (kontrastirati) dva i genetski i tipološki toliko različita jezika kakav su bosanski i turski, Berbić često biva prisiljen na neku vrstu “intuitivne usporedbe i klasifikacije”. Jedan od načina takvoga intuitivnoga kontrastiranja jeste uzimanje semantike one vrste riječi (u ovom slučaju “prijedloga” / prepozicija) koja postoji samo u jednom (L1) jeziku kao kriterij klasifikacije “novouvedene” vrste riječi u (L2) jezik,³³² koji takva značenja često izriče posve drugim, najčešće i drukčijim, vrstama riječi, od kojih neke vrste čak i ne postoje u prvom (L1) jeziku. Ne ulazeći ovom prilikom u “svu varljivost” i nepouzdanost intuitivnog odabira *prijevodne ekvivalencije* kao jednog od dodatnih kriterija za uspostavu formalne gramatičke korespondencije (što je krajnji cilj većine današnjih kontrastivnih gramatika) elemenata jednog (L1) i drugog (L2) jezika, možemo doći do prilično logičnog zaključka: *Poglavlje u kojem se govori o “prijedlozima” u turskom jeziku ukazuje na to da*

³³² Pod izrazom “novouvedena vrsta riječi” mislimo samo na njezino “uvođenje” u Berbićevu gramatiku.

*uspoređivanje (ili/i kontrastiranje) jezika (L1 i L2) u Berbićevoj gramatici nije samo posljedica opće koncepcije Gramatike nego je i jednim dijelom rezultat autorove svjesne želje za uspostavom takve “vrste odnosa usporredbe (kontrastiranja)” gramatičkih opisa bosanskog i turskoga jezika.*³³³

4.7.3.2. Opći elementi kontrastiranja “*prijedloga*” u bosanskom i turskom jeziku

4.7.3.2.1. Opći elementi kontrastiranja “*prijedloga*” u bosanskom i turskom jeziku u Berbićevoj gramatici sreću se, kao što se vidi iz prethodnog opisa, na razini:

- a) definicije;
- b) opisa gramatičkih osobina i
- c) prijevodnih ekvivalenata.

4.8. Veznici : *Hurûf-ı ‘atf* (u bosanskom i turskom jeziku)

4.8.1. Definicija veznika

4.8.1.1. *Definicija veznika u bosanskom jeziku*

4.8.1.1.1. Berbić u tematskoj cjelini *Hurûf-ı ‘atf* (*Sveze*) (219b) definira veznike kao “male riječi” (*kelimecikler*) koje povezuju misli, pojedinačne izraze, rečenice, govor, stavove. Veznike ubraja u nepromjenljive riječi:

[Efkârları birbirine rabt eden kelimeciklere hurûf-ı ‘atf denilür. Elfâz-ı müfredeyi rabt eyledikleri gibi terkîb olunmuş cümel-i kelâmı (stavove) dahi rabt ederler ve gayri munsarıfıdır-lar ... 219a].

4.8.1.2. *Definicija veznika u turskom jeziku*

4.8.1.2.1. U poglavlju *Sveze – Hurûf-ı ‘atf* (190b) – Berbić veznike u turskom definira na sljedeći način: [R’ечи kojima se vežu misli jedna s drugom zovu se sveze – one dakle vezuju kako pojedine reči, tako i cele stavove; 190b].

4.8.1.2.2. Dakle, veznici ili sveze jesu riječi koje povezuju i rečenice i rečenične dijelove. Što se tiče kategorije promjenljivosti turskih veznika, Berbić dodaje [Ne menjaju se; 190b].

³³³ Kadrić, Adnan (2003b): “O suodnosu padežne i prijedložne semantike u Berbićevom opisu bosanskog i turskog jezika”, *POF 51*, Sarajevo.

4.8.2. Klasifikacija veznika

4.8.2.1. Klasifikacija veznika u bosanskom jeziku

4.8.2.1.1. Klasifikacija veznika slijedi iza definicije. Berbić preferira semantički kriterij [kendi šekil ve terkîbinden daha iyü fikir ve me‘ânî ile seçinürler; 219b].

4.8.2.1.2. Klasifikacija veznika u Berbićevoj je gramatici, dakle, na osnovu značenja, kako stoji u gramatici:

a) *sveze pridriživanja, ili združeni/terfîkler*, kao što su:

DA – JOŠ I, NE SAMO – NEGO I, KAKO – TAKO, KOLIKO – TOLIKO, ŠTO – TO, ŠTO – KAD, ONDA, TAMO GDE, EM – EM, BUD – TUD, GDE – TU, DOK, KAD, POŠTO, KAKO, npr.:

[(*Da znam pisati i čitati još i slikati*) = Yazmak okumak ve tasvîr almak bilsem (*Znam arabski još i turski*) = Arabça ve Türkçe dahi bilürüm (Ne samo arabski govoriti nego i pisati znam) = Arabça yalnız söylemek değil yazmak da bilürüm (Kako tako živim) = Şöyle böyle yaşıyoruz (geçinürüz) (Kolko tolko *valja se moriti*) = Az çok çalışmalı (Što to *ne načiniš*) = Niçün yapmıyorsun (Što *on graditi zna i ja znam*) = O yapmak ne bilürse ben de bilürim (*Oto je moj brat što vam je pismo doneo*) = Size mektub götürün benim karanđasımdır (Šta *sam kriv što neće da plati*) = Ne suçum var o ödemek istemiyorsa (O *ödemiyor ise benim ne suçum var*) (Što *umeš to i radi*) = Ne bilür isen onu yap (Bildigini işle) (Kad *te pozove onda mu i idi*) = Çağırđıkları vakitte git (Ne zaman çağırñrlar ise git ... 220a–b];

4.8.2.2. Klasifikacija veznika u turskom jeziku

4.8.2.2.1. U poglavlju *Sveze – Hurûf-ı ‘atf* (190b) – srećemo uglavnom “popis veznika”, na način kako slijedi:

[Ovo su: (*ve*) = i (*dahi*) = još i (*de*) = pa i (*ha*) = i to (*ne*) što (*hem*) = i (*bile*) = i ono, zajedno (*gerek*) = koje bilo (*ister*) = makar koje (*ya*) = ili (*yahud*) = ili (*ise*) = ako (*zira*) = jerbo (*çünkü*) = pošto je (*tâ*) = dokle (*tâ ki*) = dokle (*imdi*) = premda (*artık*) = već (*bari*) = barem (*ancak*) = samo ... 190b].

4.8.2.2.2. Nastavak opisa veznika nalazimo na strani 199b, kako slijedi:

1) *VE* : Veznik “ve” [(*VE*) u arabskom jeziku sveza bivši i u otomanskom upotrebljuje se, i pored skupa je ... 199b]. Za veznik *ve* u Gramatici se navode sljedeći primjeri:

[(*Ahmed ve Mehmed geldi*) = I Ahmo i Meho dođe (*Hasan ve Hüseyin gördüm*) = Hasu i Husu viđoh (*İbrahim geldi ve gitdi*) = Ibro dođe i ode; 199b].

Za označavanje skupnog i istovremenog vršenja iste radnje Berbić preporučuje upotrebu riječi *birlikte i beraber* uz veznik *ve*, npr.:

[(*‘Ali ve Veli birlikde geldiler*) = Aljo i Velija zajedno dođoše (*Süleymân ve Mustafa beraber gitdiler*) = Suljo i Mujo zajedno odoše ... 199b].

Veznikom *ve* mogu se vezivati ne samo pojedinačne riječi nego i rečenice:

[Đekad jedna izreka za drugu izreku sveže se, kao što: (*Hilmi efendi okudu ve Mehmed efendi yazdı*) = Gospodin Hilmo čita a gospodin Meho pisa; 210b].

b) *uzročne sveze* / *bâ 'isiyye*, kao što su *JER, ZATO, ŠTO, ZAŠTO, ZBOG TOGA, TOGA RADI, STOGA, BU-ĐUĆI*, npr.:

[... (*Ne uzeh jer nemam novaca*) = Almadım zira param yokdur (*Što mu nisam uzajmijo zato je ljut*) = Ödünç vermediğim için dargındır (bana küs-dür) (*Zato šutim gde mi je otac*) = Pederim olduđu için susuyorum (*Što ga zvao nisi*) = Onu niçin çağırmadın (*Što ga zvao nisam na me ljut*) = Kedisini çağırmadığım için bana dargın (küs)dür (*Ja ga ne volim zašto laže mnogo*) = Çok yalan söylediği için kendisini sevmem ... 220a];

c) *namjerne, pogodbene, uslovne/šartiyye*, kao što su *AKO, DA, DA BI, SAMO DA, U SLUČAJU DA, AKO LI, KAD* i sl.

[(*Ako ne dodeš izgubićeš*) = Gelmez isen ziyân (gayb) edersin (*Ako imadne uzajmiće ti*) = Eğer yanında var ise sana ödünç verecek (*Da dode vidijo bi*) = Gelse görürdü (*Da bi dao u zajam isko bi*) = Eğer ödünç verseydi isterdim = (*Samo da hoće priznati*) = Yalnız mukırr olsa (*U slučaju da se zavade*) ... 220a];

d) *dopusne* / *tâbi 'iyye*, kao što su, *PREM, PREMDA, MADA, MAKAR, NEKA, ISTINA, BAR, BAREM, POD, PRI SVEM TOME*, npr.:

[(*Ja ću se boriti makar pogino*) = Ben uğraşacağım velev öleyim (ölsem dahi uğraşacağım) ... 221a];

e) *suprotne* / *reddiyye*, kao što su *A, ALI, NO, NEGO, IPAK, NASUPROT, NAPROTIV, VAN DA, VEĆ AKO, A KAMOLI, MA MA, PA MA, SAMO-ŠTO, NE- NEGO*, npr.:

Zanimljivo je da Berbić, pri opisu veznika *ve*, daje i primjer povezivanja riječi (koordinacijom) bez veznčkih riječi, odnosno (*asindetski*) bez veznika *ve*:

[U turskom jeziku mnogi put svežnik pobaci se kao što: (*Kağıt, kalem geldi*) = Artiju, pero donesi (*Kemal geldi gitdi*) = Kemal dođe i ode; 201b].

2) **DAHİ/DA**: Definirani su kao “vezni dočetcı” (201b) koji se katkad upotrebljavaju namjesto veznika *ve*:

[*Rüstem dün geldi bugün dahi gitdi*] = Rusto jučer dođe i danas ode (*Mahmud dün geldi bugün de gitdi*) = Mašo jučer dođe i danas ode; 210b].

Mogu se koristiti i za povezivanje protaze i apodoze, na način kako slijedi:

[(*O gelürse ben dahi gelürüm*) = Ako on dođe i ja ću doći (*O kalursa ben de kalurum*) = Ako on ostane i ja ću ostati; 201b]. Berbić daje i zanimljiv način povezivanja gerundiva na *-ip*/“spreznog (sîga-ı ‘atfiyye) načina” i finitnog gl. oblika u primjeru: [(*Gelüp de gitdi*) = Dođe te i ode; 201b].

HEM (HEM – HEM/HEM – HEM DE): Po Berbiću, jeste “svežnik” koji “skup i društvo znači”, kao u primjerima:

[(*Geldi hem gitdi*) = Dođe pa i ode, *Hem bu okudı hem o okudı*] = Ovaj čita i onaj čita (*Hem sen gel hem o gelsün*) = I ti dođi i on nek dođe (*Hem geldi hem gitdi*) = I dođe i ode (...) (*Hem geldi hem de gitdi*) = I dođe i opet ode ... 201b];

YAHUD (YA): Veznik čije značenje Berbić objašnjava na sljedeći način – “od obi jedno kad bude”, npr.:

[... (*Ja sam mislijo da je vrstan ali on ljenčina*) = Ben onu çalışkan zann ediyordum meğer ise tembel imiş (*Svi bijahu no njega ne bijaše*) = Hepsi var idi salt o yok idi ... 220a].

Berbić je sam smišljao primjere za veznike na bosanskom jeziku. To se vidi iz brojnih primjera gdje on miješa veznike sa drugim vrstama riječi: upitnim česticama, nekim “nestandardnim” veznicima lokalne upotrebe (*ali* u značenju *kad*, npr. *ali te vidim = ako / kad te vidim*), pa čak miješa i “strane čestice” i veznike, npr.:

[... (*Je li u vas moj nož?*) = Benim bıçağım sizde midir? (*No, gospodine nije ovde*) = Hayır efendim burada değil; 220a];³³⁴

f) *rastavne / fasliyye*, kao što su *ILI-ILI, TI-TI, NITI-NITI, KOJE-KOJE, MALO-MALO, HA-HA, OLI-OLI, NEŠTO-NEŠTO, ČAS-ČAS, JA-JA, JALI-JALI, DA LI-DA LI, EVO-EVO*, npr.:

[*(Ti imao ili ja svejedno je)* = Sende var imiş yahud bende hep bir ... 220a];

g) *sveze za potvrđivanje / istikrârî*, kao što su *DAKLE, PO TOME, TE, E, PA, ONO, TO, ELE, OTUD, SUTIM, ILI KAO, I TO KO GOD, POIMENICE, NAIME, PRVO, PA ONDA DALJE, ZATIM, POTOM, POSLE, NAJPOSLE, ČIM NEK*, npr.:

[*(Dakle i vi ste bili)* = Demek ki siz de idiniz ... 220a];

[*(Su yahud şerbet getir)* = Vodu ili sladovod donesi (*Hasan ya Hüseyin gelsün*) = Haso ili ti Huso nek dođe (...) (*Ya kitâb mı i'âde et yahud parasını ver*) = Ili knjigu vrati ili ti novce (što uzeo si) daj (plati) (*Ya mektebe git ya bir san'ata teşebbüs et*) = Ili idi u školu ili ti pođi na zanat; 201b];

GEREK-GEREK: Veznik koji se, po Berbiću koristi kada je [... u dvaju zahtjeva namjera jednaka; 201b], npr.:

[*(Gerek gelsün gerek gelmesün)* = Makar došo makar ne došo; 201b].

YİNE: Veznik koji [za uvjetovanja upotrebljuje se; 201b], npr.: [*(Hüseyin efendi yine muhârebeye gitdi)* = Gospodin Huso opet u rat (u boj) ode; 201b–202b];

HANÎ: Veznik što [za razkazanje upotrebljuje se; 202b], npr.: [*(Hâni dünki gün buraya gelen adam yok mı o bir meşhûr 'âlim ve dirâyetlî kimsedir)* = Oni čov'ek jučer što je ovde dolazijo, on je jedan glasovit učenjak i oštroumni čov'ek; 202b];

HEMEN: Veznik u Berbićevoj gramatici koji [za skraćenje upotrebljuje se; 202b], npr.: [*(Sen söyle hemen)* = Samo ti zbori; 202b].

³³⁴ Dakako, ima tu i utjecaja opisa čestica u turskom jeziku.

4.8.3. Veznici i kontrastiranje

4.8.3.1. *Veznici kao najava sinaktičkoga opisa*

4.8.3.1.1. Unutar morfološkoga opisa veznika obično se sreće klasifikacija veznika na osnovu različitih kriterija, uključujući, dakako, i kriterij tvorbe (npr. *pravi* i *nepravi* veznici) i strukture (*jednostavni* i *složeni*).

4.8.3.1.2. Međutim, nije rijetka pojava da se daje podjela veznika s obzirom na *značenje* i *službu*. Sama klasifikacija koja ukazuje i na funkciju / službu veznika uvod je u morfosintaktički opis te vrste riječi. Ako, pak, uz klasifikaciju imamo i detaljno, sistematski, date primjere upotrebe veznika koji ukazuju konkretno na njihovu službu u rečenici, makar i bez posebnih rasprava, već možemo govoriti o nekoj vrsti najave sintaktičkog opisa jezika. Posebice to treba naglasiti kad je riječ o gramatikama iz 19. stoljeća sa još nedovoljno razvijenim odvojenim sintaktičkim opisom jezika. Autori su u takvim gramatikama, a takav je bio i Berbić, nastojali navoditi što više primjera radi što bolje ilustracije i kontekstualizacije gramatičke pojave ili fenomena. Ako se pogleda opis veznika u bosanskom i turskom jeziku unutar Berbićeve gramatike, može se slobodno reći da su elementi sintagmatske usporedbe jezičkih konstrukcija s veznicima (na razini prijevodnih ekvivalenata) tek neka vrsta nagovještaja sintaktičkog opisa tih jezika.

Pri nuđenju semantičkih ekvivalenata na turskom jeziku za bosanske veznike Berbić katkad daje i složene rečenice pošto se, prema Berbićevoj klasifikaciji, većina veznika u bosanskom ubraja u subordinativne (zavisne) veznike. Berbić kao semantički ekvivalent bosanske odnosne rečenice sa “što” najčešće navodi turske konstrukcije sa participom na *-an/-en* i sl. Primjeri indirektno ukazuju na brojne mogućnosti povezivanja različitih izraza u turskom, i pored veznika, za razliku od veznika u bosanskom u kojem je daleko veći broj pravih veznika. Konjunkcionaliziranje određenih vrsta riječi nije nepoznanica ni u bosanskom (npr. imenica *istina* > veznički rečenični prilog “istina” i sl.), ali je znatno manje prisutno nego u turskome jeziku. Sam odnos koordinacije i subordinacije u bosanskom i turskom, na što implicate upućuje i Berbićev opis veznika u spomenutim jezicima, znatno se drukčije i bitno različito izražava, između ostalog, zbog, slobodnije govoreći, različitih pravila konjunkcionaliziranja određenih vrsta morfema, riječi ili konstrukcija.

4.8.3.2. *Opći elementi kontrastiranja*

4.8.3.2.1. Opći elementi kontrastiranja *veznika* u bosanskom i turskom jeziku u Berbićevoj gramatici sreću se, dakle, na razini:

- a) definicije;
- b) opisa gramatičkih osobina i
- c) prijevodnih ekvivalenata.

4.9. Usklici : *Asvât* (u bosanskom i turskom jeziku)

4.9.1. Definicija i klasifikacija usklika

4.9.1.1. *Usklici u bosanskom jeziku*

4.9.1.1.1. Usklici (*asvât*) jesu riječi i glasovi koji se odnose na dozivanje, pozivanje, krikove, proklinjanja i preklinjanja [*Bağırmağa çağırmağa ve sayhaya ve bedduâya ve feryâ-da mahsûs seslere asvât u sayhalar ta' bîr olunur*; 222b]. Govore o bolu i žestokim utjecajima na naša unutarnja osjećanja.

4.9.1.1.2. U gramatici se navode sljedeći usklici u bosanskom:

a) *za bol i bolest*, kao što su:

[(*ah! oh! jao!*) = *vay!* (*jao*) = *vay!* (*jaoj*) = *aman!* (*ajao!*) = *amanin!* (*lele*) = *aman!* (*kuku!*) = *aman, meded!* (*avaj!*) = *vay!* (*teško meni!*) = *vay benim halime!* (*pomagaj!*) = *aman meded!*; 222b];

b) *za strah i drhtanje*, npr.: [*jo! joj! u! uh! oho! hu!*; 222b];

c) *sreću i radovanje*, npr.:

[(*haha! hoho! ha haj! jo jo i jo! ura! hop! blago meni!*) = *ne mutluyum*; 222b];

4.9.1.2. *Usklici u turskom jeziku*

4.9.1.2.1. Kad opisuje usklike u turskom, Berbić ne daje definiciju. U poglavlju *Usklici – Asvât* (190b) – bavi se samo onim usklikima kojima se obilježavaju emocionalna stanja govornika, ostajući na razini eksklamacije.

4.9.1.2.2. Berbićeva klasifikacija usklika u turskom izgleda ovako:

[Dozivanje (*nidâ'î*) (*yâ!*) = o (*i!*) = ah! (*behey!*) = o ti! ta! (*yaho!*) = hej ti!

Žalost (*tahassur ve te'essüf*) što označuje (*âh*) = ah (*ah*) = ah (*yazık*) = štetno, žalosti! (*eyvâh*) = kuku pa ti dah (*vay*) = kuku mene.

Čudo (*ta'accüb*) što znači (*aferin*) = prosto ti bilo (*Allah Allah!*) = pobogu, nuti (*subhânallah!*) = mili Bože (*'acâyib!*) = čuda (*tuhaf!*) = sm'ješno.

Nevolju (*istimdâd*) = znači (*aman!*) = pomagaj, (*meded*) = pomoć.

Bol i žest (*vec', ıztırâb*) znači: (*uf!*) = oh (*ava*) = *joj*.

Radost i sladost (*ferh ü halâvet*) što znači: (*uh!*) = ohoho; 190b].

d) za užasnutost i zaprepaštenje, npr.:

[(o! u! ela! ao! ij! nuto!) = hele bak
(gle čuda) = bek ne tuhaf; 222b];

e) za skretanje pažnje i upozorenje, npr.:

[(nono!) = sakın â! (s! pst! šut!) = sus!
(more!) = behey harîf!; 222b];

f) za dozivanje i vrištanje, npr.:

[e! ej! hej! oj! hoj! aj!; 222b];

g) za predlaganje i ukazivanje, npr.:

[(viš!) = bak! (gle!) = bak! (evo!) =
ište! (eto!) = ište! (eno!) = ište! (nu!)
= ište! (nuto!) = ište bak! (ta! dela!) =
yapıyor; 222b].

4.9.1.2.1. Kad opisuje usklik u turskom, Berbić ne daje definiciju. U poglavlju *Usklici – Asvât* (190b) bavi se samo onim usklikima kojima se obilježavaju emocionalna stanja govornika, ostajući na razini eksklamacije.

4.9.1.2.2. Berbićeva klasifikacija usklika u turskom izgleda ovako:

[Dozivanje (*nidâ'î*) (*yâ!*) = o (*î!*) = ah!
(*behey!*) = o ti! ta! (*yaho!*) = hej ti!

Žalost (*tahassur ve te'essüf*) što označuje (*âh*) = ah (ah) = ah (*yazık*) = štetno, žalosti! (*eyvâh*) = kuku pa ti dah (*vay*) = kuku mene.

Čudo (*ta'accüb*) što znači (*aferin*) = prosto ti bilo (*Allah Allah!*) = pobogu, nuti (*subhânallah!*) = mili Bože (*'a-câyib!*) = čuda (*tuhaf!*) = sm'ešno.

Nevolju (*istimdâd*) = znači (*aman!*) = pomagaj, (*meded*) = pomoć.

Bol i žest (*vec', ızırâb*) znači: (*uf!*) = oh (*ava*) = joj.

Radost i sladost (*ferh ü halâvet*) što znači: (*uh!*) = ohoho; 190b].

4.9.2. Opći elementi kontrastiranja usklika

4.9.2.1. Opće elemente kontrastiranja *usklika* u bosanskom i turskom jeziku u Berbićevoj gramatici srećemo na razini:

- definicije;
- klasifikacije i
- prijevodnih ekvivalenata.

III. BERBIĆEV OPIS JEZIKĀ NA GRANICI KONTRASTIRANJA

5.0. Granične razine kontrastiranja

Budući da u periodu u kojem je Berbić živio nije postojala niti teorija prevođenja a kamoli teorija kontrastiranja, s jedne strane, kao ni nešto osobito sistematski razvijen, naprimjer, sintaktički opis našeg jezika, a kamoli da bude podjednako razvijen i u našoj i osmanskoj gramatičkoj tradiciji, uvjetno možemo zaključiti da su pojave (tj. gramatički opisi istih) na granici kontrastiranja nešto sasvim uobičajeno. S obzirom na ukupni kontekst nastanka djela *Bosanski turski učitelj*, ilustracije radi, u ovom poglavlju osvrnut ćemo se ukratko na: a) problem opisa čestica u bosanskom i turskom jeziku; b) opis tvorbe; c) nagovještaje kontrastiranja na sintaktičkoj razini; d) dvojezično date vježbe u gramatici; e) kraće bosansko-turske i tursko-bosanske leksikografske priloge; f) fenomen kontrastiranja terminologije u opisu bosanskog i turskog jezika u Berbićevoj gramatici.

5.1. Edevât : Pokazatelji razlike među jezicima ili gramatičkim tradicijama

5.1.1. Definicija pojma

5.1.1.1. Kao gramatički termin “edât” u opisu *bosanskog* jezika Berbić koristi uglavnom u značenju “dočetak” = *nastavak*, *sufiks* (za sufikse: *-ovi*, *-evi* kod množine imenica – 39a; *-ski*, *-čki*, *-ji* u opisu pridjeva – 68a; *-ev*, *-in* pri opisu pridjeva – 74b). Dakle, u gramatičkom opisu bosanskog ne srećemo termin “edât / dočetak / riječca” u značenju neke posebne vrste riječi.

5.1.1.2. U opisu *turskog* jezika u Berbićevoj gramatici termin *edât* koristi se da imenuje posebnu klasu / vrstu riječi. Termin *edât* Dragomanović (1870: 164) prevodi na naš jezik terminom *čestica*. Vuletić (GBJ – 1890:

124) u čestice ubraja sve nepromjenljive riječi: priloge, prijedloge, sveze i usklike. Zapravo, kad pogledamo koje su to riječi koje Berbić opisuje kao “*edevât*”, vidjet ćemo da je to definicija koja bi mogla opisati navedenu klasu riječi. Berbić za *dočetke* / *riječce* / *edevât* koristi i izraz “*hurûf-ı me‘ânî*” i ističe: [Ove r’ečice same ne mogu značiti, nego sa ostalim r’ečima upotrebljuju se da njihove značaje izpunjavaju ... 190b].

5.1.2. Vrste

5.1.2.1. U opisu *bosanskog* ne možemo govoriti o Berbićevoj podjeli čestica na vrste.

5.1.2.2. Klasifikacija čestica u turskom data je po funkcionalno-semantičkom kriteriju. Usto, Berbić pravi dodatnu razliku u prijevodu termina *edât*, prevodeći ga kao: a) *r’ečice*; b) *dočetci*, kako slijedi:

- 1) *za opomenu i prijetnju r’ečice* / *edât-ı tenbîh* (192b);
- 2) *uzrokuje r’ečice* / *edât-ı ta‘lîl* / *dopunci* (193b);
- 3) *niječni dočetci* / *edevât-ı menfiyye* (199b);
- 4) *nalikovni dočetci* / *edevât-ı teşbîhiyye* (199b);

5.1.3. Pokazatelji različitosti jezika i gramatičkih tradicija?

5.1.3.1. Odvojen opis čestica u turskom i nepostojanje sličnog opisa u Berbićevoj gramatici *bosanskog*, po našem mišljenju, prije svega je posljedica *različitosti gramatičkih tradicija* jednog (L1) i drugog (L2) jezika. Međutim, i neka gramatička značenja koja nose određene vrste “čestica” u turskom, budući da se potpuno različito ispoljavaju u spomenutim jezicima, prisiljavaju Berbića da se ponavlja u opisu, pribjegavajući tradicionalnom opisu različitih “značenja” čestica unutar konteksta opisa navedene vrste riječi. Neke “čestice” u gramatičkom opisu ukazuju i na postojanje tipološke razlike između *bosanskog* i *turskog*, ali Berbić pojave ne klasificira niti kontrastira. Stoga mu ne preostaje ništa drugo, s obzirom na koncepciju njegove gramatike, nego da se zadovolji semantičkim prijevodnim ekvivalentima unutar jezika gdje se određena vrsta riječi detaljnije opisuje i klasificira.

5.2. Berbićev opis tvorbe u bosanskom i turskom jeziku

5.2.1. Opis tvorbe u bosanskom jeziku

5.2.1.1. Pošto Berbić u svojoj gramatici *implicite* uspoređuje i dvije različite gramatičke tradicije (našu i osmansko-tursku), zanima nas kako Berbić promatra opis tvorbe u bosanskom a kako u turskom – da li kao sastavni dio morfološkoga opisa jezika ili (i) odvojeno. Odvojen opis tvorbe, pisan na način kako je Berbić koncipirao svoju gramatiku, pruža zanimljive mogućnosti usporedbe svega onoga što za autora predstavlja pojam *tvorba* kako u maternjem, bosanskom, tako i u stranom, turskom jeziku (L1 i L2).

5.2.1.2. Berbićev opis tvorbe u bosanskom jeziku možemo posmatrati i kao sastavni dio morfološkog opisa ili kao zasebnu cjelinu. O elementima opisa tvorbe kao sastavnog dijela morfološkog opisa našeg jezika već se govorilo u prethodnim poglavljima. Tvorba imenica, pridjeva, glagola i priloga neodvojiva je od ukupnog gramatičkoga opisa tih vrsta riječi u djelu *Bosanski turski učitelj*.³³⁵

5.2.1.3. U gramatici se uočava i jedna za opis tvorbe zanimljiva tematska cjelina koju je Berbić smjestio između fonetsko-fonološkog i morfološkoga opisa bosanskog jezika. Berbić, naime, daje podjelu riječi sa aspekta kriterija tvorbe na osnovne – *asliyye* (4a) – i proširene – *zu-ziyâde* (4a) – odnosno tvorenice, kako slijedi: [Kelimeler ya *asliyye* (*basit*) veya *zu-ziyâde* olarak iki nev‘dir; 4a]. Polazna riječ u tvorbenom procesu, koju

³³⁵ Vidjeli smo da se neke zamjenice u našem jeziku tvore od prijedloga, veznika, riječca ili dodavanjem drugih vrsta zamjenica u drugom dijelu složenih zamjenica (složene zamjenice Berbić naziva *zamâyir-i mürekkebe*; 112a). [Birkaç *zamâyir-i mürekkebe* vardır ki bu *zamîrlere* başka *kelimeler* veya *hurûf-ı hecelar* ilhâk olunarak *görünüſde* birbir *yine* *mühtelif* *zamîrlerdîr* niteki: (*neko*, *netko* = (bir kimse) (*niko*, *nitko* = (hiç bir kimse) (*svako*, *svak*, *svatko* = (herkes) (*kako* = ne gibi) (*koneko* = kim gibi) (*kogod* = her kim ki) (*nešto* = (bir nesne) (*ništa* = hiç bir şey) (*svašta* = (her şeyi) (*koješta* = bir takim nesneler) (*gd’ešto* = ba‘zan) (*na što*) (ne üzerine) (*i ma što bude* = (ne olursa olsun) (*štogod* = bir şey bir nesne olsun, her ne ki) (*ničiji* = hiç bir kimsenin) (*svaçiji* = (herkesin); 112a]. Brojevi za desetice i stotice tvore se slaganjem brojeva (*prosti broj* + *deset* / *sto* i sl.). Složeni su prijedlozi nastali od prostih, a veznici često slaganjem dvaju veznika ili veznika i riječce. Tvorba je prisutna i pri dobijanju nekih “složenih riječca”. Glagolske lekseme u rječnicima Berbić često navodi u njihovim perfektivnim i imperfektivnim formama, ali se nigdje u gramatici ne bavi detaljno samim načinom (im)perfektivizacije glagola u bosanskom.

Berbić terminološki određuje kao osnovnu – *asliyye* – nema ni na početku ni na kraju nikakvog afiksa [Asliyye olanların ne ibtidâsında ve ne de nihâyetinde vasl u zamm olınayan kelimelerdir ... 4a]. Treba istaći da Berbić pod terminom *asliyye* ne podrazumijeva tvorbenu osnovu. U gramatici daje neku vrstu “tvorbene razdiobe” nekoliko riječi u bosanskom i turskom jeziku, kako slijedi:

[... niteki

JAK-İ = GÜÇ -LÜ, LJUT-İ = HADİD-LÜ, PET-İ = BEŞ-İNCİ, PUT-NİK = YOL-CI, ROD-STVO = AKRABA-LIK, MLAD-OST = GENÇ-LİK; 4a].

Da li se u navedenim primjetima, ipak, žele uspoređivati tvorbene morfeme u našem i turskom jeziku, pitanje je koje ostaje otvoreno pri svakoj ozbiljnijoj analizi ovakvih primjera u Berbićevoj gramatici.³³⁶ Usporedba koju je Berbić dao u navedenim primjerima može biti jako zanimljiva i iz aspekta kontrastiranja jezika. *Da li Berbićevi derivacijski morfemi u bosanskom imaju ekvivalentne parove (korespondente) u turskom jeziku* (npr.: a) suf. *-I = -LÜ*; b) suf. *-İ = -İNCİ*; c) suf. *-NİK = -CI*; d) suf. *-STVO = -LIK*; e) suf. *-OST = -LİK*), pitanje je koje ne ostavlja ravnodušnim nijednog jezikoslovca, a osobito turkologe jezikoslovce. Potrebno je naglasiti i sljedeće: *Berbić uspoređuje neke (već navedene) “derivacijske” morfeme u bosanskom i turskom jeziku prije svega na razini prijevodnih ekvivalenata, ali ne i na razini univerzalnih gramatičkih (tj. morfemskih) korespondenata* koje je, mora se priznati, i danas u gramatikama gotovo nemoguće u potpunosti eksplicirati i provesti u analizi, bez izuzetaka.³³⁷ Pri Berbićevom opisu tvorbenih nastavaka u bosanskom predmet njegova opisivanja jesu sljedeće pojave:

a) *Prefiksalna tvorba*

Prefiksi su kod Berbića *predmetci* (4a), tj. “*domeću se sprijeda*”:

[Vasliyyât-ı ibtidâiyye ile olan kelimeler (*s predmetcima*) **ob** – *raniti* = yaramak, **ob** – *kop* = metriz kesik, hendek, istihkâm, **raz** – *putica* = yolun

³³⁶ Iz gramatike vidimo da i nije baš najuspješniji u tvorbenoj analizi, ali i to da mu morfemska analiza dobro ide od ruke. Kad se podudare te dvije analize, Berbićev opis tvorbe izgleda prilično ozbiljan.

³³⁷ Dijelom zbog razlike u jezicima a dijelom zbog nepostojanja idealnog modela kontrastivne analize u lingvistici.

ikiye ayrıldığı mehall, **raz** – *boj* = mûhârebe, kavga, savař, **raz** – *neti* = olup dađıtmak, **pro** – *kleti* = inkisâr etmek, ilenç etmek, **pre** – *boljeti* = savmak, **pra** – *mati* = büyük vâlidenin (ninenin) annası, **pa** – *perja* = kuřların kısa olan ve sonradan süren yelekler/tüvler; 4a].

b) *Sufiksalna tvorba*

Tvorbeno se značenje izražava sufiksima; kod Berbića su to “*dočetcî*”:

[... Zamıyyât-ı intihâ’iyye ile olan kelimeler (*s dočetcima*) edevât-ı muttasıla.

-ica	<i>lav -ica</i>	= arslan
-inja	<i>Grk -inja</i>	= Urum karısı
-ka	<i>Latin -ka</i>	= Latin karısı
-nja	<i>rad -nja</i>	= tertîb,
	<i>rad -nja</i>	= iş
-ar	<i>ljek -ar</i>	= tabîb, hekim
-ac	<i>lov -ac</i>	= avcı
-ić	<i>nož -ić</i>	= ufak bıçak.
-ik	<i>bukv -ik</i>	= kayın ağaçlık,
	<i>lip -ik</i>	= ahlamluluk.
-ač	<i>or -ač</i>	= çift sürici, spav – ač.
-stvo	<i>bogat -stvo</i>	= zenginlik,
	<i>kum -stvo</i>	= sağdıçlık, dostluk ... 4a–6a].

U nastavku Berbić na isti naćin daje tvorbenu analizu rijeći u bosanskom koje su nastale dodavanjem sufiksa: *-ba*, *-ež*, *-iš*, *-lo*, *-ilo*, *-alo*, *-ina*, *-ota*, *-oća*, *-ost*, *-ište*, *-an*, *-en*, *-ev*, *-ov*, *-at*, *-ak*, *-it*, *-av*, *-ovit*, *-vit*, *-ski*, *-ki*, *-ni*, *-ljiv*, *-iv*, *-ast*, *-inji*, *-ji* (6a–8a).

c) *Slaganje (“Složeni izrazi”)*

Opis otpoćinje sa tematskom naznakom *Elfâz-ı Mürekkebe* (8a), kako slijedi:

[*ELFÂZ-I MÜREKKEBE*]

Sveti – *slav*, *Bog* – *dan*, *zlo* – *tvor* = hâlikü-ř-řerr, *Više* – *grad*, *gornjo* – *zamac* = ehl-i řimâl, *puřko* – *met* = tûfeng menzili, *dvo* – *lićan* = iki yüzlü, *Svemoćući* = Kâdir-i mutlak, *mlado* – *lik* = řebabet, *sto* – *noga* = yüz (kırk) ayak, *tro* – *međa*, üç sınır olan mahall, *dvo* – *umiti* = mütereddid; 8a].

5.2.2. Opis tvorbe u turskom jeziku

5.2.2.1. Pri analizi opisa tvorbe u Gramatici moramo imati na umu da je Berbić opis gramatičkog sistema turskog jezika crpio iz osmanskih gramatika, uglavnom skupljajući i klasificirajući podatke na jedno mjesto. Zašto se Berbić nije odvojeno, u posebnom poglavlju ili tematskoj cjelini, bavio opisom tvorbe u turskom (ne računajući sporadični opis), pitanje je koje zahtijeva posebnu elaboraciju. Sve u svemu, za analizu tvorbe u turskom mogu nam poslužiti i oni dijelovi odvojenoga opisa tvorbe u bosanskom koji je pisan na turskom, a osobito oni dijelovi gdje Berbić nije izdržao a da ne napravi usporedbu određenih tvorbenih morfema u spomenutim (L1 i L2) jezicima.

5.2.3. Opći elementi kontrastiranja na razini opisa tvorbe

5.2.3.1. Opći elementi kontrastiranja bosanskog i turskog u Berbićevoj gramatici na razini opisa tvorbe sreću se:

- a) unutar opisa pojedinačnih gramatičkih jedinica;
- b) unutar odvojenog opisa tvorbe u jednom jeziku tamo gdje se pravi usporedba iste pojave u drugom jeziku.

5.3.2. Budući da nema posebne tematske cjeline o opisu tvorbe u turskom jeziku, moglo bi se reći da se Berbićevo kontrastiranje u tom dijelu manje-više svodi na usporedbu na razini prijevodne ekvivalencije, kao i to da pokušaj uspostavljanja formalne gramatičke korespondencije među tvorbenim jedinicama imamo samo pri opisu tvorbe u maternjem, bosanskom jeziku.

5.3. Najava sintaktičkoga opisa jezika u Berbićevoj gramatici

5.3.1. Naznake sintaktičkog opisa bosanskog jezika

5.3.1.1. Naznake sintaktičkoga opisa u Berbićevom opisu bosanskog jezika srećemo na prvoj strani gramatičkoga opisa (2a), nakon definicije *gramatike* i njezine podjele na *sarf* ($\approx$ morfologiju) i *nahv* ($\approx$ sintaksu). O tome da Berbić riječi *nahv* pridaje značenje koje se obično podrazumijeva pod pojmom *sýntaksis* (sintaksa, slaganje, uređivanje, skladnja),

najupečatljivije govori njegova definicija izraza *nahv*: [Nahv, lisânın usûl ve kavânîn mahsûsasına muvâfık kelimeleri te'lif ve tanzîm ile doğru ve müfîd kelâmı terkîb ve teşkîl eder; 2a]. U definiciji se sreću sljedeći izrazi *te'lif ve tanzîm* ('sastavljanje i ustroj') i *doğru ve müfîd kelâmı terkîb ve teşkîl eder* ('oblikuje i daje konstrukcije ispravna i značenjski svrsishodna govora'), koji su zapravo sastavni dio definicije sintakse i nekih temeljnih sintaktičkih pojmova većine gramatika u svijetu.

Opis gramatike bosanskog jezika autor nastavlja na sljedeći način: [Her kelâmı ekalli bu iki şeyin vücûdı ya'nî (müsned ileyh = *podlog* ve (müsned = *prilog*)'un mevcûd bulunması tabî'îdir, niteki: *Çov'ek misli* = İnsân düşünüyor *Slavuj p'eva* = Bülbül ötüyor *Cv'et vene* = Çiçek soluyor; *Zemlja se trese* = Yer hareket ediyor (sarsılıyor) insân, bülbül, çiçek, yer, ma'nasında olan *čov'ek slavuj, zemlja*: müsned ileyh düşünüyor, ötüyor, soluyor, sarsılıyor: ma'nasında olan *misli, peva, vene, trese se* müsneddir; 2a]. Berbić, kako vidimo iz prethodnog opisa, dijeli govor (*kelâm*) na dvije osnovne jedinice analize: a) *podlog / müsned ileyh*,³³⁸ b) *prilog / müsned*,³³⁹ Radi se o podjeli rečenice na *subjekt* i *predikat* (ili još tačnije, govora na *temu* i *remu*). U rečenicama (*Çov'ek misli*. = İnsân düşünüyor; *Slavuj peva*. = Bülbül ötüyor; *Cvet vene*. = Çiçek soluyor; *Zemlja se trese*. = Yer hareket ediyor / sarsılıyor; 2a) Berbić objašnjava šta je subjekt iskaza (*podlog / müsned ileyh*) a šta je predikat (*prilog / müsned*).³⁴⁰

5.3.1.2. Elementi sintaktičkog opisa bosanskog jezika sreću se uglavnom u dijelovima gramatike u kojim Berbić daje opis priloga, prijedloga i veznika. Općenito govoreći, naznake sintaktičkoga opisa imamo i pri opisu zamjenica ili, pak, glagola, ali u daleko manjoj mjeri.

5.3.2. Opis turskog jezika na sintaktičkoj razini: "Izreke"

5.3.2.1. U opisu turskog jezika kod Berbića sreću se elementi sintaktičkoga opisa, naročito pri opisu veznika. Veznici su jednim dijelom uvršteni i u opis čestica / edevât kroz čiji se opis najvećim dijelom iskazuju različiti sintaktički odnosi na razini sintagmatike, pa čak i jednim dijelom na razi-

³³⁸ Tj. *subjekt*.

³³⁹ Tj. *predikat*.

³⁴⁰ Dakle, na samom početku Berbić govori o nekim elementima sintaktičkoga opisa bosanskog jezika.

ni opisa rečenice. Berbić u određenim situacijama naprosto ne može dati potpun i jasan opis semantičke vrijednosti “neke čestice” ili veznika bez navođenja rečenica. Tako, kad opisuje česticu “san / sanki” kao “nalikovni dočetak”, ne može a da ne navede rečenicu – *Sanki o beni bilmiyor. = Ko’da me ne zna* (200b), koja indirektno pojašnjava mjesto gdje je navedena čestica uvrštena u rečenicu. Sama rečenica na neki način zamjenjuje dodatni opis o sintaktičkom uvrštavanju kakve čestice ili veznika. Tako se sintaksa čestica, čini se, u turskom jeziku u Gramatici daje na “pojednostavljen” način. Slično je i sa opisom veznika. Navest ćemo jedan odlomak iz opisa veznika u turskom gdje se jasno uočavaju elementi sintaktičkog opisa jezika:

[Đekad jednim vavom dv’e r’eči za druge dv’e r’eči sveže se kao što: (*Hasan efendi kaleme ve biraderi mektebe gidiyor*) = Gospodin Haso u pisarnu a brat mu u učijonu idu, rekne se. Đekad jedna **izreka** za drugu **izreku** sveže se kao što: (*Hilmi efendi okudu ve Mehmed efendi yazdı*) = Gospodin Hilmo čita a gospodin Meho pisa. U turskom jeziku mnogi put svežnik pobaci se kao što: (*Kağıt, kalem getir*) = Artiju, pero donesi. (*Kemal geldi gitdi*) = Kemal dođe i ode ... 200b–201b].

5.3.2.2. Opis turske rečenice Berbić pokušava dati u tematskoj cjelini *Neki predmeti u govoru (u kelamu), u izrekama (u džumletu)* (202b). U samom naslovu vidimo da riječ *kelâm* Berbić prevodi kao “govor”, dok ze rečenicu koristi termine *izreka* i *džumle*. Definicija je kelama: [Govor jedna savršena izjava je, od koje čutač³⁴¹ nešto sfaća i razumije; 202b]. Iz opisa “kelâma” vidi se da Berbić pod terminima *govor* i *izreka* podrazumijeva ono što se, u velikom broju slučaja, može nazvati rečenicom. Glavne su sastavnice kelama, po njemu, *podlog* (subjekt), *prilog* (predikat) i *sveza* (kopula), kako se vidi iz opisa:

[Njegovi glavni sastavci podlog (*müsned ileyh*) i prilog (*müsned je*) i sveza (*râbita*) je kao što (*‘Adâlet güzeldir*) = Pravda ljepa je, (*adâlet*) podlog (*müsned ileyh* ili *mübtede’*) je, (*güzel*) prilog (*müsned* ili *haber*) je (*dir* sveza je. A ovom govoru imenička izreka (*cümle-i ismiyye*) rekne se; 202b].

Nakon definicije *imenske rečenice* u osmanskome, Berbić nastavlja analizu konstituenata te vrste rečenica na sljedećem primjeru:

³⁴¹ Može se čitati i kao “čutač”.

[*Bu çocuk çalışkandır*] = *Ovo d'ete marljivo je*; (*çocuk*) podlog (*mübtede*) *çalışkan* prilog (*haber*) je, (*dir*) javni dočetak (*dopunjak*) (*edât-ı haber*) je; 202b].

Potom prelazi na analizu konstituenata *glagolske rečenice*:

[U glagolskoj izreci činitelj (*fâ'il*) podlog i glagolj (*fi'l*) prilog je. U neki glagolja sveza (*râbita*) nema kao što: (*gel*) = dođi (*geldi*) = dođe, po jedan govor je (*Gavga oldı*) = Boj (rat) bi (*Harâret geliyor*) = Vrućina dolazi (*Sen okudun*) = Ti čita ... 202b].

U nastavku slijedi analiza rečeničnih konstituenata koje Berbić naziva “*dopuncima*”:

[Roditelni (*muzâf ileyh*) i prid'ev podlogski (*müşned ilejhov*) ili prilogski (*musnedov*) sprežnik je. Za njih gore kazato je, što izreke izpunjavaju u dopuncima govoriće se, izreka dopunci trojaki su ... 202b].

Zanimljivo je kako Berbić razumijeva “stanje” agensa / vršitelja radnje “činitelja” (i “učinjenika”), odnosno šta su to za njega glagolski *spojnici* (ili *spojci*) *stanja*:

[Dakle, stanje odabiru glagolski spojnici stanja (*hâl*) činitelj poslujući u kaku je stanju bijo znači kao što: (*Gülerek geldi*) = Smijući se dođe. Đekad učinjenika stanje znači kao što: (*Ben onu sarhoş oldığı halde gördüm*) = Ja njega pjana viđoh (*Ben okuyarak ilerülerim*) = Ja čitajući napredovaću (*Sen gezinürken ben çalışurdum*) = Ti šetajuć se ja sam trudijo se ... 202b].

Berbić se u tematskoj cjelini o rečenici, kako vidimo iz njegova gramatičkoga opisa, bavi *glagolskim spojcima* / (*müte'allekât-ı fi'l*) – *üzere, için, ile, den, dek, de* (203b), ističući da i *gl. spojci* mogu imati predikatsku funkciju u rečenici.³⁴²

Dakle, govor je izreka / rečenica (203b) koja označuje kompletnu misao (tj. izreku). Zavisne rečenice kod Berbića su “nezasebne”. “Uvjetna izreka” je uvjetna rečenica i ona nije zasebna (nezavisna), osim kad uz nju stoji rečenica koja je dopunjuje i koju Berbić naziva “platnom izrekom” (203b). Dakle, same zavisne rečenice ne mogu se uvrštavati pod

³⁴² Npr.: [Ovi đekad prilog budu kao što: (*Bana etdiğin ezâ niçündür*) = Mene kro zašto mučiš (zašto si me patijo) (*Hoca mektebedir*) = Učitelj u školi je (*Meclis sâ'at onadek dir*) = Sjednica do deset časa trajaće (*Benim çekdiğim hep sendendir*) = Ja što god sam patijo (teglijo) sve s tebe je (*Bu bagçe bağı-ı İrem gibidir*) = Ova bašta kao İrem bašta je ... 203b].

pojam “kelâm” (203b). Berbić se bavi i nekim elementima opisa složene rečenice,³⁴³ ali je takav opis zamagljen opisom rečenica karakterističnim za arapske gramatike. To, po našem mišljenju, Berbiću otežava izravno kontrastiranje gramatike bosanskog i turskog jezika, ali, s druge strane, Berbić tu nema mnogo izbora – gramatička tradicija osmanskog turskog jezika u njegovo vrijeme razvijala je takav način / metodu sintaktičkoga opisa.

Dakle, za usporedbu dvaju jezika na određenoj razini veliki je problem ako se sam način analize istih pojava ne može usaglasiti po istim kriterijima, koji trebaju i “tradicijski” odgovarati jezicima koji se uspoređuju.

5.4. Dvojezične bosansko-turske vježbe

5.4.1. Osvrt na prevođenje u funkciji usporedbe jezika

5.4.1.1. Usporedni opisi dvaju jezika u lingvistici najčešće imaju za cilj: a) dati prilog njihovoj tipologizaciji; b) pomoći pri pisanju “kontrastivne gramatike”; c) omogućiti sastavljanje dvojezičnoga rječnika. Ako se osvrnemo na gramatike u prošlim stoljećima koje se bave usporednim opisom dvaju ili više jezika,³⁴⁴ suočit ćemo se sa problemom njihove odgovarajuće kvalifikacije. Za potrebe stručne i znanstvene analize, mogli bismo Berbićevu gramatiku uvjetno određivati više kao *pedagošku gramatiku*. Što se tiče izraza “znanstvena gramatika”, teško je pri analizi djela iz prošlih stoljeća jasno odrediti šta bi tačno mogao značiti termin “znanstveno” u složenim gramatičkim djelima kakvo je Berbićevo djelo *Bosanski turski učitelj*. No, pedagoška orijentiranost Berbićeve gramatike neupitna je. Berbićeva gramatika nastoji biti pedagoškom gramatikom, bez kompliciranih detaljnih opisa neke pojedinačne pojave u oba jezika. Iz aspekta usporedbe gramatičkih sistema dvaju posve tipološki različitih jezika, tačnije po načinu opisa tih jezika, više je *taksonomijska* nego *operacionalna* – u smislu istraživanja strukturnih razlika u jeziku L1 i L2. Ako pažnju

³⁴³ Npr.: [Takođe izreke složno stanje bivši drugoj izreki dopunjak bude kao što: (*Ben sana pederâne (babaca) nasîhat (öğüt) eylemişken sen tutmadın*) = Ja tebi kao roditelj setovao bivši bi ne čuti (ne poslušao) ne drža). U ovom govoru (*nasîhat eylemiş*) izreka složeno stanje (*tutmadın*) izreke dopunjak *mütemmim*) je. (*Hâl böyle iken niçün ‘inâd ediyorsun*) = Stvar ovako bivši zašto se kolješ, nosiš (protiviš) ... 203b].

³⁴⁴ A nemaju za cilj utvrđivati njihovo zajedničko porijeklo.

usmjerimo na način prezentacije vježbi na našem i turskom, uočiti ćemo da je više usmjerena na pravilno učenje turskoga jezika, dok se manje pazi na sintaksu bosanske rečenice. Inače, usporedne gramatike sadrže velik stepen podsticajnosti u pedagoškom radu, ali ne moraju uvijek proizvesti taj efekt kod svih tipova čitatelja. Pedagoške gramatike teže pojednostavljivanju i izostavljanju velikog broja zanimljivih detalja koje posjeduju teorijske usporedne gramatike. Jedan od svakako važnih dijelova gramatike iz tog, “pedagoškog” aspekta jeste način Berbićevog predočavanja vježbi, tj. teksta istoga sadržaja i na bosanskom i na turskom jeziku.

5.4.1.2. Nakon detaljnijeg pregleda Berbićevih dvojezičnih “vježbi”, postavlja se zanimljivo pitanje: ako je Berbićeva gramatika pedagoški usmjerena, da li je podjednako usmjerena na pravilno učenje i jednog (L1) i drugoga (L2) jezika, i ako nije zašto to nije? Kao što se vidi iz teksta djela, Berbić iz prevelike želje da što bolje objasni sintaksu (rečenica) u turskom, prilagođava sintaksu maternjeg jezika te tako postiže suprotan efekt – nedostatak sintaktički “adekvatnog” teksta na bosanskom jeziku. Pošto u periodu pisanja Berbićeve gramatike nije postojala osobito razvijena teorija prevođenja, to je, zapravo, i jedan od razloga zašto se nije u mogućnosti, na primjeru Berbićevih dvojezično datih vježbi, govoriti o znanstvenome ili “neznanstvenom” karakteru dijela gramatike s uporednim dvojezičnim vježbama, kakav se nalazi i u djelu *Bosanski turski učitelj*, kao i u sličnim djelima iz navedenog perioda. Osim toga, neke temeljne pretpostavke koje se odnose na kontrastivne studije ne samo da se ne mogu primijeniti na Berbićeve vježbe u gramatici nego se čak i dovode u pitanje. Takva je pretpostavka da *logika maternjeg jezika (L1) više utječe na učenje stranog jezika (L2) i da se to odražava i na pisanje kontrastivne gramatike*. Zapravo, takva postavka jeste teorijski ispravna, ali ne mora nužno biti pravilo pri sastavljanju različitih tipova gramatika kontrastivne naravi. Vježbe u Berbićevoj gramatici, a u određenoj mjeri i gramatički opis, iz aspekta jezika, više u sebi nose tzv. negativni transfer sintakse turske rečenice nego što je to obrnut slučaj. No, čini se da Berbić ni tu ne razmišlja u L1 kroz sintaksu L2, već naprosto vrši neku vrstu “pedagoške” adaptacije rečenica u maternjem (L1) jeziku pošto većinu materijala za vježbe u gramatici ekscerpira iz osmanske literature, novina, časopisa i gramatika svog vremena. Stvara se dojam da se u navedenom slučaju uopće ne radi o interferenciji na razini gramatičke usporedbe jezika, već naprosto o nekoj vrsti transfera struk-

turnih pravila rečenica L2 jezika na njihov prijevod u L1 jezik, transferu koji je utemeljen ponajprije na razini intuitivne prijevodne ekvivalencije, a uvjetovan usmjerenošću samoga djela.

Nekad je prijevodna ekvivalencija potpuna (kad se izrazi i konstrukcije u oba jezika podudaraju i na morfološkoj i sintaktičkoj razini), ali u većini slučajeva prijevodna je ekvivalencija u Berbićevom opisu jezika djelomična. Da li Berbićev tekst vježbi na “našem” jeziku, odnosno “neobična” sintaksa bosanske rečenice u vježbama, može predstavljati neku vrstu Berbićeve *planske “pedagoško-didaktičke” potrage za potpunom prijevodnom ekvivalencijom* u dvojezično datim vježbama istog sadržaja, pitanje je značajno za teorijski aspekt proučavanja djela *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj*. No, treba podsjetiti da bi odgovor, ma koliko ozbiljno da se izvrši istraživanje, bio aproksimativan i nedovoljno pouzdan iz dva osnovna razloga: zbog nepostojanja razvijene teorije prevođenja u Berbićevo vrijeme i teško mogućeg određivanja usmjerenosti (znanstvene i/ili pedagoške) dvojezičnih gramatika kakva je Berbićeva gramatika, u najširem smislu te riječi.

5.4.2. Primjeri iz vježbi: Osvrt

5.4.2.1. Na početku gramatike nalaze se jednostavnije rečenice. Slijede sve duže i duže. No dužina rečenica je varijabilna. Vježbe samo donekle prate redosljed tematskih cjelina “naporednog” gramatičkog opisa dvaju jezika. U nekim vježbama dijalozi i autorske “izreke” međusobno se smjenjuju, katkad bez reda, katkad po određenim pravilima. No, vježbe su tako koncipirane da se gotovo svaki “učenik” pomalo sugestivno upućuje na njihovu usporedbu u oba jezika, i u bosanskom i u osmanskome turskom jeziku. Primjer za Berbićeve “dvojezične” vježbe može biti i sljedeća “priča”:

Bosanski

[PRIČA (PR'EPOVETKA)]

Bâkil! – jednog luda (bezumna) čoveka ime je, od bezumnosti kao da je nijem, Dakle, u Njemačku ide dođe) Tude jedan dan za jedamnaest groša jednu košutu kupi. Pošto u varoš dođe, jedan “upita pošto si uzeo košutu”, a on da mu odgovori iz ruku košutu pusti pa deset prstiju pokaže i jezik još izplazi, stima deset a jezikom jedan, dakle, za jedanaest groša kupijo sam – što bi trebalo da rekne od bezumnosti gore rečenim pokazima dokazao ili šta je hasna, šta bi –bi (Maši sivac Kruševac) košuta otiđe, a to tako – jedan čovek kad mnogo rakiju pije na ovaka zla udari (na ovake grane spadne); 65b].

Turski

[HİKÂYE]

(Bâkıl) Bir ahmak adamın adı imiş. Budalalığundan dilsiz gibi bir hâle gelüp bir gün on bir gurûşa bir geyik satın alır; kasabaya geldiğinde harîfin biri (ey bakıl, geyiği kaç aaldın) diyerek sorar. Ol dahi cevabını vëreyim diye elindeki geyiği bırakup on parmağıyla işâret êtdikden sonra dilini dahi çıkarır ki parmaklar ona dil dahi bire mecmû'î on bir gurûşa aldım diyecek yerde budalalığndan mezkûr işâretler ile anlatmış isede ne fâ'ide ki (iş işden geçmiş geyik dahi savu'uşmuş gitmiş) işte bir adam çok rakı içerse böyle belâlara uğrar; 65a].

Ako bi se slijedio Berbićev sugestivni način i stil sastavljanja tekstova na bosanskom i turskom jeziku, uočile bi se zanimljive pojave utjecaja sintakse jednog jezika na sintaksu rečenica (i konstrukcija) prevedenih na drugi jezik. Zašto se ne zapaža jači utjecaj sintakse naše rečenice, odnosno rečenice na maternjem, bosanskom jeziku na tursku rečenicu, posebno je pitanje. Odgovor bi možda mogao biti i u Berbićevom okruženju: po našem mišljenju, Ibrahim Edhem Berbić naprosto preuzima “gotov model” iz sredina gdje su živjeli Bošnjaci i Turci. Osim toga, i sam Berbić naglašava po pitanju učenja turskog jezika: [... iznimno po carigradskom govoru (seviyorduk) govoriti treba; 164b]. Dakle, Berbićev pristup pisanju turske gramatike više je “preskriptivan” nego što je to opis bosanskog jezika, kao što se vidi i na primjeru opisa zamjene jata u gramatičkom opisu bosanskog jezika. Dakako, sam način davanja vježbi nužno sadrži i dio osobenosti samog sastavljača, autora gramatike. Mi ćemo samo na primjeru gore navedene *hikaje* pokušati skrenuti pažnju na red riječi u rečenici, odnosno ukazivati na to kakva je to Berbićeva “intuitivna” potraga za što većim stepenom potpune prijevodne ekvivalencije, kako slijedi:

(Bâkil) Bir ahmak adamın adı imiş. / Bâkil! – jednog luda (bezumna) čov'eka ime je. -Budalalığından / od bezumnosti – dilsiz gibi bir hâle gelüp / od bezumnosti kao da je nijem, Dakle, u Njemačku ide dođe – bir gün / Tude jedan dan – on bir gurûşa / za jedamnaest groša – bir geyik satun alur / jednu koşutu kupi – kasabaya geldiğinde / Pošto u varoş dođe, – harîfin biri (ey bakıl, geyiği kaçā aldın) diyerek sorar / jedan “upita pošto si uzeo koşutu” – Ol dahi cevabını vëreyim diye / a on da mu odgovori – elindeki geyiği bırakup / iz ruku koşutu pusti – on parmağıyla işâret êtdikden sonra / pa deset prstiju pokaže – dilini dahi çıkarır... / i jezik još izplazi ...

Dakako, moguće je navedene rečenice analizirati čak i čitajući prvo rečenice (ili sintagme) na bosanskom pa onda tek na turskom. U drugom slučaju primjećuje se začuđujuća “arhaičnost” i donekle oneobičajenst sintakse bosanske rečenice, koja se, štaviše, ponajmanje uočava na primjeru Berbićeve vježbe sa navedenom hikajom.

Zanimljivo bi bilo skrenuti pažnju i na to kako Berbić izvodi etimologiju riječi “nijem” u bosanskom – *nijem, Dakle, u Njemačku ide dođe* (65b). Takve etimologije nema u tekstu na turskom. Još je zanimljiviji frazem “*iş işden geçmiş*”³⁴⁵ (65a) koji se prevodi našim frazemima: a) *šta bi – bi*; b) “*maši sivac Kruševac*”. Budući da Berbićeve vježbe vrve od leksema iz svakodnevnoga govora, nije rijedak slučaj “prenošenja” različitih ustaljenih kolokacija iz turskog u naš jezik, mada nije isključen ni obrnut proces. Treba usput skrenuti pažnju i na to kako Berbić u vježbama sa turskog “prenosi” rečenice na bosanski jezik, kako prevodi neke svakodnevnne pozdrave i izraze kao što su:

- *Hoş geldiniz, safa geldiniz efendi babacağım!* / = *Dobro došo gospodin otče*; 3a–b /
- *Hoş bulduk efendi oğlum.* / = *Još bolje vas našo sine*; 3a–b /
- *Nasılsınız, iyü misiniz?* / = *Jesi l mi zdravo i mirno sine?* 3a–b /
- *Sağ ol babacağım!* / = *Živ i zdrav mi bio babo!* 3a–b /
- *Vakitler hayırlı olsun hanım abla!* / = *Dobar dan, gospođa sejo!* 5a–b /
- *Allah razı olsun!* / = *Dao ti Bog dobro!* 5a–b /
- *Allaha emanet ol hemşirem!* / = *Bogu na emanet sestro!* 5a–b /

³⁴⁵ *İş işten geçmek* : Bir iş için uygun olan fırsatı kaçırmak; v. Aksoy (1971) i druge frazeološke rječnike suvremenog turskog jezika.

- *Kızım üstünüze sağlık, yüreğim sürüyor* / = *Kćeri, da ste mi vi zdravo, tera me napolje*; 5a–b /
- *Es-selamu aleyküm!* / = *Na oba sv'eta zdravo (spaseni) bili*; 18b /
- *Dostum, sizde işler nasıl gidiyor (ahz u i'tâ nasıldır)? Övünecek derecede değildir.* / = *Kako ide kod vas radnja, prijatelju? Ne mogu se faliti*; 23a–b /
- *Aferin oğlum!* / = *Prosto ti bilo sine!* 34a–b /
- *Sizde rahatsızlık görüyorum, bir tarafın ağrıyor mı?* / = *Nešto ste uznemireni, šta vas tišti (boli)?* 59a–b /
- *Bu delikanlı sizin nenizdir?!* / = *Ovaj mladić šta je vama?* 61a–b /
- *Allaha sığındık!* / = *Da Bog sačuva (sakloni)!* 63a–b /
- *Hayırdır inşaallah!* / = *Akobogda, u dobri čas!* 69a–b /
- *Allaha ısmarladık!* / = *S Bogom ostajte u dobri čas!* 69a–b /
- *Aman!* / = *Molim vas!* 77a–b /
- *Pek iyü efendim!* / = *Drage volje gospodine!* 77a–b /
- *Elhamdulillah kurtulduk!* / = *Fala Bogu otresosmo ga se!* 77a–b /
- *Bizim eve teşrif buyurun!* / = *Blago izvolite našem domu!* 87a–b /

Navedeni i slični primjeri česti su u dijaloškim dijelovima Berbićevih vježbi. “Prenošenje” pozdrava u naš jezik svodi se, kao što vidimo u prethodnim primjerima, na *prevođenje* pozdrava. Persiranje užih članova familije (otac, sin, kćer, mati) koje je tipično za turski Berbić prevodi našim oblicima za persiranje, iako se to čini pomalo arhaičnim i nepotrebnim.

5.4.3. Prevođenje u funkciji usporedbe jezika: Opće osobitosti vježbi

5.4.3.1. Berbić je najvjerojatnije svojim odabirom tekstova, koji su sastavni dio Gramatike, nastojao uvećati jezičke sposobnosti “učenika” (čitatelja). Dvojezični tekstovi istoga sadržaja dobar su podsticaj za učenje. Međutim, dvojezičnim tekstovima ne mora se pridavati posebna pažnja ukoliko ne ispunjavaju uvjete za odabir, tj. ukoliko ne predstavljaju reprezentativan korpus. Stoga ćemo, radi boljeg shvatanja značaja Berbićevih vježbi, navesti neke opće osobitosti njihova sadržaja:

- tekstovi su dvojezični – na bosanskom i turskom jeziku;
- tekstovi obiluju mnoštvom dijaloga, kao i često nepovezanim tematskim cjelinama;
- sadržaj vježbi u povezanosti je sa gramatičkim poglavljljima;

- u prvom je planu razgovorni stil, mada često dolazi do miješanja stilova unutar iste vježbe;
- frazeološki izrazi prevode se odgovarajućim izrazima u našem jeziku;
- pozdravi se prevode i “ne prenose u nekom morfonološki adaptiranome obliku”;
- složenost i težina tekstova povećava se što se više ide prema kraju gramatike;
- vježbe su prepune savjeta i “učiteljskog” tona u obraćanju čitaocima;
- onceptijski promatrano, davanje tekstova istog sadržaja na dva različita jezika naporedo (unutar gramatičkog opisa istih) neodvojivo je od same usporedbe jezika u najširem smislu.

5.5. Berbićevi bosansko-turski i tursko-bosanski rječnici kao prilog Gramatici

5.5.1. Opće napomene

5.5.1.1. U nekim rukopisima koji se i danas čuvaju u bosanskohercegovačkim rukopisnim bibliotekama i arhivima moguće je naći djela u kojima se na različitim razinama uspoređuju određeni fenomeni ili tekstovi iz osmanskog turskog jezika sa nekim od drugih jezika na kojima su pisani rukopisi.³⁴⁶ U Berbićevo vrijeme u Sarajevu je živio Junus Remzi Stovro koji je u prilogu svojim gramatičkim djelima interlinearno dao prijevod Sadijevog *Đulistana* na turski i na bosanski jezik. Brojni autori su iza sebe ostavljali male leksikografske priloge iz kojih se sasvim jasno vidi da se radi o rječničkim priložima koji se temelje na određenoj vrsti tekstova, sastavljeni u pedagoško-didaktičke svrhe. Za proučavanje fenomena usporedbe orijentalnih jezika u rukopisima općenito, važno je ukazati na značaj sastavljanja konceptualnih rječnika koji su, po našem mišljenju, vrlo važni za proučavanje povijesti leksikografije u Bosni tokom minulih stoljeća.

³⁴⁶ Posebno treba istaći rukopisni fond Gazi Husrev-begove biblioteke. Na osnovu već obrađenoga rukopisnog materijala, možemo uočiti različite vrste rječnika na orijentalnim jezicima, koji su zanimljiv dio naše kulturne baštine, i steći uvid na različitost uspoređivanja jezika u tim rječnicima, kako slijedi: a) *arapsko-tursko-perzijski rječnici*, b) *perzijsko-turski rječnici*, c) *arapsko-turski rječnici*, d) *arapsko-tursko-bosanski rječnici*, e) *arapsko-tursko-perzijsko-bosanski rječnici*, f) *arapsko-perzijsko-turski rječnici*, g) *tursko-bosanski rječnici*, h) *tursko-italijanski rječnici*, i) *bosansko-turski rječnici*, j) *bosansko-arapsko-turski rječnici*, i k) *bosansko-tursko-perzijsko-arapski rječnici* (uporedi: Popara i Fajić 1999:391).

5.5.2. Vrste Berbićevih leksikografskih priloga

5.5.2.1. Kao prvi kriterij podjele Berbićevih leksikografskih / rječničkih priloga može se uzeti njihova jezička usmjerenost. S obzirom na jezičku usmjerenost, leksikografske priloge u Gramatici možemo svrstati u dvije osnovne skupine: a) *bosansko-turske* i b) *tursko-bosanske* leksikografske priloge.

5.5.2.1.1. Prvi leksikografski odjeljak s posebnim podnaslovom u Gramatici, bosansko-turskom rječniku, Berbić naziva “Lugât-ı Bosniyye” (101a). Na parnim stranicama što slijede u Gramatici, on reda različite lekseme iz (raz)govornog jezika, prvo bosanskog, s odgovarajućim prijevodnim ekvivalentima iz osmanskog turskog jezika. U navedenom leksikografskom prilogu gotovo da je nemoguće odrediti jasan kriterij slaganja leksema: nema alfabetskog rasporeda, nude se različite vrste riječi iz obaju jezika; većina riječi ima po dva ili više sinonima, pretežno iz razgovornog jezika, uz veliki broj sinonimnih glagolskih frazema i sl.

Primjer 1:

[... LUGÂT-İ BOSNİYYE

(*dronjo, odrpanica, traljovac*) pejmürde, (*bekrija, pikov*) sarhoş, (*ništarija, bitanga, pušt kalaš*) serseri, haylâz, (*risti, izžljebiti, izdubiti*) oymak (*tiganj*) pota (*svisnuti, razjagliti, raskofati*) keyif çatmak (*znamenja, bilježe, biljeg, srok*) damga, alâmet (*naprstak, napršnjak, kocka*) yüzük (*nareckan, izreckan, zubičast*) dişli ...101a].

Iz aspekta odabira leksike, uočljivo je da je većina riječi uzeta iz svakodnevnog života, uglavnom iz razgovornog stila: kao što to Berbić navodi u uvodnom dijelu Gramatike, on je iz različitih knjiga, novina i iz razgovornog jezika “skupljao” interesantnije riječi za koje je pretpostavljao da se ranije nisu često koristile u knjigama i udžbenicima na osmanskom, a osobito onim u Bosni u drugoj polovini 19. stoljeća. Naime, po njemu, riječi u turskom jeziku su “žive” i ne mogu se sresti i naučiti u cijelosti, bez ostatka, dok se ne ode u “mjesto gdje se turski govori”. Pošto je Berbić boravio tamo gdje se turski jezik govori, on je dio tih riječi pribilježio i uvrstio u svoj bosansko-turski rječnik unutar djela *Bosanski turski učitelj*. I u spomenutom leksikografskom odjeljku uočava se svojevrсна želja za uspoređivanjem leksike u bosanskom i u turskom jeziku u najširem smislu te

riječi, na razini prijevodne ekvivalencije, uključujući i povremeno njihovu pragmatičku dimenziju u širem kontekstu. Iz formalnog semantičkog aspekta moguće je uočiti i određeni broj tzv. konvergentnih pojava pri uspo- redbi / navođenju leksema u našem i turskom jeziku (npr. **označiti** <= *belli etmek*, *‘allâmet komak, mu ‘ayyen etmek* – 117b; **čin** <= *derece, mertebe, basamak* – 125b; **građanin** <= *hemşehri, vatandaş, ehl-i memleket* – 127b i sl.) – kada se jedna riječ u maternjem daje s više značenja u kakvom stranom jeziku. S druge strane, u gramatici možemo primijetiti i divergentne odnose među leksemama u bosanskom i turskom jeziku. Na leksičkom ni- vou divergentan odnos imamo u sljedećim primjerima: **varati se, prevariti se** <= *aldanmak* (135a); **mljeti, samljeti, izmljeti, namljeti** <= *öğütmek* (135a); **ubiti, ubijati, moriti, umoriti** <= *öldürmek* (135b) i sl.³⁴⁷

Faksimil: Prva strana Berbićevog *Bosanskog rječnika*

³⁴⁷ O “nultim odnosima” nema se šta posebno reći – leksema iz L1 jezika odgovara lek- semi L2 jezika.

5.5.2.1.2. *Tematsko-konceptualni tursko-bosanski leksikografski prilozi* (137a–181b) u Berbićevoj Gramatici, s druge strane, prilično su sređeni. Berbić tematski i sistematski reda lekseme: prvo turske a onda lekseme iz našeg jezika (137a). Najveći dio Rječnika sastoji se iz kraćih, prilično iscrpnih i informativnih tematskih cjelina. Radi boljeg razumijevanja Berbićevog ogromnog truda u pisanju tematskih “rječnika”, navest ćemo njihove nazive:

(BAHÂRÂT) ZAGRIJAČI (137B), VOĆE (MEYVELER) (137B), CV'EĆE (ÇİÇEKLER) (137B), PLATNA (KUMAŞLAR) (139A), BRODOVI (MERÂKİB-İ BAHRİYYE) (139A), ORUŽJE (ESLİHA) (139B), (MERÂTİB-İ 'ASKERİYYE) STEPENI VOJNI (141A), SVETA MESTA, BOGOMOLJE (EMÂKİN-İ MUKADDESE VE MA'ÂBİD) (141B), MERE (EVZÂN U IKYÂL U MIKYÂSLAR) (141B), NOVAC (ŞİKKE) (143A), (MERÂTİB-İ MİLKİYYE) (143A), SVIRKE (ÇALGILAR) (145B), (KÂ'İNÂT) SVEBIĆE (153A), (SULARA DÂ'İR) O VODAMA (153A), (HAVA) VAZDUH (153B), (ATEŞ VE YAKILAN ŞEYLER) VATROIZGOREĆE STVARI (155A), (MA'ÂDİN VE CEVÂHİR TAŞLARI) METALI I DRAGOCENO KAMENJE (155A), (ESMÂ'-İ KİMYEVİYYE) HEMIČNE IMENICE, NAZIVLJE (155B), MEVÂD-İ NEBATİYYE) RASTITELNE STVARI (157), SVOJSTVA TELA (EVSÂF-İ ECSÂM) (157), (HASTALIK, EMRÂZ) BOLESTI (161), (SAN'ATKÂRLAR) TVORCI (161), (AKRABA) ROD (163), (İNSÂN VE HAYVÂN AZIVLARI) ČOVEKA I ŽIVOTINJE ORGANI (165), (KÖYLÜLÜK RENCBERLİK) SELJAČTVO, ZEMLJODELJSTVO (167), (RENKLER, BOYALAR, ELVAN) FARBE (167), (EZMİNE, SİNİN, SÂ'AT) VREME, ČASI, GODINE (167), (HAYEVÂNÂT-İ MÛNİSE) DOMAĆE ŽIVOTINJE (169), (MEVÂD-İ EBNİYYE) MATERIJAL (171), (ALAT) UŽE (171), (EV EŞYÂSI) KUĆNO ODIJELO (173), (HASTALIĞA DÂ'İR) ZA BOLESTI (173), (AŞÇI DÜKKÂNI) GOSTIONICA (175), (EV EŞYÂSI) POKUĆSTVO (177), (ĞİYİSİ, MELBÛSÂT) ODEĆA (179), (SEBZELER İLE ETLER) ZELEN I MESA (179), (HAYEVÂNÂT-İ VAHŞİYYE) ZVERKE (179), (KUŞLAR) PTICE (181), (BALIKLAR) RIBE (181), (MEYVE AĞAÇLARI) VOĆE (181), (AHLAK) ĆUDI (181), (MEYVESİZ AĞAÇLARI) DRVLEĆE (181) itd.

5.5.2.2. *Drugi kriterij* na osnovu kojeg možemo klasificirati Berbićeve rječničke priloge u Gramatici jeste kriterij leksičko-semantičkog grupiranja leksema. Po tom kriteriju uvjetno bismo mogli podijeliti Berbićeve “rječnike” na: a) leksikografske priloge iz različitih oblasti života, različite tematike i b) tematske rječnike koji se bave grupiranjem leksema iz tematski istog područja. Ilustracije radi, navest ćemo odlomak iz jednog tematskog leksikografskog priloga iz gramatike:

Primjer 2:

[... (Merâtib-i 'Askeriyye) Stepenni vojni

(yaya neferi) pešački soldat (*asker çeri*) = vojnik (serasker) = nadvojvoda (*atlı suvarı, sipâhi*) = konjenik, kavaljer (*piyâde zâbiti*) = pešački oficir (*suvarı zâbiti*) = konjenički oficir (*müşîr*) = vojvoda-maršal (*ferîk*) = podvojvoda (*livâ*) = ekzelenc (*miralay*) = polkovnik (*kâ'imakâm*) = podpolkovnik (*beybaşı*) = major (*alay-emîn*) = podmajor (*kul ağası*) = veliki kapetan (*yüzbaşı*) = kaptan (*mülâzim-i evvel*) = prvi podkapetan (*mülâzim-i sâni*) = drugi podkapetan (*sancâkdâr*) = zastavac (*baş çavuş*) = četnik (*çavuş*) = kaplar ... 141a].

Kod većine tematskih rječnika, kao što se vidi i iz navedenog primjera, najčešće dolazi do izražaja hiponimijski princip redanja leksike, a kod rječnika sa slobodnijim odabirom leksema sinonimija i polisemija. Tematski su leksikografski prilozi svojevrsni skupovi leksema, bili oni *neporedani* (boje), *poredani* (jedinice za mjerenje vremena i sl.); poredani u *nizu* (činovi u vojsci) ili u *krugu* (godišnja doba i sl.). Na osnovu predloženih Berbićevih “tematskih rječničkih cjelina”, moguće je pratiti kako se određena leksika izražava i u jednom i u drugom jeziku. Berbić daje detalje, čisto taksonomijski.

5.5.2.3. Kao poseban kriterij za klasifikaciju leksikografskih priloga u Gramatici, može se uzeti i tzv. funkcionalni *pedagoško-didaktički* kriterij grupiranja leksema: a) *rječnici / leksikografski prilozi kao dodatak (aneks) gramatičkom opisu jezika (kao što su “spiskovi” glagola i sl.)* a b) *rječnici kao dodatak vježbama*. Mislimo da posebnu pažnju zaslužuju Berbićevi “spiskovi” leksema koji su sastavni dio gramatičkoga opisa i jednoga i drugog jezika. Popis glagolskih leksema u opisu bosanskog jezika dat je pri nabranjanju i klasifikaciji glagola na vrste, na osnovu razlike u odnosu *infinitivna osnova : prezentska osnova gl*. Na osnovu morfološke strukture osmanskih glagola, Berbić pravi klasifikaciju te vrste riječi, a potom daje i duži popis glagola, koje, u skladu s orijentalnom gramatičkom tradicijom, dijeli na: *dvojce, trojce i četvorice* (204b–209a). Treba napomenuti da su takvi spiskovi glagola alfabetski poredani (*elif, bâ, tâ, şâ* itd.) prema broju konsonanata u korijenu.

Primjer 3:

[... ČETVORCI (RUBÂ'Î)

(ürpermek) = nastrehnuti, naperiti (örselemek) = izkuljvati, pobrkati, pohrđaviti (ırgalamak) = drmati, cimati, zaljuljati (*irkilmek*) = sliti se, sabrati se, nakupiti se (*esirgemek*) = žaliti dati, nešto od koga ne pregorjeti dati (*aktarmak*) = preručiti, prebaciti, presuti (*aksırmak*) = kihati (*iğrenmek*) = grdati se, ogaditi se (öksürmek) = kašljati (*imrenmek*) = zahoćati se (*ayartmak*) = odmamiti, odvratiti (*burkulmak*) = zavrnuti, ganuti, izčešiti (*püskürmek*) = poprskati, izfuriti, izjuriti, razćerati (*bağışlamak*) = pokloniti, oprostiti (*ye-linlemek*) = bilan nataknutu (*titsinmek*) = ogaditi se, omraziti se (*tüskürmek*) = na trag uztegnuti, zauzbiti (*tasarlamak*) = smisliti i načiniti (*tasmalamak*) = zalitvariti jularićom ili kajišom (*tekerlemek*) = odkolutati se, svaljati se (çıldırmaq) = poluditi, zgrahnuti se (çemrenmek) = začelasiti se, nogavice uzvratiti (*divşürmek*) = pobrati, opaljetkovati (*sırtarmak*) = uzdati se u svoja leđa, odavrijeti.... 208b–209b].

Pažnju privlači i dio leksikografskih priloga / cjelina kada Berbić pokušava Turcima približiti glagolske lekseme iz bosanskog jezika nudeći klasifikaciju glagola prema glagolskoj osnovi, redajući lekseme prema kriteriju *infinitivna osnova : prezentska osnova gl.* Berbić daje opis šest (VI) vrsta (promjena glagola / konjugacija) u bosanskom navodeći detaljno glagole koji predstavljaju vrste kao što su:

Primjer 4:

[...Altıncı tasrîfin medhûli bulunmayan fi'illerin mâddelerine masdar zammı 'ilâve kılınur niteki

(Birinci tasrîfde) *tonu* – ti = (suya batmak) *niknu* – ti = (yerden bitmek)

(İkinci tasrîf) *dvori* – ti = (divân turmak) *nosi* – ti = (taşımak, hâmal olmak)

(Üçüncü tasrîf) *pre* – ti = (eğirmek) *zre* – ti = (kemâle ermek)

(Dördüncü tasrîfde) *peva* – ti = (ırlamak) *çita* – ti = (okumak)

(Beşinci tasrîfde) *njegova* – ti = (büyütmek) *vojeva* – ti = (askerlik etmek)

(Altıncı tasrîfde) *tres* – ti = (silkmek) *spas* – ti = (aşağıya düşmek, aşağıya inmek)

çu – ti = (işitmek) *yâhûd (çi)* ye munkalib olan *žeçi* = (pişirmek)... 206a].

Za sve vrste navode se i podvrste glagola koji se mijenjaju prema specifičnim pravilima za određeni razred, prema posljednjem konsonantu u

korijenu riječi na koji se dodaje prezentska osnova, s detaljno navedenim izuzecima. Spiskove glagola prema vrstama Berbić pokušava ponuditi i u cilju boljeg razumijevanja osobitosti konjugacija tih glagola, dok značenja koja nudi odaju osobu koja se ozbiljno trudi da strancima predstavi pravo značenje svih navedenih leksema u bosanskom jeziku, uključujući i sitne detalje morfološke strukture tipične za glagolski sistem južnoslavenskih jezika opisanih u Gramatici. Mora se priznati, navedeni pokušaj ostao je i do danas prava rijetkost i jedini je pokušaj takve vrste u bosanskohercegovačkoj i južnoslavenskoj turkologiji. Navest ćemo jedan odlomak iz Berbićeve gramatike radi ilustracije spomenutog Berbićevog napora:

Primjer 5:

[... (سق: SK) kelimelerin cüz'i (شق: ŠK) cüz'ine munkalib olur niteki (iskati) istemek, bitlemek (iştēm) istiyorum (biskati) bitleri ayıtlamak (biştēm) bitliyorum.

(ل: Lj) ile (*kaşljati*) öksürmek

(م: M) ile (‘*ramati*) aksamak (‘*ramljem*) aksayorum.

(پ: P) ile (*kapati*) tamlamak (*skapati*) açıklıktan zebûn olmak, soğuktan telef olmak (*klepati*) teymuru çekiç ile döğmek (*kapljem*) tamladıyorum, bekliyorum.

(ر: R) ile (*umirati*) ölmek (*zamirati*) bir nesne tehâşâ etmek, ürküp sınımak, yılmak (*zatirati*) mahv etmek, silmek (*zastirati*) perde çekmek, futa koymak, ha’il kılmak (*izdirati*) hamle ile bir yerden dışarı fırlayup kurtulmak (*zderati*) yırtup soymak, yüzdürmek (*žderati*) yutmak (*derati*) yırtmak ve ‘aks etmek (*izvirati*) nûbe‘ân etmek, kaynamak (*izvirati*) hurdalıkda varlığı yok etmek, suyu atmak (*zapirati*) bir şeye ilişüp engel olmak, yıkamak (*vreti se*) bir şeyin üzerine çıkmak için tırmanmak (*prepîrati se*) suda mükerrer yıkanup tasfiye olmak ve ilh. (*umirem*) ölüyorum.

(سا: SA) ile (*pisati*) yazmak (*disati*) teneffüs etmek, solumak (*brisati*) süpürüp temizlemek, terkîn etmek (*tesati*) balta ile keresteyi yontup düzeltmek (*kresati*) kav çakmak (*pasati*) kuşatmak (*mirisati*) güzel kokmak (*malaksati*) tâkatı dermânı kesilmek (*lipsati*) gebermek (*žigosati*) kızgın teymur ile tağlamak, sancmak (*ograjisati*, *udariti*, *naiçi*) cin şerrîne uğramak (*prokupati*) teftiş, tahkîk etmek (*sisati*) emmek (*minisati*) korkudup câymak (*podaljisati*) rüşvet vererek maksadı yürütmek. (*PIŞEM*) yazıyorum.

(ت: T) ile (*obrtati*) altını üstüne üstünü altına çevirüp döndürmek (*obletati*) fırtolayı uçup tolaşmak (*metati*) koymak (*posrtati*) tüksemek kapanmak (*žvakati*) çiğnemek (*svitati*) parlamak (*smetati*) engel olmak, işe sekte vermek (*pretati*) etmeği köze ateşe gömmek (*kretati*) tahrik etmek, yürütmek (*šaptati*) fısıldamak (*kliktati*) ağaç kakan kuş gibi bağırmak gülmek (*dakta-ti*) yorgunlukdan yâhûd harâretten veyâ korkudan kısa nefes alup solumak (*baktati*) patırdamak (*skitati se*) serseri gezmek, yobazlık, haylazlık etmek (*drktati*) ditremek (*grtati*) geliri ile, veyâ kürekle bir şeyi yığın etmek ve çekmek ... 184a–186a].

Posebno je zanimljiv dio Berbićevog rječnika u kojem pokušava objasniti značenje brojnih leksema iz turskog jezika koje je pronašao u literaturi (knjigama, udžbenicima i novinama) ili ih je čuo u govoru. Berbić bilježi i brojne riječi iz različitih anadolskih dijalekata, što njegovim leksikografskim priložima daje dodatnu vrijednost za dijalektološka proučavanja. Također navodi i brojne arhaizme i neobične bosanske lekseme i konstrukcije iz svakodnevnog života.

5.5.3. Planska usporedba i taksonomijsko evidentiranje leksike

5.5.3.1. Pri kontrastivnom proučavanju leksikona dvaju jezika glavno je pitanje ustanovljavanja *univerzalne matrice za usporedbu*, odnosno kako odrediti univerzalije na razini opisa leksikona dvaju ili više jezika (uključujući, dakako, i leksičko-gramatički aspekt, leksičko-semantički i sl.). Kad se radi o jezicima u višestoljetnom kontaktu ili genetsko-tipološki sličnim jezicima, moguće je uspoređivati neke lekseme nakon njihove adaptacije u drugom jeziku (L2) na fonetsko-fonološkom, morfonološkom, pa čak i na ostalim nivoima analize. Univerzalne matrice semantičkih obilježja (*universal matrices of semantic features*) u pogledu ustanovljavanja osnova i kriterija na kojima se obrazuju sreću se s problemom prekomjerne spekulativnosti. Dok je u makrolingvističkim istraživanjima jako velik broj ekstralingvističkih faktora analize, s druge strane, u mikrolingvističkim kontrastivnim istraživanjima mnoge pojave ostaju nedovoljno rasvijetljene.

5.5.3.2. U periodu pretklasičnih istraživanja najčešće je zastupljen intuitivni *taksonomijski model* predočavanja leksikona određenog jezika. Mnoga semantička obilježja određene lekseme ne mogu se uočiti izravno, iako su važna za funkcioniranje same lekseme u jeziku u kojem se koristi. Potraga

za tim obilježjima, ako se uspoređuju sa sličnim ili istim u drugom jeziku (L2), u djelima koja su u tom periodu težila ka usporedbi jezika otežana je zbog nedostatka razvijene “procedure” njihove analize na semantičkoj razini. Druga je poteškoća limitiranost prostorom i adekvatnim korpusom unutar kojega bi se lekseme uspoređivale. Vjerovatno zbog toga Berbić govori o potrebi za prikupljanjem rječničkog materijala na raznim mjestima, planski i organizirano. Kao što smo vidjeli iz prethodnih primjera, ako se baci pogled na neke osnovne pretpostavke za kontrastiranje leksike u dva ili više jezika (npr. *određivanje okvira unutar kojeg se vrši usporedba leksike, određivanje oblasti unutar kojih se grupiraju lekseme, uspostavljanje principa na osnovu kojih se vrši klasifikacija leksema* i sl.), možemo uočiti različitu usmjerenost rječničkih priloga, raznoliku tematiku, ali i elemente povezanosti koji su u skladu sa Berbićevom zamisli pisanja djela “po novim metodama”.

U Berbićevim rječničkim priložima kod *tematskih* rječničkih priloga, pri usporedbi leksema u turskom i bosanskom jeziku, manji je broj leksema sa metaforičkim značenjem. U rječničkim priložima koji nisu limitirani kriterijima tematske ili neke druge upotrebe sreće se slobodniji autorski odabir leksema, čak i autorske inovacije u prijevodu i kalkiranju. Budući da su neke lekseme preuzete iz vježbi u gramatici, čitatelj je katkada prisiljen ulaziti u “dekompoziciju / raščlambu konteksta”, kako bi mu bilo jasno kad autor određenu leksemu razumijeva u značenju navedenom u rječniku.³⁴⁸

Berbićevi su rječnički prilozi dopunjavaju dvojezično date tekstove vježbi u Gramatici, a istovremeno su i dopuna gramatičkom opisu bosanskog i turskog jezika. Grupiranje leksema u današnjoj kontrastivnoj lingvistici pri semantičkoj analizi leksema dvaju ili više jezika vrši se i na temelju utvrđivanja univerzalnih semantičkih obilježja. Budući da u pretklasičnom periodu, pri uspoređivanju i opisu leksema, nema razvijene

³⁴⁸ Pri gramatičkom opisu bosanskog i turskog jezika Berbić katkad intervenira u slučajevima kad se u turskom u rečenici ne zna da li muško ili žensko vrši radnju, a bitno je za kontekst, dodatnim upućivanjem u zagradi da se radi o muškoj ili ženskoj osobi / problem gramatičke homonimije rješava se dodatnim natuknicama pretežno semantičke naravi. Semantička specifikacija zamjenica u bosanskom i turskom jeziku temelji se na uporednom opisu distinkcije po *licu* (1, 2. i 3. l.), *broju* i *rodu* – ukazivanju na osobitosti različitih vrsta zamjenica u oba jezika. Derivacija u oba jezika također je zanimljiva za semantička uspoređivanja.

teorije o univerzalnim semantičkim obilježjima slaganja leksema prilikom pravljenja **aneksnih** rječnika uz gramatike, kao ni same teorije o kontrastiranju jezika, autori riječi grupiraju ili intuitivno (“intuitivnim leksikografskim odabirom”), prema ideji za uspoređivanje ili opis na temelju koje pišu neko djelo ili, naprosto, u skladu s postojećom gramatičkom i jezikoslovnom tradicijom (tematski, alfabetski, prema frekventnosti upotrebe, vježbama u djelima pedagoško-didaktičke naravi, na temelju formalnih gramatičkih obilježja i sl.). Kao što se vidi iz priloženog, odabir se leksema u tom periodu mogao vršiti i na osnovu morfo-semantičkih kriterija. Tipičan primjer takvoga odabira leksema jesu Berbićevi “spiskovi glagola” u bosanskom i u turskom. Plansko Berbićevo uporedno evidentiranje leksema u bosanskom (L1) i turskom (L2) jeziku dato je na način njihovog taksonomijskog smještanja u različite “leksikografske” priloge / cjeline, bez usporedbi teorijske naravi.

Smatramo da treba skrenuti pažnju i na sljedeće: obrazovani filolozi, danas uglavnom lingvisti, mogu promatrati gramatički opis jednog ili, pak više jezika uporedo, na više načina: kao sistem opisa zasnovan na nekom poznatom modelu opisa jezičkih pojava, koji katkad često graniči sa matematičko-geometrijskim modelima (preferirajući “um i obrazovanje”), s jedne strane, i kao sistem zasnovan na nekim općefilozofskim principima (semiotičko-kulturološkim i sl.) u opisu jezika i jezičnih fenomena. Takva šabloniziranost u razumijevanju i objašnjavanju određenih gramatičkih djela danas je posve uobičajena i ona je prisutna u našoj svijesti. Znanje općenito i sistem naše analize svijeta, a time i jezičkih pojava, počinjemo razumijevati preko grčkih i drugih klasičnih mislilaca, zatim preko Decartesa i ostalih znanstvenika poslije njega. No, po našem mišljenju, osnovne vrijednosti, uključujući i *valorizaciju metode* nekog djela iz gramatike, ne leže nužno samo u jednoj vrsti reda / sređenosti / sistematizacije. Djelo kakvo je Berbićevo, *Bosanski turski učitelj*, i još brojna slična djela iz prošlosti jezikoslovlja, nakon ozbiljnijega promišljanja, navikavaju nas na postojanje još jedne vrste reda i sistematizacije – tzv. *intuitivnoga jezikoslovnog reda / sistema* i u opisu jezičkih pojava i njihovoj sistematizaciji. Štaviše, jezikoslovna autorska intuicija danas je blisko povezana i sa nekim temeljnim postavkama o “prediktivnosti” jezičkih pojava u procesu kontrastiranja jezika.

5.6. Gramatička terminologija i usporedba jezika (u Berbićevoj gramatici)

5.6.1. Osnovne napomene

5.6.1.1. Berbić je, zbog koncepcije djela *Bosanski turski učitelj*, u poziciji da nužno uspoređuje i gramatičku terminologiju u bosanskom i turskom jeziku, odnosno da samjerava opseg gramatičkih pojmova u tadašnjoj južnoslavenskoj i osmanskoj gramatičkoj terminološkoj praksi iz sredine 19. stoljeća. Neki istraživači mogu promatrati Berbićevu terminologiju i kao “arapske gramatičke termine” ili “termine iz staroslavenskih ili južnoslavenskih gramatika”, katkad je i izdvajajući iz konteksta njezine stvarne upotrebe i funkcije. Zapravo, uzimanje u obzir samo činjenice da je osmansko-turska gramatička terminologija u 19. st. u velikoj mjeri preuzela termine iz arapske gramatičke terminologije može nas odvesti i u sitne pogreške zanimljive vrste.³⁴⁹ Naime, ako se određena terminologija primijeni na jezik (L2) koji se tipološki razlikuje od (L1) jezika odakle je preuzeta terminologija, ona, što je posve normalno, trpi stanovite promjene pod utjecajem logike novog jezika gdje se primjenjuje. Ako se nema na umu da je glavna osobitost Berbićeve gramatike gramatički opis jednog (L1) jezika terminologijom drugog (L2) jezika i obratno, naša analiza može biti samo djelomično uspješna, dok je izbjegavanje eventualne pogreške stvar

³⁴⁹ U ovom radu nemamo dovoljno prostora ukazati na brojne nepreciznosti, npr. “*datelni ili datelnik (maf’ül lahu), 26, u arapskom akuzativ uzroka ili svrhe, ili genitiv sa prijedlogom li, označava i pripadanje ...*” (Karadža i Vajzović 1984:183); Zanimljivo, niti jedno navedeno objašnjenje značenja termina ne odnosi se na termin koji zapravo konkretno opisuje. Postavlja se nekoliko pitanja: a) Zašto se uopće u objašnjenju termina govori o arapskom jeziku, a ne o kontekstualnom značenju navedenog termina u Berbićevoj gramatici; b) Kakav je to *akuzativ uzroka ili svrhe* u turskom jeziku; c) Zašto govore o dativu kao padežu pripadanja i sl. I instrumental se u turskom također pogrešno definira kao “*akuzativ mjesta ili vremena*” (str. 183). Slična odstupanja i nepreciznosti mogu biti posljedica slijeđenja logike gramatike i gramatičkog terminosistema arapskog jezika koji se, to treba istaći, u gramatici uopće ne opisuje niti kontrastira s nekim drugim jezikom, a ne logike jezikā koji se uspoređuju. Dakle, treba napomenuti, termini u osmanskoj gramatičkoj tradiciji koji su preuzeti iz arapskog jezika imaju u gramatičkom opisu osmanskog turskog jezika posve nova značenja koja često nisu ni blizu značenja istih ili sličnih termina u opisu gramatike arapskog jezika.

čiste sreće. Nemoguće je, ustvari, analizirati gramatičku terminologiju u djelima kakvo je Berbićevo bez ulaženja u samo značenje svakog termina koje je u gramatičkome opisu obaju jezika pojedinačno posve jasno i precizno objašnjeno. Ako se ima na umu da se određena terminologija preuzima iz arapskog jezika (koji spada u grupu semitskih jezika) u osmanski turski jezik (koji je u grupi altajskih jezika), a primjenjuje se u bosanskom jeziku (koji spada u grupu indoevropskih jezika), sasvim je normalno da se semantički opseg i nova kontekstualizacija starih termina prilično razlikuje u tako različitim gramatičkim sistemima, kakvi su pobrojani. Po našem mišljenju, kontrastiranje (ili usporedba, svejedno) jezika u dvojezičnim djelima kakvo je Berbićevo često dovodi do formiranja gotovo posve “novog” terminosistema,³⁵⁰ bez obzira iz kojeg se jezika takvi termini uzimaju i prilagođavaju drugome jeziku, i bez obzira na ograničenost pravila terminologizacije općepotrebne leksike ili predvidljivost samih pravila kalikiranja termina. Zapravo, ono što određuje pravu vrijednost određenoga termina u takvim gramatikama jeste ukupni kontekst usporedbe sličnosti i razlika, odnosno osobitosti jezika koji se uspoređuju.

5.6.2. Dvojezičnost gramatičke terminologije i elementi kontrastiranja jezika

5.6.2.1. Ako uporedimo gramatičke termine za osnovne gramatičke kategorije vrsta riječi u bosanskom i turskom jeziku, uočiti ćemo veliku sličnost u nominaciji. Pri nominaciji i klasifikaciji svake od tih vrsta gotovo po pravilu srećemo pojavu dvojezično date terminologije. Berbić je nastojao za određenu pojavu u bosanskom jeziku naći odgovarajući termin u osmanskoj gramatičkoj tradiciji, termin koji bi bio “najpribližniji” njegovoj nominaciji u jeziku koji se opisuje. Pri opisu turske gramatike Berbić je uglavnom nastojao pronaći odgovarajuće termine u južnoslavenskoj gramatičkoj tradiciji. Da li zbog nesigurnosti u izboru termina ili, pak, radi potvrde vlastitog terminološkoga odabira, Berbić često navodi i u jednom

³⁵⁰ Npr. *muzâf ileyh* je u ar. gram. tradiciji *drugi član genitivne veze*, a pri Berbićevom opisu bosanskog i turskog jezika *prvi član*. Štaviše, u bosanskom u Berbićevoj gramatici to je i *prisvojni pridjev*. Takva je promjena značenja (čak i sintaksičke pozicije onoga što označuje termin) posljedica, po našem mišljenju, izravnog Berbićevog kontrastiranja bosanskog i turskog jezika, kako na razini prijevodne ekvivalencije tako i na razini formalne gramatičke korespondencije.

(L1) i u drugom (L2) jeziku isti termin, iz postojeće gramatičke tradicije. Osim što kontrastiranjem, na način kako je ustrojena njegova gramatika, izravno sučeljava gramatičke termine iz južnoslavenske i osmansko-turske gramatičke tradicije, Berbić, dakle, nastoji i pri opisu samo jednog jezika navesti isti termin na oba (L1 i L2) jezika. Ako i ne navede isti termin dvojezično, on svojim prijevodom, budući i da gramatiku bosanskog i gramatiku turskog jezika piše na stranom jeziku, ulaže značajan napor pri kontrastiranju navedenih jezika i na razini gramatičke terminologije. Konačno, usporedba jezika na razini gramatičke terminologije neodvojiva je od ukupnoga procesa kontrastiranja jezika. Štaviše, usporedba gramatičkih sistema jezika u studijama kontrastivne naravi najčešće i otpočinje s usporedbom / kontrastiranjem gramatičke terminologije kojom se imenuju različite pojave i kategorije u gramatici obaju (L1 i L2) jezika. Usporedba terminologije, kako se može zaključiti na osnovu brojnih radova u kojima se uspoređuju različiti jezici, predstavlja sastavni dio “metajezika” gramatičkoga opisa svake “usporedne / kontrastivne / konfrontativne” gramatike.

IV. OPĆE OSOBITOSTI I NEKE TEORIJSKO- -METODOLOŠKE IMPLIKACIJE BERBIĆEVE KONTRASTIVNE METODE

6.0. Opće napomene

U vrijeme kada je napisana gramatika *Bosanski turski učitelj* bilo je djela koja su se bavila usporedbom jezika, ili s ciljem utvrđivanja zajedničkog srodstva ili radi tipološke klasifikacije. Brojna djela tzv. pretklasičnog razdoblja u razvoju kontrastivne metode, ne mogu se pohvaliti visokom razinom teorijski utemeljene analitičnosti na različitim jezičkim razinama. Dakako, ni Berbić nije analitičar u smislu današnje (kontrastivne) analize jezika, premda njegovo djelo posjeduje već razvijenu metodu sistematski sprovedene usporedbe jezika. Djelo jeste ponajprije pisano iz pedagoško-didaktičke perspektive. Povremeno se sreću i nagovještaji planskog analitičkog kontrastiranja, uglavnom kao odraz svijesti i potrebe za razvijanjem gramatičke svijesti o razlici između bosanskog i turskog jezika. Pri cjelovitom istraživanju kontrastivnosti kakva djela mislimo da je nužno ukazati i na opće elemente kontrastiranja ali i na teorijsko-metodološki aspekt i implikacije određenog načina usporedbe jezika u njemu – elemente s kojima se srećemo u svakoj prilici kad uspoređujemo gramatičke sisteme dvaju ili više jezika.

6.1. Opći elementi kontrastiranja u Berbićevom opisu bosanskog i turskog jezika

6.1.1. Nakon detaljnije analize Berbićeva djela *Bosanski turski učitelj* došlo se do sljedećih općih zaključaka koji se tiču odabira načina usporedbe jezika, tehnike uporednog opisa maternjeg (L1) i stranog (L2) jezika, širine opisa i dubine uspoređivanja jezičkih elemenata u bosanskom i osman-skom turskom jeziku:

- a) Berbićeva metoda kontrastiranja (L1 i L2) može se okarakterizirati kao “pretklasična” a po nekim elementima i kao “klasična” metoda usporedbe jezika. Ona potvrđuje da je kontrastivna metoda, s različitim stupnjem razvijenosti, bila prisutna u lingvistici i prije njezina terminološkoga utemeljenja;
- b) prema pristupu gramatičkom opisu, Berbićeva gramatika predstavlja školski primjer kontrastiranja dviju tipološki prilično različitih gramatičkih tradicija, na primjeru tipološki različitih jezika;
- c) prema općem pristupu opisivanja jezičkih pojava, Berbićev gramatički opis svrstava se najvećim dijelom u djela tzv. *mikrolingvističke* orijentacije pri usporedbi bosanskog i osmanskog turskog jezika, a u prvome planu je usporedba gramatičkih sistema navedenih dvaju jezika (L1 i L2);
- d) u Gramatici se sreću i prožimaju dva osnovna tipa uspoređivanja jezičkih pojava u jeziku L1 i L2: *paradigmatsko* i *sintagmatsko* uspoređivanje;
- e) u Berbićevoj usporedbi bosanskog i turskog jezika ima dosta elemenata “intuitivnog gramatičkog kontrastiranja”;
- f) uspoređivanje jezičkih pojava u Gramatici ponekad je parcijalno a ponekad “globalno”, u određenim slučajevima selektivno i sistemsko, odnosno jednosmjerno i dvosmjerno;
- g) Gramatika je, u cjelini promatrajući, primijenjenoga karaktera: čak su i teorijske opservacije u funkciji pisanja kontrastivnog opisa dvaju jezika u cilju učenja jezika, za potrebe praktičnog podučavanja jeziku / jezicima;
- h) vježbe u Gramatici potvrđuju nerazvijenost teorije prevođenja, tako da imaju isključivo pedagoško-obrazovnu vrijednost pri kontrastiranju i učenju jezika, dok leksikografski prilozi kao dodatak Gramatici dodatno skreću pažnju na pedagošku usmjerenost djela *Bosanski turski učitelj*.

6.1.2. Na osnovu općeg uvida u Berbićevo djelo, možemo doći i do sljedećih zaključaka:

- a) Berbić se bavi usporedbom turskog jezika sa bosanskim – dakle, sa opisom najmanje dvaju različitih jezika;

- b) Berbić nije gramatičar-deskriptivist koji je pisao samo na jednome jeziku, kakvi su bili brojni jezikoslovci i obrazovani filolozi njegova vremena, a i oni poslije njega;
- c) u Berbićevom opisu jezika ne vidimo želju da se daju opći zaključci o različitim jezicima kojima se bavi, bez obzira na to što i njegov opis bosanskog i turskog jezika predstavlja stanovit doprinos općoj lingvistici;
- a) deskriptivna metoda u Berbićevom opisu jezika tek je dio šire, i po nama značajnije, kontrastivne metode opisa jezičkih pojava u gore već spomenuta dva jezika;
- b) pri uspoređivanju jezika Berbić nema za cilj utvrditi srodnost među jezicima koje uspoređuje: štaviše, on se uopće ne bavi dijahronijskim nego se bavi sinhronijskim opisom dvaju različitih jezika. Stoga je Berbićevo djelo, naprosto, nužno smjestiti u djela “kontrastivnog usmjerenja.”
- c) širina pojma kontrastivne metode u Berbićevoj gramatici podrazumijeva i upotrebu drugih metoda, ali samo kao pomoćnih, sporednih postupaka, u opisu gramatičkih pojava;
- d) obično se smatra da su začeci kontrastivnih proučavanja bili vezani za područja glavnih evropskih jezika (engleskoga, njemačkog, francuskog i većih slavenskih jezika). Međutim, Berbićevo djelo *Bosanski turski učitelj* u kojem se opisuje bosanski i osmanski turski jezik na stanovit način potvrđuje da se začeci i nagovještaji “kontrastivnih” proučavanja sreću i u djelima koja se bave kontrastiranjem bosanskog i osmanskog turskog jezika. Pošto se radi o tzv. tradicionalnom (negdje i predtradicionalnom) periodu kontrastivnih jezikoslovnih proučavanja u svijetu, ta informacija može biti korisna i za povijest kontrastivnih proučavanja uopće, bacajući posve novo svjetlo i na naše domaće, bosanskohercegovačko jezikoslovlje.³⁵¹
- e) iako u uvodu gramatici Berbić spominje metode, u njegovoj jezičkoj svijesti metoda ima i drugo značenje. Ona je za njega više

³⁵¹ Krajem 19. st. i početkom 20. st., u tradicionalnom periodu kontrastivnih proučavanja, susrećemo djela kao što su: (1892) *German and English Sounds* (Njemački i engleski glasovi), čiji je autor Charles H. Grandgent; (1894) i sl. Benjamin Lee Whorf (1941) prvi put upotrebljava termin “kontrastivna lingvistika” (Đorđević 1982: 14).

“način prikupljanja” informacija o jezicima koje opisuje, i raspoređivanje istih, bez razvijenog osjećaja za detaljniju i dublju analizu gramatičkih fenomena.

- f) za ilustraciju važnosti Berbićeva djela dovoljan je podatak da su dvojezične gramatike koncepcije kakva je Berbićeva gramatika na našim prostorima, pa i šire, prava rijetkost. Usudujemo se reći – i u evropskome jezikoslovlju u tom periodu.³⁵²
- g) Berbićeva je gramatika kontrastivna primarno iz aspekta metode usporednog opisa jezika. Bez obzira na to što se Berbić u svome djelu ne pokazuje kao razvijeni analitičar jezikoslovac, u smislu razvijene *kontrastivne analize* slične današnjim analizama, njegova je *metoda* u tom pogledu bez sumnje “kontrastivna”.

6.1.3. Usporedba jezičkih jedinica, segmenata, klasa i struktura u bosanskom i turskom jeziku unutar Berbićevog dvojezičnog djela *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turski učitelj* – nakon detaljne analize, može se promatrati na:

- *fonetsko-fonološkoj*;
- *ortografskoj*;
- *morfološkoj*;
- *morfonološkoj*;
- *morfosintaktičkoj*;
- *općesemantičkoj*;
- *sintaktičkoj razini*;
- *na razini opisa tvorbe*;
- *opisa leksike u oba jezika (L1) i (L2) i*
- *gramatičke terminologije*.

6.1.3.1. U Gramatici možemo samo uvjetno govoriti o elementima usporedbe i na fonološkoj razini. Kao što je već navedeno u knjizi, više se radi o *općoj* usporedbi fonetsko-fonološkog sistema bosanskog i turskoga jezika. Na ortografskoj razini pri usporedbi bosanskog i turskog srećemo se sa zanimljivim problemom relativnosti grafije u “u(s)porednom” predstavljanju vokalskoga sistema jednog (L1) i drugoga (L2) jezika. Na morfološkoj razini Berbić uspoređuje različite kategorije vrsta riječi, kao i neke druge

³⁵² No, kako kaže T. G. Brown, efekt interferencije jezika i tradicionalna teorija pišu nove teorije jezika.

morfološke kategorije u bosanskom i turskom jeziku. Uspoređuje detaljno i pojedinačno sljedeće vrste riječi:

<u>B o s a n s k i j e z i k</u>	<u>T u r s k i j e z i k</u>
<i>Imenice : İsimler</i>	<i>Imenice : İsimler</i>
<i>Pridjevi : Sıfatlar</i>	<i>Pridjevi : Sıfatlar</i>
<i>Brojevi : Sayılar</i>	<i>Brojevi : Sayılar</i>
<i>Zamjenice : Zamîrler (Kinâyât)</i>	<i>Zamjenice : Zamîrler (Kinâyât)</i>
<i>Glagoli : Fiiller</i>	<i>Glagoli : Fiiller</i>
<i>Prilozi : Zarf u hâl</i>	<i>Prilozi : Zarf u hâl</i>
<i>Prijedlozi : Hurûf-ı Cerr</i>	<i>“Prijedlozi” : Hurûf-ı Cerr</i>
<i>Veznici : Hurûf-ı ‘atîf</i>	<i>Veznici : Hurûf-ı ‘atîf</i>
<i>Usklici : Asvât</i>	<i>Usklici : Asvât</i>

6.1.3.2. Pri Berbićevom uporednom opisu *imenica* u bosanskom i turskom srećemo se sa asimetričnošću opisa te vrste riječi u njegovoj gramatici. Opće elemente kontrastiranja imenica u bosanskom i turskom jeziku nalazimo na razini: a) definicije i klasifikacije; b) opisa roda; c) opisa broja; d) opisa deklinacije imenica u bosanskom i turskom jeziku. Opći elementi kontrastiranja u Berbićevom opisu *pridjeva* u bosanskom i turskom jeziku srećemo na razini: a) definicije; b) klasifikacije; c) opisa gramatičkih osobina (roda, vida, broja, komparacije, deklinacije); d) opisa tvorbe. Kao što smo ranije vidjeli, opći elementi kontrastiranja u Berbićevom opisu sličnosti i razlika kod *brojeva kao vrste riječi* u bosanskom i turskom jeziku sreću se uglavnom na razini: a) definicije; b) klasifikacije brojeva; c) opisa tvorbe; d) opisa gramatičkih osobina brojeva (rod, vid, broj, padež). Opće elemente kontrastiranja *zamjenica i/ili upućenica* u bosanskom i turskom jeziku u Berbićevoj gramatici uočavamo na razini: a) definicije; b) klasifikacije; c) opisu gramatičkih osobina (lice, rod, broj, padež) zamjenica i/ili upućenica u bosanskom i turskom; d) utjecaja jedne gramatičke tradicije na drugu; e) paradigmatske i sintagmatske usporedbe dvaju jezika (L1 i L2). Opći elementi kontrastiranja pri usporedbi *glagola* u bosanskom i turskom jeziku sreću se na razini: a) definicije; b) klasifikacije; c) opisa gramatičkih osobina (kategorija); d) opisa glagolskih oblika (tvorbe, značenja, promjene); e) opisa morfološke strukture glagola; f) paradigmatske i sintagmatske usporedbe dvaju jezika (L1 i L2). Opće elemente kontrasti-

ranja *priloga* i “*prijedloga*” u bosanskom i turskom u Berbićevoj gramatici srećemo na razini: a) definicije; b) opisa gramatičkih osobina; c) prijevodnih ekvivalenata. Opći elementi kontrastiranja *veznika* u bosanskom i turskom jeziku u Berbićevoj gramatici uočljivi su na razini: a) definicije; b) opisa gramatičkih osobina; c) prijevodnih ekvivalenata; d) sintagmatske usporedbe dvaju jezika (L1 i L2). Konačno, što se tiče opisa vrsta riječi, opće elemente kontrastiranja *usklika* u bosanskom i turskom u Berbićevoj gramatici srećemo samo na razini: a) definicije i b) prijevodnih ekvivalenata.

6.1.4. Katkada se Berbićeva usporedba jezika odvija na samoj granici kontrastiranja. Opće elemente kontrastiranja bosanskog i turskog jezika u Berbićevoj gramatici na razini opisa *tvorbe* srećemo: a) unutar opisa pojedinačnih gramatičkih jedinica; b) unutar odvojenog opisa tvorbe u jednom jeziku tamo gdje pravi usporedbu iste pojave u drugom jeziku. Pri usporedbi bosanskog i turskog jezika *na sintaktičkoj razini* u Berbićevoj gramatici sreće se sa problemom odabira adekvatnog kriterija “sintaktičke” usporedbe. Kada se osvrnemo na vježbe – čisto konceptijski promatrano – davanje tekstova istog sadržaja na dva različita jezika naporedo (unutar gramatičkog opisa) neodvojivo je od same usporedbe jezika u najširem smislu. Plansko Berbićevo uporedno evidentiranje leksema u bosanskom (L1) i turskom (L2) jeziku dato je na način njihova taksonomijskog smještanja u različite “leksikografske” priloge. Dvojezične gramatike, s koncepcijom kakva je Berbićeva, uvijek su usmjerene ka “usporedbi” jezika. Povezanost opisa dvaju jezika, štaviše, ne mora se ni ispoljavati samo kroz postojanje elemenata utjecaja gramatičkog opisa jednog jezika (L1) na gramatički opis drugog jezika (L2) u samom opisu svakog jezika pojedinačno.

6.1.5. Na kraju, o Berbićevoj metodi i načinu opisa bosanskog i turskog jezika i o samoj gramatici treba napomenuti i sljedeće:

- pri kontrastiranju jezika prvo se sreće sa problemima metodološke naravi (kako kontrastirati), a tek potom slijede problemi teoretske naravi (zašto tako ili zašto uopće). Kao što smo vidjeli i u ovoj nepretencioznoj studiji, Berbićeva gramatika nudi tek jedan od mogućih odgovora na pitanje *kako* kontrastirati bosansku i tursku gramatiku;
- uspoređivanje kod Berbića počinje i sa samom koncepcijom, odnosno **metodom** gramatičkoga opisa maternjeg i stranog jezika;

- Berbić se pri usporedbi bosanskog i osmanskog turskog jezika ne oslanja na vlastito teoretiziranje i problematiziranje pojava u jezicima koje uspoređuje, svodeći vlastitu “gramatičku kompetenciju” uglavnom na odgovarajuću i u određenoj mjeri standardiziranu gramatičku tradiciju – za svaki jezik pojedinačno;
- razina “načina usporedbe” jezika u Berbićevoj gramatici zavisi i od autorova stepena poznavanja gramatičke tradicije uopće, kao i od funkcioniranja gramatičkog sistema svakog jezika (L1 i L2) pojedinačno;
- u studijama kontrastivne naravi najviše poteškoća i dilema javlja se pri odabiru dvojezičnoga “korpora” tekstova (u jezicima L1 i L2). Te su dileme i problemi prisutni i, usuđujemo se ustvrditi, naglašeni i u Berbićevom odabiru tekstova;
- tradicionalne kontrastivne studije, po razumijevanju nekih jezičara (Krzeszowski 1984a), podrazumijevaju uglavnom *horizontalnu* dimenziju usporedbe ekvivalenata (elemenata ili klasa elemenata) dva ili više jezika i pretežno se oslanjaju na ekvivalenciju (Halliday 1966; Krzeszowski 1980) pri uspostavljanju logičkih relacija između kongruentnih struktura u jezicima koji su predmet opisa. Katkada se i Berbićev put ka formalnim gramatičkim korespondentima u materinjem (L1) i stranom (L2) jeziku kreće “prečicama” preko nesigurnih, ali za kontrastiranje, ipak, bitnih prijevodnih ekvivalenata;
- i horizontalna dimenzija kontrastiranja elemenata jezika koji se uspoređuju može odražavati svojevrstni hijerarhijski niz pojava koje se opisuju. Kod Berbića – imenice, pridjevi, brojevi, zamjenice, glagoli i na kraju gramatičke riječi: prijedlozi, prilozi, usklici i veznici – promatrajući u ukupnom kontekstu usporedbe gramatičke strukture bosanskog i turskog jezika – također upućuju na izvjesnu hijerarhiju kontrastiranja. Kako smo pokazali i u našem radu, teškoće pri Berbićevoj usporedbi bosanskog (“hrvatskog, srpskog, dalmatinskog i crnogorskog”), s jedne strane, i turskoga jezika, s druge strane, postepeno se povećavaju i usložnjavaju, idući od početka prema kraju gramatike;
- konačno, svaka usporedba jezika, ma na kojoj razini se odvijala, u biti je aproksimativna. Izuzetak ne čini ni Berbićevo djelo *Bosanski turski učitelj*;

- u radovima koji nisu primarno teorijske orijentacije, a bave se usporedbom jezika, uglavnom se sreće s različitim *klasifikacijama*. U gramatici kakva je Berbićeva, gdje je klasifikacija velikog broja podataka o bosanskom i turskom u prvome planu, sistematizacija i težnja ka konciznosti također je osnovni princip pisanja, bez posebnih osvrta na višoj razini teoretske (i/ili teorijske) apstrakcije.

6.2. Neke teorijsko-metodološke implikacije Berbićeve usporedbe bosanskog i turskog jezika

6.2.1. Berbićeva gramatika, kako smo ranije napomenuli, ne predstavlja analitičku kontrastivnu gramatiku u smislu današnje analize jezika. Međutim, kontrastiranje je evidentno. Jedna od bitnih osobitosti spomenute gramatike, koja nas je i podstakla za odabir teme naše studije, jeste ne samo njezina, za period kad je pisana, zanimljiva formalna koncepcija nego i gotovo sugestivna sposobnost da, bez mnogo teoretiziranja, podstiče najbitnija pitanja kontrastivne lingvistike važna za pisanje kontrastivnih gramatika, pitanja aktualna i danas, kao što su: 1) kontrastiranje : usporedba sličnosti i/ili razlika; 2) grafijska relativnost grafijskih sistema jezika koji se uspoređuju; 3) asimetričnost opisa gramatičkih sistema (tj. praznine u opisima gramatičkih sistema jezika koji se uspoređuju); 4) usporedba gramatičkih sistema ili gramatičkih tradicija (relativnost kategorija riječi pri kontrastiranju u jeziku L1 i L2: relativnost postojećih klasifikacija); 5) intuitivna klasifikacija i kontrastiranje; 6) prijevodna ekvivalencija (i gramatička korespondencija) pri usporedbi jezika; 7) *tertium comparationis* u L1 i L2; 8) autorovo poznavanje gramatike L1 i L2 i kontrastiranje i sl.

6.2.1.1. Kontrastiranje : Usporedba sličnosti i/ili razlika?

6.2.1.1.1. Poznata hipoteza o prediktivnosti grešaka pri učenju stranoga jezika, koje nastaju pod utjecajem logike maternjeg (L1) jezika, prije svega se pravda razlikama gramatičkih struktura tih (L1 i L2) jezika.³⁵³ Međutim, u jezicima koji se toliko tipološki razlikuju poput bosanskog i turskog jezika ponekad nas više može iznenaditi činjenica da se u njima nešto izražava

³⁵³ Analogijom se najčešće zaključuje da je najuspješnija kontrastivna gramatika ona koja svojim opisom sučeljava razlike u jezicima, odnosno da je cilj kontrastiranja ustvari analizirati tačke strukturalnih razlika. Takva bi se konstatacija uvjetno mogla i podržavati, po našem mišljenju, kad se radi o tipološki sličnim jezicima.

na isti ili sličan način, nego da se to isto izražava na drugi, različit način. Stoga i u Berbićevoj gramatici treba pratiti i sličnosti i razlike u opisu bosanskog i turskog jezika.

6.2.1.1.2. Baci li se makar i letimičan pogled na Berbićev način usporedbe gramatičkoga sistema bosanskog i turskoga jezika, zapazit će se svojevrsno odsustvo napora za iznalaženjem razlika među jezicima koji su predmetom opisa. Izgleda da Berbić umjesto hipoteze o prediktivnosti grešaka ima drugu, na neki način sličnu hipotezu – *da se strani jezik ne može naučiti dok se ne boravi u onoj sredini gdje se taj jezik govori, jer čovjek “ne može udesiti” da čuje sve izraze i riječi, ali da dugotrajnim upornim radom (ljudi koji bilježe i skupljaju riječi navodeći različite kontekste njihove upotrebe) može da se sastavi “gramatičko djelce”, tj. gramatička djela i rječnici “po novim metodama” (Mukaddime 1–3).* Dakle, uspoređivanje ogromnog što šireg korpusa riječi i izraza u formi rječnika i/ili gramatičkoga djela “po novoj metodi” najkorisniji je način za učenje jezika. Na isti način, kako se čini, Berbić razumijeva i cilj uspoređivanja jezika – uspoređivanje ukupnog gramatičkog sistema *sa svim sličnostima i razlikama*.³⁵⁴

6.2.1.2. Relativnost grafijskih sistema jezika koji se uspoređuju

Relativnost grafije u vezi je općenito s lingvističkom relativnošću u najširem smislu. Kontrastiranje / usporedba grafije samo je naglašava. Za bolje razumijevanje usporedbe grafije u bosanskom i osmanskome turskom jeziku u Berbićevoj gramatici treba podsjetiti da su oba jezika koristila arapsku

³⁵⁴ Pri Berbićevom opisu fonetsko-fonološkog sistema bosanskog i turskog jezika u prvom planu su razlike, dok su sličnosti u drugom planu. U ortografskom opisu detaljno daje opis osmanskih grafema, dok u bosanskom daje samo nužne informacije, s tim da grafeme izravno uspoređuje pri opisu osmanske grafije (dakle, usporedba / kontrastiranje moguće je u djelima kakvo je Berbićevo i unutar opisa samo jednog jezika i odvojeno u kontekstu ukupnog usporednog opisa jezika na određenoj razini kontrastiranja). Pri opisu klasifikacije riječi u bosanskom i turskom jeziku Berbić daje i sličnosti i razlike, slijedeći iste kriterije njihove usporedbe. Pri opisu imenica opisuje prije svega sličnosti na paradigmatskoj razini, ali kad opisuje iste gramatičke kategorije, razlike koje su najčešće tipološke naravi dolaze do izražaja. U opisu pridjeva slična je situacija. Kad opisuje brojeve (kao vrstu riječi) u bosanskom i turskom više dolaze do izražaja razlike. Tako je i pri opisu zamjenica / upućenica. Pri Berbićevom opisu glagola srećemo dosta sličnosti i razlika (u podacima koji se izlažu po posebnom rasporedu koji odgovara opisu te vrste riječi u svakom jeziku pojedinačno). Razlike su najuočljivije među tzv. gramatičkim riječima u L1 i L2 jeziku (prijedlozima, priložima, svezama), ali je tu i Berbićeva želja za njihovim približavanjem (u usporednom gramatičkome opisu) najizraženija.

grafiju, odnosno arebicu prilagođenu ili bosanskom fonetsko-fonološkom sistemu ili, pak, osmanskom turskom fonetsko-fonološkom sistemu. Restrikciona pravila upotrebe određene vrste suglasničkih grafema u osmanskom turskom jeziku za iskazivanje određenoga tipa vokalskih fonema ne važe za arebički grafijski sistem bosanskog jezika u 19. st. Grafemi mogu imati istu grafijsku sliku u različitim jezicima, ali njihova realizacija može biti ograničena različitim pravilima upotrebe. Ono što nas posebno zanima jeste odgovor na pitanje da li isti Berbićev termin za određeni grafem (*hareke*, *harf*) isto označava u L1 i L2 jeziku.³⁵⁵ Analizom teksta djela uočava se da, bez obzira na to koliko se Berbić trudio da grafiju reformira u skladu sa fonetsko-fonološkim osobitostima određenog jezika, sama razlika među jezicima na fonetsko-fonološkoj razini i grafijska tradicija pružaju mogućnosti različitog razumijevanja u različitim jezicima čak i istog termina za oznaku nekog fonema ili grafema.³⁵⁶

6.2.1.3. *Asimetričnost opisa gramatičkih sistema ("Praznine" u opisima gramatičkih sistema jezika koji se uspoređuju)*

6.2.1.3.1. Asimetrija u gramatičkom opisu jezika koji se uspoređuju zanimljiva je pojava i, rekli bismo, problem brojnih kontrastivnih gramatika, što se uočava i u gramatici *Bosanski turski učitelj* Ibrahima Edhema Berbića. Pitanje kako se suočiti sa "prazninama" u opisu gramatika jezika pri kontrastiranju često skreće našu pažnju u teorijske rasprave kojima se želi odgovoriti zašto je to tako.³⁵⁷ Po našem mišljenju, više je razloga za takvu pojavu u Berbićevoj gramatici, od kojih ćemo spomenuti nekoliko, kako slijedi: a) tipološke razlike među jezicima koji se porede; b) različito razvijen gramatički opis određenih pojava na sinhronijskoj razini u različitim jezicima (L1 i L2); c) nejednaka složenost i razumijevanje određene kategorije / pojave u L1 i L2; d) posebno mjesto opisa i značaj koji se u opisu pridaje nekoj kategoriji ili pojavi u različitim gramatičkim tradicijama L1 i L2. Asimetričnost gramatičkog opisa³⁵⁸ posljedica je, izgleda, svih

³⁵⁵ Sama Berbićeva težnja za reformama arebice u bosanskom implicira relativnost grafije.

³⁵⁶ Vidi poglavlje o Berbićevoj usporedbi bosanskog i turskog jezika na ortografskoj razini.

³⁵⁷ Berbić se također susreće sa istim problemom pri pisanju svoje gramatike, što svakako ima određenoga utjecaja na veličinu i mjesto tematskih poglavlja i kraćih cjelina.

³⁵⁸ i praznine u gramatičkom opisu.

navedenih faktora. Najuočljivija je pri opisu promjenljivih riječi: imenica, pridjeva, brojeva, zamjenica i glagola.

6.2.1.3.2. Očekivana asimetričnost zbog tipoloških razlika bosanskog i osmanskog turskog jezika, pri gramatičkom opisu “prijedloga” u bosanskom i turskom, smanjena je Berbićevim pokušajem da u turskom pronađe formalne gramatičke korespondente za bosanske prijedloge. Navedeni primjer govori nam o nesvjesnoj želji onih koji kontrastiraju jezike da se takve “praznine” u gramatičkom opisu nadomjesti posuđivanjem elemenata gramatičkog opisa iz onoga jezika u kojem je navedena pojava, kategorija ili klasa riječi detaljnije opisana. Cilj je smanjiti asimetričnost opisa gramatičkih sistema jezika kao globalnih struktura.³⁵⁹ Ta se tendencija prepoznaje i kod Berbića.

No, i logika razvitka gramatičkog opisa jednog jezika teži razvijanju opisa drugih osobitosti određene gramatičke kategorije, ako u opisu izostaje opis neke konkretne pojave, koje tada postaju ne više toliko osobitost samoga jezika koliko su one zapravo osobitost već strukturarno zadatog gramatičkog opisa. U slučaju Berbićeve gramatike navedena se pojava uočava pri opisu *pridjeva* u turskom, gdje se kategorija roda u opisu spominje u svega par rečenica, dok se stupnjevanje i modifikacija pridjevskoga svojstva detaljno obrazlažu. Dakle, u kontrastivnim gramatikama autori (odvojeno ili u okviru određene gramatičke tradicije) često iznađu načina da “praznine” u gramatičkom opisu jednoga jezika smanje i relativiziraju na oba navedena načina, kako možemo zaključiti i na primjeru Berbićeve gramatike.³⁶⁰

6.2.1.4. *Usporedba gramatičkih sistema i/ili gramatičkih tradicija?*

(Relativnost kategorija i postojećih klasifikacija pri kontrastiranju jezika)

6.2.1.4.1. Pri kontrastiranju jezika, sličnosti i razlike možemo istraživati na različitim razinama gramatičkoga opisa. Kada govorimo o djelu *Bosanski turski učitelj*, bitna osobitost Berbićeva uspoređivanja gramatičkog

³⁵⁹ Možda je to jedan od razloga što se pri kontrastiranju jezika lingvisti ponajprije odlučuju za kontrastiranje jezika na sintaktičkoj i/ili semantičkoj razini (op. A. K.). Po našem mišljenju, takve praznine često odvedu u makrolingvističke kontrastivne studije koje pružaju najviše mogućnosti za anuliranje takvih “praznina” u jezičkom opisu dvaju ili više jezika koji se uspoređuju.

³⁶⁰ Vidjeti poglavlje o imenicama, pridjevima, glagolima i prijedlozima.

sistema bosanskoga i turskog jezika jeste usporedba / kontrastiranje različitih gramatičkih tradicija – *južnoslavenske i osmansko-turske*.³⁶¹

6.2.1.4.2. Relativnost kategorije vrste riječi uočava se, kao što je poznato, i pri opisu samo jednog jezika. Međutim, pri kontrastiranju jezika ta relativnost još više dolazi do izražaja, osobito kad se uspoređuju tipološki različiti jezici kakav su bosanski i turski jezik. Pri klasifikaciji riječi na vrste i podjeli vrsta riječi na podvrste, Berbić kreće iz aspekta gramatičke tradicije unutar koje je prethodno izvršena ta klasifikacija. No, klasifikacija riječi u jednom jeziku, osobito pri usporedbi sa sličnom klasifikacijom u drugom jeziku, postavlja i neka suštinska pitanja održivosti ili podesnosti postojeće klasifikacije, pa čak i nominacije te vrste riječi u gramatici, bez obzira na tradicijsku uvjetovanost same nominacije. U Berbićevom slučaju, takva se dilema javlja pri usporedbi opisa zamjenica u bosanskom i turskom jeziku, koja se može formulirati u obliku pitanja: da li zamjenice ili upućenice – bez obzira na to da li se radi o bosanskom ili osmanskom turskom jeziku. Pitanje je univerzalne, općelingvističke naravi.

6.2.1.5. *Intuitivna klasifikacija i kontrastiranje*

6.2.1.5.1. Intuicija u kontrastivnoj lingvistici može biti podsticajna za razvitak kontrastivnog opisa određene kategorije u jezicima koji se opisuju. Na primjeru Berbićeve gramatike, intuitivna klasifikacija vrsta riječi u turskom jeziku uočava se kad Berbić počinje uvoditi “prijedloge” kao novu kategoriju vrsta riječi u opis osmanskog turskog jezika, gdje inače nema takve vrste riječi. Intuicija takve vrste sadrži uvijek određen stepen gramatičke korespondencije kako bi sama klasifikacija bila održivija i prihvatljivija.

6.2.1.6. *Prijevodna ekvivalencija : formalna gramatička korespondencija (pri usporedbi / kontrastiranju jezika)*

6.2.1.6.1. Prijevodna ekvivalencija, čini se, tek je prvi korak ka uspostavljanju formalne gramatičke korespondencije među jezičkim elementima koji se uspoređuju, svjesno i analitički, ili u određenom kontekstu i u Berbićevoj gramatici. Formalna gramatička korespondencija, dakako, jedan

³⁶¹ Vidjeti poglavlja o pridjevima, zamjenicama, glagolima, prijedlozima, česticama, terminologiji.

je od ciljeva svakog kontrastivnog opisa jezika. Za uspostavu formalne gramatičke korespondencije katkad je dovoljno usporediti / kontrastirati iste gramatičke kategorije u jednom i drugom jeziku.

6.2.1.7. *Tertium comparationis*

6.2.1.7.1. Univerzalno obilježje za usporedbu (*tertium comparationis*) pri Berbićevom opisu bosanskog i turskog jezika zavisi od razine na kojoj se određeni jezički elementi dovode u odnos usporedbe. Opći je dojam da pri usporedbi promjenljivih riječi univerzalno obilježje predstavljaju gramatičke osobine / kategorije koje te riječi čine promjenljivim u većoj ili manjoj mjeri. Takve su kategorije roda, broja, vida, stupnjevanja, lica, padeža, vremena, načina i sl. Na osnovu uporednoga opisa jezika u gramatici, uočavamo da nisu sve kategorije vrsta riječi koje Berbić isto imenuje u bosanskom i turskom jeziku podjednako promjenljive. Pri usporedbi nepromjenljivih riječi univerzalno je obilježje i stepen gramatikaliziranosti svake od tih vrsta riječi kako u jednom tako i u drugom jeziku.

6.2.1.8. *Autorovo poznavanje gramatike i kontrastiranje jezika L1 i L2*

6.2.1.8.1. Pri Berbićevoj usporedbi bosanskog i osmanskog turskog jezika uočavamo i neke nedosljednosti u navođenju nekih primjera. No, i pored toga, treba naglasiti sljedeće: Berbić daje vrlo korektan i precizan opis i definiciju samih kategorija i pojava i u bosanskom i u osmanskome turskom jeziku. Konačno, struktura Berbićeve gramatike jasno odražava temeljne nakane njegova rada: *kontrastiranja i uporednog opisa gramatičkog sistema bosanskog i osmanskog turskog jezika unutar okvira tradicija koje omeđuju i ukazuju na način kako to treba, ili se može učiniti, a da gramatika bude općeprihvaćena u najširim čitalačkim slojevima*. Danas njegova gramatika predstavlja pisani spomenik razvoja bosanskohercegovačke alhamijado gramatičke pismenosti, osobito u oblasti opisa bosanskog i turskog jezika. Za turkologiju predstavlja rijedak primjer uporednog opisa osmanskog turskog jezika sa nekim od slavenskih jezika u historiji turskog jezika općenito. Za bosanskohercegovačku historiju gramatičke misli važna je činjenica da je Berbićevo djelo jedna od važnijih gramatika i bosanskog jezika, štampano u 19. stoljeću.

V. ZAKLJUČNA RIJEČ O NAČINU BERBIĆEVE USPOREDBE JEZIKĀ SA METODOLOŠKOGA ASPEKTA

7.0. Način i/ili metoda gramatičkog opisa

Različiti su načini pristupa opisu dvaju ili više jezika u lingvistici. Analiza je osmišljeni postupak koji se teorijski najznačajnije razvio u 20. stoljeću. U prethodnim stoljećima konzistentnost i teorijska misao najčešće se pokušavaju iskazati metodološki, uporednim opisom dvaju jezika, pisanim najčešće u pedagoško-didaktičke svrhe. Zaključci teorijske naravi najčešće izostaju, a umjesto analitičkih zaključaka autori nerijetko pribjegavaju deskripciji fenomena ili pokojim teorijskim pravilom preskriptivne naravi.

7.1. Uvodni dio

7.1.1. Metoda / metod (grčki “*methodos*” = *način, put*) u jeziku obično znači “*način, postupak, put, način postupanja u nekom radu, prema unaprijed određenom redu, za postizanje postavljenog cilja*” (Simeon 1969:I: 816).

Istodobno metoda znači:

- 1) **gotovu shemu** (redoslijed, model, proceduru) po kojoj se odvija neka praktična djelatnost;
- 2) **misaoni (logički) proces i postupak** primijenjen sa ciljem da se što lakše i preciznije sistematski obrade znanstvene činjenice i podaci (znanstvena metoda).³⁶²

Berbićevu metodu (postupak, način) jezičkoga opisa, kao što se vidi i iz ove studije, može se promatrati i kao “gotovu shemu” i kao “misaoni proces”.

³⁶² V. Simeon (1969:I:816).

7.1.2. Unutar određene metode shvaćene donekle i kao “gotove sheme” prepoznamo i druge metode, promatrane sa aspekta vrste i oblika misaone djelatnosti: a) analitičku;³⁶³ b) sintetičku;³⁶⁴ c) induktivnu;³⁶⁵ d) deduktivnu;³⁶⁶ e) komparativnu;³⁶⁷ f) deskriptivnu³⁶⁸ itd. (Simeon 1969:I: 816). Lingvistička metoda ima i posebna ograničenja svojstvena pristupu proučavanja fenomena jezika općenito.

7.2. Berbićeva metoda (način) jezičkoga opisa

7.2.1. Nakon detaljne analize Berbićevog načina jezičkog opisa sa velikom sigurnošću može se reći da je Berbić dao vrlo jasnu “*shemu*” za usporedbu gramatičkog sistema bosanskog i osmanskog turskoga jezika. Shema, bez ikakve razumne sumnje, kao što se vidi iz analize, ima visok stepen sistematiziranosti.

7.2.2. Što se tiče Berbićeve metode iz aspekta vrste i oblika ispoljavanja misaone djelatnosti u opisu jezika, uočava se sljedeće, kako slijedi: a) *analitička* metoda prisutna je uglavnom pri klasifikaciji određenih vrsta riječi i pri opisu njihovih gramatičkih osobina; b) *sintetička* metoda ogleda se u sistematskom prikupljanju i klasificiranju podataka o gramatici bosanskog iz južnoslavenske gramatičke terminologije i o gramatici turskog iz gramatika osmansko-turske gramatičke tradicije 19. st.; c) *induktivna* metoda u Berbićevoj gramatici donekle je zastupljena u različitim primjerima donošenja sudova koji se uopćavaju, premda su takvi sudovi uglavnom unaprijed preuzeti bilo iz južnoslavenske ili, pak, osmansko-turske gramatičke tradicije, dok je malo onih koje Berbić iznosi kao svoje; d) *deduktivna* metoda u Berbićevoj gramatici znatno je rasprostranjenija, kako se vidi iz našeg rada, nego induktivna metoda i ona je, slobodnije rečeno, jedna od temeljnih osobitosti jezičkoga opisa u djelu *Bosanski turski učitelj*; e) *komparativna* metoda prisutna je od prve do posljednje stranice Berbićeva gramatičkog opisa bosanskog i turskog jezika i ona po svojoj usmjerenosti

³⁶³ Koja iz složenih cjelina izdava je istovrsne elemente.

³⁶⁴ Koja izdvojene elemente povezuje u cjeline i sistematizirane komplekse.

³⁶⁵ Koja pojedinačna opažanja povezuje u općenite sudove.

³⁶⁶ Koja opće pravilnosti primjenjuje na pojedinosti.

³⁶⁷ Koja se temelji na usporedbi srodnih činjeničkih područja.

³⁶⁸ Koja se ograničava na opisivanje građe.

uopće nije ni slična komparativno-historijskoj metodi. Nju se u modernoj lingvistici često naziva kontrastivnom metodom. Dakako, i komparacija je dio kontrastiranja jezičkih sistema u širem smislu; f) *deskriptivna* metoda u Berbićevoj gramatici također je jedan od principa pisanja samog djela, i ona je više pedagoški usmjerena nego teoretski.

Intuicija u opisu nekih gramatičkih fenomena metodološki je povezana sa *teorijom o prediktivnosti*, koja je sastavni dio *kontrastivne hipoteze* u modernoj lingvistici.³⁶⁹ Opća osobitost svih metoda “ispoljavanja misaonih djelatnosti” u Berbićevoj gramatici iz aspekta sheme, odnosno koncepcije, jeste plansko kontrastiranje jezika. U lingvistici takva se metoda danas uglavnom naziva kontrastivnom metodom.

³⁶⁹ U širem smislu shvaćeno, možda i njezina preteča.

VI. NAGOVJEŠTAJI ZNANSTVENE KONTRASTIVNE METODE

8.0. Umjesto zaključka

8.1. Budući da nas zanima znanstveno-stručni karakter Berbićeve kontrastivne metode, napomenut ćemo i sljedeće osobitosti gramatičkoga opisa: a) zadovoljavajući stepen objektivnosti, s obzirom na to da daje gramatički opis jednog (L1) jezika na drugom (L2) jeziku, i obrnuto; b) pouzdanost u velikom dijelu gramatičkog opisa, manja pouzdanost na razini prijevodne ekvivalencije; c) preciznost u dijelovima opisa koje preuzima iz postojećih gramatika: preciznost terminologije i opisa, manja preciznost pa čak i neke manje pogreške pri navođenju primjera za gramatikalizirane riječi u oba jezika; d) sistematičnost pri klasifikaciji i navođenju primjera, osobito u opisu bosanskog jezika; e) nedostatak apstrakcije (tj. vlastitih zaključaka), velik stepen konkretizacije / neposrednosti gramatičkoga opisa, odnosno razvijen opis konkretnih gramatičkih pojava i kategorija (razvijen postupak specijalizacije, a donekle zanemaren postupak generalizacije); f) izuzetno razvijen postupak klasifikacije, raspoređivanja istorodnih podataka u sisteme i podsisteme; g) prisustvo tabela i napomena / primjedbi sličnih današnjim fusnotama.

8.2. Taksonomija i klasifikacija opća su osobitost Berbićeva kontrastiranja gramatičkoga sistema bosanskog i osmanskog turskog jezika. Iako taksonomija i klasifikacija već podrazumijevaju odgovarajući nivo postojanja formalne gramatičke korespondencije u gramatičkom opisu jezika, najprisutnija je Berbićeva tendencija pri kontrastiranju, ipak, (znanstveno katkad nesigurna) njegova svojevrsna potraga za formalnom gramatičkom korespondencijom, u kojoj značajno mjesto ima prijevodna ekvivalencija.

U Berbićevim leksikografskim priložima posebno je zastupljena i tzv. *metoda "mozaika"*, koja se stoljećima razvijala u gramatičkim djelima u

širem smislu. Ta se metoda može uočiti gotovo na svakoj stranici djela *Bosanski turski učitelj*. Iz aspekta kontrastivne obrade vježbi u bosanskom i turskom jeziku, može se zaključiti da je iz znanstveno-stručnog aspekta “najslabiji” dio djela *Bosanski turski učitelj* ustvari dio gdje se dvojezično daje tekst (vježbe) na bosanskom i turskom, ne toliko zbog samog nepostojanja razvijene *teorije prevođenja* koja danas ima važno mjesto u studijama kontrastivne naravi, koliko zbog nastojanja da se sintaksa bosanske rečenice u vježbama “podredi” strukturi turske rečenice.

Zbog svega u radu navedenoga, može se zaključiti da je u djelu *Bosanski turski učitelj*, kao i u drugim djelima slične koncepcije i načina opisa, kontrastivna metoda jedan od “temeljnih” načina opisa jezika koji se predstavljaju čitateljima, a njena znanstvenost, u širem kontekstu promatranja, podliježe kriterijima znanosti u pretklasičnom, odnosno klasičnom periodu u razvitku kontrastivnog jezikoslovlja, kako u bosanskohercegovačkom tako i u evropskom i svjetskom jezikoslovlju u drugoj polovini 19. stoljeća. Kada je riječ o lingvističkoj perspektivi u širem smislu, treba reći i to da Berbićevo djelo spada u jedno od “primijenjenih jezikoslovnih” djela s nagovještajima kontrastivne metode u historiji jezikoslovne misli općenito, a osobito u 19. stoljeću. Zbog posebnog značaja za historiju bosanskohercegovačkog jezikoslovlja i gramatičke misli u 19. stoljeću, Berbićevo djelo *Bosanski turski učitelj* još dugo će privlačiti pažnju istraživača alhamijado literature, bosnista, turkologa i jezikoslovaca u najširem smislu te riječi. Valorizacija metode u gramatičkom opisu samo je jedan od aspekata proučavanja navedenog djela.

SAŽETAK

Rad se bavi fenomenom kontrastiranja bosanskog i osmanskog jezika u dvojezičnoj gramatici *Bosanski turski učitelj - Boşnakça Türkçe Muallimi*. Gramatika je objavljena 1893. godine. Autor knjige je Ibrahim Edhem Berbić, rođen 1861. godine u Tuzli. Završio je Vojnu akademiju u Istanbulu i radio u osmanskoj administraciji u Bosni i u nekim mjestima u Anadoliji.

Nakon detaljnije analize Berbićeva djela *Bosanski turski učitelj* došlo se do sljedećih općih zaključaka koji se tiču odabira načina usporedbe jezika, tehnike uporednog opisa maternjeg (L1) i stranog (L2) jezika, širine opisa i dubine uspoređivanja jezičkih elemenata u bosanskom i osmanskom turskom jeziku:

- a) Berbićeva metoda kontrastiranja (L1 i L2) može se okarakterizirati kao “pretklasična” a po nekim elementima i kao “klasična” metoda usporedbe jezika. Ona potvrđuje da je kontrastivna metoda, s različitim stupnjem razvijenosti, bila prisutna u lingvistici i prije njezina terminološkoga utemeljenja;
- b) prema pristupu gramatičkom opisu, Berbićeva gramatika predstavlja školski primjer kontrastiranja dviju tipološki prilično različitih gramatičkih tradicija, na primjeru tipološki različitih jezika;
- c) prema općem pristupu opisivanja jezičkih pojava, Berbićev gramatički opis svrstava se najvećim dijelom u djela tzv. *mikrolingvističke* orijentacije pri usporedbi bosanskog i osmanskog turskog jezika, a u prvome planu je usporedba gramatičkih sistema navedenih dvaju jezika (L1 i L2);
- d) u *Gramatici* se sreću i prožimaju dva osnovna tipa uspoređivanja jezičkih pojava u jeziku L1 i L2: *paradigmatsko* i *sintagmatsko* uspoređivanje;
- e) u Berbićevoj usporedbi bosanskog i turskog jezika ima dosta elemenata “intuitivnog gramatičkog kontrastiranja”;
- f) uspoređivanje jezičkih pojava u *Gramatici* ponekad je parcijalno a ponekad “globalno”, u određenim slučajevima selektivno i sistemsko, odnosno jednosmjerno i dvosmjerno;
- g) *Gramatika* je, u cjelini promatrajući, primijenjenoga karaktera: čak su i teorijske opservacije u funkciji pisanja kontrastivnog opisa dvaju jezika u cilju učenja jezika, za potrebe praktičnog podučavanja jeziku / jezicima;

- h) vježbe u *Gramatici* potvrđuju nerazvijenost teorije prevođenja, tako da imaju isključivo pedagoško-obrazovnu vrijednost pri kontrastiranju i učenju jezika, dok leksikografski prilozi kao dodatak *Gramatici* dodatno skreću pažnju na pedagošku usmjerenost djela *Bosanski turski učitelj*.

Na osnovu općeg uvida u Berbićevo djelo, možemo doći i do sljedećih zaključaka:

- a) Berbić se bavi usporedbom turskog jezika sa bosanskim – dakle, sa opisom najmanje dvaju različitih jezika;
- b) Berbić nije gramatičar deskriptivist koji je pisao samo na jednome jeziku, kakvi su bili brojni jezikoslovci i obrazovani filolozi njegova vremena, a i oni poslije njega;
- c) u Berbićevom opisu jezika ne vidimo želju da se daju opći zaključci o različitim jezicima kojima se bavi, bez obzira na to što i njegov opis bosanskog i turskog jezika predstavlja stanovit doprinos općoj lingvistici;
- d) deskriptivna metoda u Berbićevom opisu jezika tek je dio šire, i po nama značajnije, kontrastivne metode opisa jezičkih pojava u gore već spomenuta dva jezika;
- e) pri uspoređivanju jezikā Berbić nema za cilj utvrditi srodnost među jezicima koje uspoređuje: štaviše, on se uopće ne bavi dijahronijskim nego se bavi sinhronijskim opisom dvaju različitih jezika. Stoga je Berbićevo djelo, naprosto, nužno smjestiti u djela “kontrastivnog usmjerenja.”
- f) širina pojma kontrastivne metode u Berbićevoj gramatici podrazumijeva i upotrebu drugih metoda, ali samo kao pomoćnih, sporednih postupaka, u opisu gramatičkih pojava;
- g) obično se smatra da su začeci kontrastivnih proučavanja bili vezani za područja glavnih evropskih jezika (engleskoga, njemačkog, francuskog i većih slavenskih jezika). Međutim, Berbićevo djelo *Bosanski turski učitelj* u kojem se opisuje bosanski i osmanski turski jezik na stanovit način potvrđuje da se začeci i nagovještaji “kontrastivnih” proučavanja sreću i u djelima koja se bave kontrastiranjem bosanskog i osmanskog turskog jezika. Pošto se radi o tzv. tradicionalnom (negdje i pretradicionalnom) periodu kontrastivnih jezikoslovnih proučavanja u svijetu, ta informacija može biti korisna i za povijest kontrastivnih proučavanja uopće, bacajući posve novo svjetlo i na naše domaće, bosanskohercegovačko jezikoslovlje.
- h) iako u uvodu gramatici Berbić spominje metode, u njegovoj jezičkoj svijesti metoda ima i drugo značenje. Ona je za njega više “način prikupljanja” informacija o jezicima koje opisuje, i raspoređivanje istih, bez razvijenog osjećaja za detaljniju i dublju analizu gramatičkih fenomena.

- i) za ilustraciju važnosti Berbićeva djela dovoljan je podatak da su dvojezične gramatike koncepcije kakva je Berbićeva gramatika na našim prostorima, pa i šire, prava rijetkost. Usudujemo se reći - i u evropskome jezikoslovlju u tom periodu.
- j) Berbićeva je gramatika kontrastivna primarno iz aspekta metode usporednog opisa jezika. Bez obzira na to što se Berbić u svome djelu ne pokazuje kao razvijeni analitičar jezikoslovac, u smislu razvijene *kontrastivne analize* slične današnjim analizama, njegova je *metoda* u tom pogledu bez sumnje “kontrastivna”.

Usporedba jezičkih jedinica, segmenata, klasa i struktura u bosanskom i turskom jeziku unutar Berbićevog dvojezičnog djela *Boşnakça Türkçe Muallimi - Bosanski turski učitelj*, nakon detaljne analize, može se promatrati na:

- *fonetsko-fonološkoj*;
- *ortografskoj*;
- *morfološkoj*;
- *morfonološkoj*;
- *morfosintaktičkoj*;
- *općesemantičkoj*;
- *sintaktičkoj razini*;
- *na razini opisa tvorbe*;
- *opisa leksike u oba jezika (L1) i (L2) i*
- *gramatičke terminologije*.

Što se tiče analize gramatičkih pojava u gramatici, teško je govoriti o kontrastivnoj analizi. S obzirom na metodu usporedbe jezika u gramatici, jasno je da je ona kontrastivna.

SUMMARY

The paper deals with the phenomenon of contrasting the Bosnian and Ottoman languages in the bilingual grammar *Bosanski turski učitelj - Boşnakça Türkçe Muallimi* (Bosnian Turkish teacher). The Grammar was published in 1893. The author of the book is Ibrahim Edhem Berbić, born in 1861 in Tuzla (Bosnia). He graduated from the Military Academy in Istanbul and worked in the Ottoman administration in Bosnia and some places in Anatolia.

Following a more detailed analysis of Berbić's work *Bosanski turski učitelj* (the Bosnian Turkish teacher), we have come to the following general conclusions regarding the author's selection of the way of comparing the languages, the technique of a comparative analysis of the mother tongue (L1) and the foreign (L2) language, the breadth of the description and depth of the comparison of language elements in Bosnian and Ottoman Turkish:

- a) Berbić's contrastive method (L1 and L2) can be characterized as "pre-classical" and, according to some elements, even as a "classical" method of comparing the languages. It confirms that the contrastive method, in varying degrees of its development, was present in the history of linguistics before its formal terminological foundation.
- b) According to the approach to the grammatical description, Berbić's grammar is a school example of contrasting two typologically quite different grammatical traditions, on the example of typologically different languages;
- c) According to a general approach to the description of linguistic phenomena, Berbić's grammatical description is mostly attributed to the works of so-called microlinguistic orientation in the comparison of Bosnian and Ottoman Turkish language, and in the forefront is the comparison of the grammatical systems of the two languages (L1 and L2);
- d) In the Grammar, two basic types of comparing linguistic phenomena in the L1 and L2 languages are found together and permeated: paradigmatic and syntagmatic comparing;
- e) In Berbić's comparison of Bosnian and Turkish, there are many elements of "intuitive grammatical contrasting";

- f) Comparison of linguistic phenomena in the Grammar is sometimes partial and sometimes global and in particular cases selective and systematic, i.e. one-way and two-way;
- g) On the whole, the Grammar is of the applied nature; even the theoretical observations are in the function of writing a contrastive description of the two languages, for the purposes of practical language teaching, ;
- h) The exercises in the Grammar confirm the underdevelopment of the translation theory at the time, and therefore they have exclusively pedagogical-educational value in contrasting and learning the languages, whereas the lexicographic contributions as an annex to the Grammar additionally draw attention to the pedagogical orientation of the work *Bosanski turski učitelj*.

Based on the general insight into Berbić's work, we could come to the following conclusions:

- a) Berbić deals with the comparison of the Turkish language with the Bosnian - therefore, at least with the description of two different languages;
- b) Berbić is not a grammar author who wrote in only one language, which was the case with many grammar authors and educated philologists of his time and those who followed him;
- c) In Berbić's description of the languages, we do not see his intention to give general conclusions about the different languages he deals with, even though his description of the Bosnian and Turkish languages represents a definite contribution to the general linguistics;
- d) The descriptive method in Berbić's description of the languages is only a part of a wider – and more important – contrastive method of describing linguistic phenomena in the two aforementioned languages;
- e) When comparing the languages, Berbić does not aim to establish the similarity between the languages he compares; moreover, he does not deal with the diachronic but with the synchronic description of the two different languages. Therefore, Berbić's work, simply, must be placed in the works of "contrastive nature".
- f) The breadth of the concept of the contrastive method in Berbić's grammar also implies the use of other methods, but only as auxiliary, by-passing procedures in the description of grammatical phenomena;
- g) It is generally considered that the beginnings of contrastive studies were related to areas of the main European languages (English, German, French and Slavic languages). Nevertheless, Berbić's grammar *Bosnian Turkish teacher*, in which the Bosnian and Ottoman Turkish language are compared in a particular way, confirms that the beginnings of con-

trastive studies could also be noticed in the works contrasting Bosnian and Ottoman Turkish language . Since it is about a so-called traditional (somewhat pre-traditional) period of contrastive grammatical studies in the world, this information could also be useful for the history of contrastive studies in general, casting a completely new light on our domestic, Bosnian and Herzegovinian philology.

- h) Although Berbić mentions different methods in the introduction of the Grammar, in his linguistic consciousness the word method has another meaning. For him it is more of a “way of collecting” information about the languages he describes, and deploying that information, without a developed ability for a more detailed and deeper analysis of grammatical phenomena.
- i) To illustrate the importance of Berbić’s work, it is sufficient to note that the bilingual grammars in our region, and even wider, with the concept similar to Berbić’s are a real curiosity. We dare say - even in European philological tradition at that time.
- j) Berbić’s grammar is essentially contrastive from the aspect of the description method of language comparison. Regardless of the fact that Berbić in his grammar does not seem to be an advanced analyst and a philologist, in the sense of the developed *contrastive analysis* similar to present-day analyses, his method is undoubtedly “contrastive” in that regard.

The comparison of language units, segments, classes and structures in the Bosnian and Turkish language in Berbić’s bilingual grammar *Boşnakça Türkçe Muallimi - Bosnian Turkish teacher*, after a detailed analysis, can be observed at:

- phonetic-phonological level;
- orthographic;
- morphological;
- morphonological;
- morphosyntactic;
- general semantic;
- syntactic level;
- at the level of formation description;
- a description of the lexicon in both languages (L1) and (L2) and
- and at the level of grammatical terminology.

Concerning the analysis of grammatical phenomena in grammar, it is difficult to speak about contrastive analysis. Considering the method of comparing the languages in the Grammar, it is evident that it is of contrastive nature.

IZVORI I LITERATURA

A) IZVORI

- Berbić, Ibrahim Edhem (1304/1886): *Hatt-ı Osmânî ile İmlâ-yi Cedîdesi Hâvî Elifbâ-yi Bosnevî – Sa starom i novom jazijom bosanska elifnica*, İstanbul.
- Berbić, Ibrahim Edhem (1311/1893): *Boşnakça Türkçe Muallimi – Bosanski turistički učitelj*, İstanbul.
- Nazima, Ali (1328/1910): *Lisân-ı ‘Osmânî – Sarf u Nahv Kısmı*, İstanbul.
- Cevdet, Ahmed (1311/1893): *Tertîb-i Cedîd-i Kavâ‘id-i ‘Osmâniyye*, İstanbul.
- Ken‘ân, Tâhir (1309/1891): *Kavâ‘id-i Lisân-ı Türkî*, İzmir.
- Kadri, Bergamlı (937/1530) *Müeyyessiret-ül-‘ulûm* (çeviren: Besim Altay, İstanbul 1946), Bergam.
- Kütahyalı, Abdurrahman Hoca (1942): *Mikyâsü-l-lisân ve Kıstâsü-l-beyân* (çeviren: A. Elüve), İstanbul.
- Raşid (1317/1899): *Külliyât-ı Kavâ‘id-i Lisân-ı ‘Osmânî*, İstanbul.
- Rifat, Mehmed (1303/1885): *Kulliyât-ı Kavâ‘id-i ‘Osmâniyye*, İstanbul.
- Sâmi (1303/1885): *Lisân*, İstanbul.
- Zuhdî, Abdullah (1325/1907): *Sarf-ı ‘Osmânî*, İstanbul.

B) SELEKTIVNI POPIS LITERATURE

- Aarts, Flor (1982): *The contrastive analysis debate: Problems and solutions*, in: SAP– XIV.
- Aitchison, Jean (1992): *Comparing languages*, in: Linguistics, London.
- Akerson, Fatma Erkman (1997): Anlam – Çeviri – Karşılaştırma, Bizim dilimizden öteki dile – Öteki dilden bizim dilimize (2. baskı), İstanbul.
- Akgün, Mehmet (2017): *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Bosna Doğumlu Memurlar*, Celal Bayar Üniversitesi: Manisa.
- Altunkaya, Fuat (1990): A brief study on error analysis, Ankara.
- Altunkaya, Fuat (1998): A Contrastive Turkish-English grammar. İstanbul.
- Čaušević, Ekrem (1996): *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb.
- D(ragomanović), J(osip) (1870): Kava‘idi Osmâniye. Pravila otomanskoga jezika (spisao: Mehmed Fuad i Ahmed Dževdet ...), Mostar.

- Di Pietro, Robert J. (1971): *Language structures in contrast*, Rowley, Massachusetts.
- Dimitrijević, Naum (1984): *Kontrastivna analiza maternjeg i stranog jezika učenika*, in: *Zablude u nastavi stranih jezika*, (II izdanje), Svjetlost, Sarajevo.
- Đorđević, Radmila (1982): *Uvod u kontrastiranje jezika*, Beograd.
- Đorđević, Radmila (1983): *Kontekst kao korpus za kontrastivnu analizu i kontrastivna analiza bez konteksta*. Filološki fakultet, Beograd.
- Enkvist, Nils Erik (1984): *Contrastive linguistics and text linguistics*, u/in: TL(SM)CL:PP.
- Filan, Kerima (2000): *Ortografske karakteristike Ljetopisa Mula Mustafe Bašeskije*, POF 49, Sarajevo.
- Filipović, Rudolf (1981): *Kontrastivna analiza u okviru primijenjene lingvistike*, in: *GSDPLJ br. 4–5*, Zagreb.
- Filipović, Rudolf (1984): *What are the primary data for contrastive analysis?*, in: TL(SM)CL:PP.
- Fillmore, Charles J. (1984): *Remarks on contrastive pragmatics*, u/in: TL(SM)CL:PP.
- Fisiak, Jacek (1981): *Some introductory notes concerning contrastive linguistics*, in: CLLT.
- Fisiak, Jacek (ed.) (1990): *Further insights into contrastive linguistics*, Amsterdam.
- Fisiak, Jacek, Maria Lipińska-Grzegorek, Tadeus Zabrocki (1978): *An Introductory English-Polish Contrastive Grammar*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Golubović-Braiek, Ksenija (2003): *Proparticipi – ključ turske sintakse*, Beograd.
- Gussmann, Edmund (1984): *Abstract phonology and contrastive analysis*, u/in: TL(SM)CL:PP.
- Halliday, M. A. K. (1966): *The linguistic sciences and language teaching*, London.
- Handžić, M. (1933): *Književni rad bosansko-hercegovačkih Muslimana*, Sarajevo.
- Hlebec, Boris (1984): *Prevođenje i kontrastivna analiza*, in: P br. 1.
- International Conference on Modern Linguistics and Language Teaching (1971), Budapest.
- Ivić, Vladimir (1997): *Formal/contrastive correspondence and translation equivalence*, in: SRAZ.
- Jackson, Howard (1981): *Contrastive analysis as a predictor of errors, with reference to Punjabi learners of English*, in: CLLT.
- Jahić, Halilović, Palić (2000): *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica.
- James, Carl (1980): *Contrastive analysis*. Longman, London.
- James, Carl (1981): *The transfer of communicative competence*, in: CLLT.
- Janković, Srđan (1989): *Ortografsko usavršavanje naše arebice u štampanim tekstovima (Uticaj ideja Vuka Karadžića)*, u/in: POF 38.

- Jernej, Josip (1981): *Kontrastivnost na području rečenice*, in: GSDPLJ – br. 4–5, Zagreb.
- Kadrić Adnan (1998): “Jedna pedagoško-didaktička manzuma Ibrahima Edhema Berbića”, *Takvim* za 1999, Sarajevo.
- Kadrić, Adnan (1999a): *Jedan pogled na ortografske osobitosti arebice u Bosanskoj elifnici Ibrahima Berbića*, u/in: POF 47, Sarajevo.
- Kadrić, Adnan (1999b): *O nekim osobitostima gramatičkog opisa bosanskog jezika u Berbićevoj gramatici Bosanski turski učitelj*, Zbornik radova
- Kadrić, Adnan (2000): *İlk Karşılaştırmalı Osmanlıca-Boşnakça Grameri*, in: Osmanlı (Cild 9), Ankara.
- Kadrić, Adnan (2003a): *O problematici teorijskog određenja i opisa zamjenica u gramatici “Bosanski turski učitelj” (1893)*, u: Pismo – časopis za jezik i književnost, Sarajevo.
- Kadrić, Adnan (2003b): *O suodnosu padežne i prijedložne semantike u Berbićevom opisu bosanskog i turskog jezika*, u/in: POF 51, Sarajevo.
- Karadža Mevlida (1983): *Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije – Uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji*. Radovi X. Sarajevo.
- Karadža-Garić, M. & Vajzović-Glibanović, H. (1984): *O gramatičkoj terminologiji u djelu Bosanski turski učitelj*, in: GSDPLJ 7–8.
- Klajn, Ivan (2000): *Lingvističke studije*. Partenon, Beograd.
- Korolenko, I. A., Matkovskij I. V., Novak L. A. i Piotrovskij R. G. (1966): *Informacionnaja struktura slova*, in: MS-SISRJ.
- Krzeszowski, Tomasz P. (1980): *On Some Linguistic Limitations of Classical Contrastive Analysis*, in: TACL.
- Krzeszowski, Tomasz P. (1984a): *Tertium comparationis*, u/in: TL(SM)CL:PP.
- Krzeszowski, Tomasz P. (1984b): *Contrastive analysis in a new dimension*, in: CLLT.
- Kühlwein, Wolfgang (1984): *Pedagogical limitations of contrastive linguistics*, u/in: TL(SM)CL:PP.
- Lado, Robert (1964): *Language Teaching*, New York.
- Linguistic Method: Essays in honor of Herbert Penzl* (1979): The Hague.
- Lipińska, Maria (1980): *A Note on Semantic Representation of Lexical Gaps*, in: TACL.
- Lipińska, Maria (1980): *Contrastive Analysis and Modern Theory of Language*, in: TACL.
- Marton, Waldemar (1981a): *Pedagogical implications of contrastive studies*, in: CLLT.

- Marton, Waldemar (1981b): *Some more remarks on the pedagogical use of contrastive studies*, in: CLLT.
- Mihailović, Ljubomir (1970): *Kontrastivna analiza fonoloških sistema*, u/in: Ogledi iz primenjene lingvistike. Beograd.
- Mukattash, Lewis (1984): *Contrastive analysis, error analysis and learning difficulty*, u/in: TL(SM)CL:PP.
- Nowakowski, Mirosław (1980): *The Lexicon and Contrastive Language Studies*, in: TICL.
- Perić, Aleksandar (1981): *Lingvistički model, kontrastivna analiza i prevodilaštvo*, in: GSDPLJ – br. 4–5, Zagreb.
- Riđanović, Midhat (1981): *Učenje kontrastiranjem*, in: GSDPLJ – br. 4–5, Zagreb.
- Rubach, Jerzy (1984): *Rule ordering in phonological interference*, u/in: TL(SM)CL:PP.
- Sajavaara, Kari (1981): *Contrastive linguistics past and present and a communicative approach*, in: CLLT.
- Sanders, Carol (1981): *Recent developments in contrastive analysis and their relevance to language teacher*, in: CLLT.
- Selinker, Larry (1980): *A Brief Re-Appraisal of Contrastive Linguistics*, in: TICL.
- Simeon, Rikard (1969): Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva – I. Zagreb
- Smith, Michael Sharwood (1981): *Contrastive studies in two perspectives*, in: CLLT.
- Solak, Edina (2014): *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Institut za jezik, edicija Posebna izdanja knj. XX, Sarajevo.
- Sridhar, S. N. (1981): *Contrastive analysis, error analysis and interlanguage*, in: CLLT.
- Stančić, Ljiljana (1986): Lingvistička terminologija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Austrougarske uprave, Radovi XII, Sarajevo.
- Sussex, Roland (1980): *The Measurement of Contrast in Contrastive Linguistics*, in: TICL.
- Szwedek, Aleksander (1984): *Some problems of contrastive analysis and text linguistics*, u/in: TL(SM)CL:PP.
- Šabanović, Hazim (1973): Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Sarajevo.
- Štrukelj, Inka (ed) (1989): Uporabno jezikoslovlje, Ljubljana.
- Tipologija i vzaimodeistvie slavjanskih i germanskih jazikov (1969), Minsk.
- Uman L. M. K. (1966): *K voprosu ob ustanovlenii sootvetstvij meždu jazykovymi sistemami (na materiale russkogo i francuzskogo jazykov)*, u/in: MS-SISRJ.
- Van Buren, Paul (1980): *Contrastive Analysis*, in: TICL.
- Victoria A. Fromkin (ed.) (1973): *Speech errors as linguistic evidence*, The Hague.

Zabrocki, Tadeusz (1980a): *Theoretical Contrastive Studies: Some Methodological Remarks*, in: TICL.

Zabrocki, Tadeusz (1980b): *On Cross-Linguistic Argumentation*, in: TICL.

Ždralović, Muhamed (1988): *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, Sarajevo.

KRATICE ČASOPISA, KNJIGA, ZBORNIKA RADOVA

CLLT – *Contrastive linguistics and the language teacher*. Pergamon Press – Language Teaching Methodology Series, Oxford.

GBJ (1890) – Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole (reprint iz 1890.) Maribor 1994.

GBJ (2000) – *Gramatika bosanskoga jezika* (Jahić, Halilović, Palić 2000), Zenica.

GSDPLJ – *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*

MS-SISRJ – *Metody sravniteljno-sopostaviteljnogo izučenija sovremennyh romanskih jazykov*. Akademija nauk SSSR-Institut Jazykoznanija, Moskva.

P – *Prevodilac*

POF – *Prilozi za orijentalnu filologiju*. Sarajevo.

SAP – *Studia Anglica Posnaniensia*

SL – *Slavist-časopis za slavistiku*. Sarajevo.

SRAZ – *Studia Romanica et Anglica Zagrebiensia*, Zagreb.

TICL – *Theoretical issues in contrastive linguistics*. Amsterdam.

TL(SM)CL:PP – *Trends in Linguistics (Studies and Monographs 22). Contrastive linguistics. Prospects and problems*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Indeks važnijih Berbićevih termina korištenih u radu

a) Gramatički termini za opis “bosanskog / hrvatskog / srpskog /
crnogorskog / dalmatinskoga” jezika

a ‘dâd (12a) = brojevi 79, 80, 87, 129

‘âdiyye (64a) = vrsta pridjeva općeg značenja 106, 107, 109, 110, 119, 129, 139

adedî isimler (90a) = brojne imenice

a ‘dâddan hâl u zarf (214a) = prilozi nastali od brojeva 187

a ‘dâd-ı ‘âdiyye (asliyye) (82a) = prosti brojevi 128

a ‘dâd-ı câmi‘a (96a–98a) = zbirni brojevi 129, 139

a ‘dâd-ı gayri mu‘ayyene (96a–98a) = neodređeni brojevi 129, 139

a ‘dâd-ı mürettebe 128

a ‘dâd-ı mürettebe-i vasfiyye (82a) = redni brojevi 129

adedler (90a) = brojevi 133–137, 142

ahvâl-i isim (22a) = padež imenice 48, 89, 102

ahvâl-i kelime/padež (22a) = padež riječi

altıncı tasrîf (206a) = šesta promjena, šesta vrsta glagola 225

altıncısı, mef‘ûlün me‘ah = tvoriteljni (24a) = lokativ (L) 195

aslî olan hurûf-ı cerrler (216a) = pravi prijedlozi 193

asliyye (prosti) (84a) = prosti brojevi 128, 129, 139, 142

asvât (222b) = usklik 79, 80, 163, 202, 203, 237

bâ‘isiyye (220a) = uzročni veznici 199

basîta (zarf u hâl) (213b) = prosti prilozi 186

beşincisi/mef‘ûl nidâ‘î/zvatelni (24a) = vokativ (V) 92

bir heceli sıfatlar (78a) = jednosložni pridjevi 113

Bosna lisanı (116a) = bosanski jezik 17, 46, 178

Boşnak lisanı (20a) = bošnjački jezik 66, 79, 86, 89, 155, 167, 171, 174

Boşnakça (2a) = bošnjački 7, 12, 13, 17, 18, 24, 37, 43, 44, 46, 47, 53, 54, 75,
100, 101, 121, 122, 215, 236

brojevi = *a ‘dâd* (10a) 48, 49, 79, 80, 87, 128–143, 206, 237, 239

cem ‘ (18a) = množina 88–90, 93, 96, 98, 100–102, 109, 148, 149, 151, 179

- cins* (20) = kategorija roda 47, 48, 84, 86
- cins-i bî-taraḫ/bî-taraḫ/srednji* (20a) = s. r. 86, 114, 117, 132, 135, 146, 149, 156, 187, 188
- cins-i mü'ennes/mü'ennes/ženski* (20a) = ž. r. 86, 133, 136, 142, 146, 149
- cins-i müzekker/muški* (20a) = m. r. 107, 108, 109, 114, 136, 142, 146, 149
- cümle* (22a) = rečenica 58, 78, 90, 91, 92, 150, 186
- derece ü tefâvüt – poređenja* (76a) = stupnjevanje/komparacija pridjeva 64, 89, 91, 100, 117, 119, 136, 150, 152, 164, 195
- dördüncüsül/mef'ûlün bih/vinitelni* (24a) = akuzativ (A) 64, 89, 91, 100, 117, 119, 136, 150, 152, 164, 195
- dört 'aded rumûzât* (2a) = četiri akcenta, naglaska 63
- ecnâs-i selâse* (22a) = tri gramatička roda 87
- ef'âl-i 'avniyye/ 'umûmiyye/yardımcı* (116a) = pomoćni glagoli 160
- ef'âl-i gayri şahsiyye/nâkisa* (116a) = različni glagoli 159, 165
- ef'âl-i şahsiyye* (116a) = lični glagoli 160
- eklemeler* (126a) = nastavci 173
- emr-i hâzır = zapov'edni* (120a) = imperativ 169, 171
- eşhâs = lica* (116a) = gramatička lica 80, 83, 84, 86, 90, 128, 135, 146, 149, 150, 166, 167
- etimologija = (87b) etimologija* 45, 48, 56, 76, 77
- ezmine – vremena* (118a) = gl. vremena 160, 166, 167, 174, 177, 223
- Fârisî* (87b) = perzijski 53
- fasliyye* (220a) = rastavni veznici 200
- fi 'l-i gayri hitâmî yahud devâmî* (114a) = nesvršeni glagoli 163
- fi 'l-i hitâmî yahud fi 'l-i merrevî* (114a) = svršeni glagoli 159, 161
- fi 'l-i lâzım/gayr-i müte 'addî* (114a) = neprelazni glagoli 159
- fi 'l-i mutâva 'at/rücû 'î* (114a) = povratni glagoli 159
- fi 'l-i müte 'addî* (114a) = prelazni glagoli 159, 164, 165
- fi 'ller – glagolji* (112a) = glagoli 79, 80, 87, 158, 166, 167, 174, 176, 225
- fi 'llerden teşekkül eden hâl u zarf* (213b) = prilozi koji nastaju od glagola
- francezski* (87b) = francuski 53
- Fransızca* (87b) = francuski 53
- gayr-i aslî olan harf-ı cerrler* (216a) = nepravi prijedlozi 194
- gayri munsarif* (12a) = nepromjenljiv 80, 183, 191, 197
- gayr-i sahîh olan sıfatlar* (74a) = nepravilni pridjevi 119
- glagolji = fi'iller* (10a) 50, 51, 79, 158-162, 165-167, 172-174
- gramatika* (222a) = gramatika 36-38, 43-48, 54, 61, 62, 75, 77, 78, 83, 86, 89, 93, 94, 100, 102-105, 117, 120, 124-126, 130, 141, 148, 157, 159, 161, 163,

- 175, 190, 196, 201, 207, 209, 210, 213-215, 229-233, 235, 237, 239, 241, 242, 244, 246, 248
- hareke* pl. *harekeler* (4a) = samoglasnik, vokalski fonem 56, 65, 66, 69, 73, 74, 123, 130, 189, 210, 242
- harf* pl. *hurûf, hurûfât* (4a) = suglasnik, konsonant 63, 64, 65, 66, 68, 73, 87, 96, 97, 110, 111, 115, 130, 241
- harf-ı istifhâm* (22a) = upitna riječ, upitna zamjenica 90
- hikâyetü-l-hâl fi-l-mâzî/olu prošlo/mâzi-i gayri muhtem* (118a) = imperfekt 167
- hurûfâtın mahrecleri* (4a) = mjesto artikulacije suglasnika 66
- hurûf-ı ‘atıf* (sveze) (219b) = veznici 48, 79, 80, 81, 169, 197, 198, 237
- hurûf-ı cerr – pr’edlozi* (215a) = prijedlozi 48, 79, 80, 131, 135, 152, 190, 191, 192, 193, 236
- hurûf-ı nidâ ve asvât* (12a) = uskllici, uzvici 80
- hurûf-ı savtiyye* (2a) = samoglasnici, vokali 64
- i ‘tibârî olarak müzekker* (20a) = gramatičkoga m. r. 86
- ikinci tebeddül* (37a) = druga deklinacija, promjena imenica ž. r. 97
- ikincisi/izâfet/roditelni* (22a) = genitiv (G) 90
- ‘ilm-i kavâ ‘id* (2a) = gramatika 45, 48, 76, 147
- imenice* = *esmâ’* (10a) 79
- imenitelni/mücerred* (22a) = nominativ (N) 89, 90, 91, 99, 117, 178
- imlâ* (2a) = pravopis 90
- İngilizce* (87b) = engleski 53
- inglezki* (87b) = engleski 53
- inkılâb-ı hurûfât* (35a) = pretvorba/alternacija suglasnika 96
- isimlerden muştakk* (*zarf u hâl*) (213b) = prilozi derivirani iz imenica 187
- isimlerin hâli* (22a) = padež imenica 90, 91
- ism-i ‘âm/ism-i cins/obšta* (18a) = opća imenica 83, 84
- ism-i câmi ‘zbirna* (18a) = zbirna imenica 84, 95, 136
- ism-i hâss/osobna/alem* (18a) = vlastita imenica 83, 84, 89
- ism-i ma ‘nâ/odlična* (18a) = apstraktna imenica 83, 85
- ism-i müfred* (18a) = imenica u singularu 88
- istikrârî* (220a) = v. za potvrđivanje 200
- İtalyanca* (87b) = talijanski 53
- izâfî sıfatlar* (68a) = posvojni pridjevi 107, 119, 126
- kelâm* (2a) = govor 45, 52, 76, 78, 79, 87, 111, 120, 147, 197, 210-212
- kelime* (2a) = riječ 66
- kelime-i istifhâm* (212b) = upitna riječ 184
- kemiyyet – broj* (18a) = gramatička kategorija broja 47, 48, 88, 109
- kitâbet* (2a) = pisanje, grafija 63

korin (87b) = porijeklo, korijen 53

lafz (2a) = izraz, konstrukcija

lafz/kelime (10a) = izrazi različitih vrsta što se koriste u govoru/kelamu nazivaju se lafzom/ili kelimom/riječju 78, 79, 80

Lâtince (87b) = latinski 53

latinski (87b) = latinski 53

lisân = jezik (2a) 17, 21, 36, 44, 45, 46, 53, 58, 59, 63, 64, 66, 71, 76, 79, 86, 89, 155, 167, 171, 174, 178, 210

lisân-ı resmîyye (*Mukaddime*) = službeni, zvanični jezik 59

mâderzâd lisânlar (87b) = maternji jezici (kod Berbića također u značenju *kla-sičnih jezika*) 53

mahlût-ı cins (92a) = "zajednički" rod 137

mahsûsa (64a) = vrsta pridjeva specifikiziranoga značenja 106, 107, 109, 110, 119, 127

materin jezik (*Mukaddime*) = maternji jezik 59, 60

mâzi fi-l-mâzî, mâzi-i etemm/davno prošlo (120a) = pluskvamperfekt 167

mâzi-i gayri mahdûd/prošlo, složeno prošlo (118a) = perfekt 167

mâzi-i mahdûd/skoro prošlo prosto vr'eme/mâzi-i karibe (118a) = aorist 167

med/duga (2a) = naziv za akcenat u riječima *snaga, duga* 64, 68, 74

medhul/umetak (128a) = infiks, umetak 68, 74, 174

medhûl olmiyan isimler (42a) = imenice sa množinom bez umetaka/infiksa (*medhûl*) -ev-, -ov-; tj. imenice sa kratkom množinom 98

müfred (18a) = jednina, singular 87, 88, 90, 98, 109, 117, 132, 135, 136, 142, 145, 148, 179

mulhak-ı sıfatı = *sprežni prid'ev* (132a) = trpni gl. pridjev, particip pasivni 52

munsarif (12a) = promjenljiv 80

mürekkebe (*zarf u hâl*) (213b) = složeni prilozi 186, 193

mustakbel-i mutlak/buduće (120a) = futur 167

müştak-ı sıfât-ı izâfîyye (68a) = pridjev pripadanja 108, 121

müştak-ı sıfât-ı izâfîyye (68a) = priložni izvedeni pridjevi (mjesto i vrijeme) 108

mütekellim me'a l-gayr (106a) = 1. l. mn. 146, 147, 148

mütekellim vahdeh (106a) = 1. l. jd.

mutme'ic (2a) = naziv za akcenat u riječi *dug, rug* 64, 68, 74

nar'ečice = *zarf u hâl* (10a) 48, 52, 79, 182, 183

nastavci (126a) = nastavci 50, 52, 89, 94, 119, 121, 149, 173, 174, 177, 191, 193, 195

neizvedene/câmid imenice (35a) = osnovne imenice 95

nemački (87b) = njemački 53

persiski (87b) = perzijski 53

- pr'edlog* = hurûf-ı cerr (10a) 79
- prid'evi* = sıfât (10a) 47, 48, 79, 106, 108, 110, 112, 113, 121, 122, 123
- priglasice, rumûzât* (4a) = akcenti, naglasci, oznake za akcente/naglaske 47, 48, 56, 63, 68
- r'ečnik* (*Mukaddime*) = rječnik 58, 59, 60
- reddiyye* (220a) = suprotni veznici 99
- rođeni jezici* (87b) = klasični jezici (kod Berbića *arapski, starogrčki i latinski*) 53
- sadasız harf* (22a) = suglasnik 87, 93, 109
- sarf ve nahv* (2a) = morfologija i sintaksa 44, 45
- şartıyye* (220a) = namjerni, pogodbeni, uslovni veznici 199
- sayı* (82a) = broj 48, 80, 128, 129, 130, 135, 138, 143, 236
- ses* (2a) = glas 63, 64
- şidde/oştra* (2a) = oznaka za akcenat u riječi *gora* (lošija) 64, 68, 74
- sıfât* (62a) = pridjevi 47, 48, 56, 78, 79, 80, 86, 106, 107
- sıfât-ı 'âdiyyenin vezn-i basîti* (*prosti vid*) (68a) = neodređeni vid običnog pridjeva 110, 117
- sıfât-ı hakîkiyye* (74a) = stvarni pridjevi (konkretni) 119
- sıfât-ı mahsûsanın vezn-i mu'ayyenî/sîga-i mu'ayyenesi* (*određeni vid*) (68a) = određeni vid pridjeva 110, 117
- sıfat-ı mübâlega* ili *prevoshodni* (76a) = superlativ 111, 113
- sıfat-ı tefzîl* ili *sıvânetelni* (76a) = komparativ 108, 111, 113
- sıfâtların taksîmi* (64a) = klasifikacija pridjeva 106
- sîga* = način (120a) = način 170, 171, 173
- sîga-i gayri mu'ayyen* = *neodređeni fi'il* (120a) = infinitiv 170, 178, 179
- sîga-i mu'ayyen* = *određeni* (120a) = određeni način, indikativ 110, 117, 175, 179
- sintaksa* (87b) = sintaksa 53, 76, 210, 211, 215, 250
- Sırb lisânı* (2a) = srpski jezik 63, 64
- siyâk ma'naları* (2a) = kontekstualna značenja 63
- starogrčki* (87b) = starogrčki 53
- sunûf-ı kelimât* (10a) = klasifikacija riječi 79
- surjanski jezik* (87b) = surjanski 53
- Süryânî lisân* (87b) = surjanski 53
- sveze* = hurûf-ı 'atf (10a) 48, 52, 79, 80, 81, 169, 197, 198, 200, 205, 236
- tâbi'ıyye* (221a) = dopusni veznici 199
- taksîm-i kelam* (10a) = podjela govora/izreke s obzirom na vrste riječi 79
- talijanski* (87b) = talijanski 53
- tarz-ı tekellüm* (4a) = način (iz)govora (kod Berbića način izgovora jata) 65, 66
- terfîkler* (220a) = veznici pridriživanja, združeni veznici 198
- tez/kratka* (2a) = oznaka za akcenat u riječi *rosa* 64, 68, 74

Türki (87b) = turski 44, 53

turski (87b) = turski 53

u razgovoru napisana d'ela (*Mukaddime*) = konverzaciona djela, gramatike, priručnici 58, 60

üçüncü tebeddül – cins-i mutavassıt (52a-62a) = treća deklinacija, promjena imenica s. r. 100

üçüncüsü/mef'ûlün leh/datelnı (24a) = dativ (D) 91

umûmî sıfatlar (68a) = pridjevi koji općenito govore o osobini i kvalifikaciji nečega 108

usklik = *asvât* (10a) 70, 163, 179, 202, 203, 236

Yunânî (87b) = grčki 53

zamân-ı hâl/sadaşnje vr'eme (118a) = prezent 163, 168, 175, 179

zamâyir (100a) = zamjenice 48, 79, 80, 144, 145, 146, 147, 150, 156

zamâyir = *zamenice* (10a) = zamjenice 146

zamâyir-i işâretiyye/ism-i işârat (110a) = pokazne zamjenice 146

zamâyir-i istiîfhamiyye (104a) = upitne zamjenice 146

zamâyir-i lâzime-i merci'yye/mübhem (102a) = povratne zamjenice 145, 150

zamâyir-i mevsûla/ism-i mevsûl (110a) = odnosne zamjenice 146

zamâyir-i milkiyye (prisvojne) (106a) = prisvojne zamjenice 146

zamâyir-i nesebiyye (106a) = priložne zamjenice 145

zamâyir-i şahsiyye (100a) = lične zamjenice 146

zamîrlerden teşekkül eden hâl u zarf (214a) = prilozi koji nastaju od zamjenica 187

zammlar (126a) = nastavci 170, 174, 207, 224

zarf u hâl – nar'eçice (212a) = prilozi 52, 79, 80, 108, 131, 138, 143, 182, 183, 186, 236

zarf-ı mekân (212a) = prilog za mjesto 184

zarf-ı zamân (212a) = prilog za vrijeme 184

b) Gramatički termini za opis osmanskoga turskoga jezika

a'dâd (48b) = brojevi 79, 80, 87, 128

a'dâd-ı mürettebe/redni brojevi/a'dâd-ı vasfiyye (48b) = redni brojevi 128, 129

broj/kemiyyet (24b) = kategorija broja 47, 48, 88, 109, 116, 166, 167

brojevi (44b) = brojevi kao vrsta riječi 48, 49, 61, 79, 80, 87, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 206, 236, 238

cümle-i ismiyye (68b) = imenska rečenica 146, 211

çiniteljîfâ'il (202b) = subjekt gl. rečenice 50, 51, 146, 162, 165, 166, 179, 180, 212

çuveni nesavrşeni prelaznici/müte'addî semâ'î nâkıs (98b) = gl. sa jednim objektom 164

čuveni prid'evi "semâ 'î" ili *aslî* (35b) = osnovni, neizvedeni pridjevi 106, 121, 173

čuveni savršeni prelaznici/müte 'addî semâ 'î kâmil (98b) = gl. sa dva objekta 163, 164

dateljni/mef'ûlün leh (26b) = dativ 92, 104

debloviti glagolji/zât-ı fî 'l (86b) = glagoli koji imaju promjenu kroz vremena 159

dočetak (22b) = nastavak, sufiks 85, 91, 93, 94, 110, 112, 115, 116, 122, 123, 129, 131, 134, 135, 146, 148, 149, 151, 165, 204, 211, 212

družne z./zamîr-i müşâreket (76b) = recipročne, uzajamno-povratne zamjenice 147

društveni način/müşâreket (94b) = reciprocitativ 167

dugi teški samoglasnici (2b) = dugi vokali (iza "krupnih" harfova) 64, 69

elfâz (*Mukaddime*) = izrazi, konstrukcije 58, 59, 78

elfâz-ı mürekkebe (8a) = složenice 208

farbeni prid'ev (42b) = pridjevi koji označavaju boje 107, 122, 123

fer 'i fî 'l فرغ فعل /*stup glagola* (18b) = 78, 79

fî 'l فعل /*glagolj* (18b) = glagol 56, 78, 79, 212

gâ'ib/treće lice (78b) = 3. l., tj. lice odsutnoga 147, 148, 159, 166

glagolska izreka (202b) = glagolska rečenica 211

glagolske z. (zamîr-i fî 'lî) (52b) = lični nastavci II. tipa 145, 146

glagolski spojници stanja (hâl)/müte 'allekât-ı fî 'l (202b) = izrazi i konstrukcije u Berbićevom opisu turske gramatike koji imaju uglavnom funkciju adverbna za način, iako katkad mogu imati i predikatsku funkciju 212

govor/kelam (202b) = govor, diskurs 52, 76, 78, 79, 87, 111, 120, 147, 197, 210, 211, 213

grkučasto (h) (6b) = grafem *ha* 70, 74

grlski (.) 6) ع b) = grafem *'ayn* 70

hareke (samoglasnici) (4b) = samoglasnici 56, 65, 66, 69, 73, 74, 123, 130, 241

harekeli, harekelejisâtî (4b) = vokaliziran, vokalizirani 168

harf/slovo (2b) = slovo, grafem, fonem 49, 63, 64, 65, 66, 68, 73, 87, 96, 97, 110, 111, 113, 114, 115, 130, 132, 134, 136, 152, 156, 157, 194, 241

harfler (suglasnici) (4b) = suglasnici, konsonanti 47, 64, 65, 66, 73, 87, 90, 109, 113, 132, 190

hikâye-i hâl/pr'epov'edno sadašnjje vr. (164b) = imperfekt na *-(i)yordu* 168

hikâye-i mâzi-i naklî/prošlo pr'epov'edno (162b) = pluskvamperfekt na *-miş+ti* 168

hikâye-i mâzi-i şuhûdî/pr'epov'edno skoro prošlo (158b) = pluskvamperfekt na *-di+ydi* 168

hikâye-i mustakbel/prepov'edno buduće vr. (164b) = futur perfekta na -(y)

acak+ti 168

hikâye-i muzâri 'pripov'edno trpno/trajno vr. (166b) = imperfekt na -rdi 168

ilm-i sarfletimologija (2a) = morfologija, tvorba 45, 48, 56, 72, 76, 77

umatelni/mef'ûlün fiḥ (33b) = lokativ 90, 99, 104, 150, 192

imenica činitelja i učinjenika (ism-i fâ'l ve ism-i mef'ûl) (122b) = particip aktivni i pasivni 180

imenica vrlog činitelja (mubâleğa-i ism-i fâ'il) (122b) = intenzivirani oblik participia aktivnog u osmanskome 180

imenice mrtve/ism-i câmid (20b) = nederivirane, neizvedene imenice 84, 95

imenice obšte/ism-i 'âm/ism-i cins (20b) = opće (apelativne) imenice, imenice vrste i sl. 83, 84, 89, 95, 96

imenice osobne/ism-i hâss/'alem (20b) = vlastite imenice 83, 84

imenice vremena/ism-i zamân (24b) = imenice vremena 56, 85

imenice zanata ili radnji (22b) = imenica zanimanja 85

imenička izreka (cümle-i ismiyye) (202b) = imenska rečenica 146, 211

imenični i prid'evni neodređenici (92b) = masdari derivirani od imenica i pridjeva 159

isim اسم /imenica (18b) = imenica 47, 56, 69, 78, 79, 80, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 101, 104, 106, 116, 132, 134, 135, 136, 138, 142, 143, 158, 187, 236

ism-i fâ'il اسم فاعل /sadašnji prid'ev (18b) = particip aktivni, često gl. prilog sadašnji kod Berbića 56, 79, 85

ism-i iṣâret اسم اشارت /ukazna zamenica (18b) = pokazna zamenica 56, 78, 79, 144, 147, 148

ism-i mef'ûl اسم مفعول /prošli prid'ev (18b) = particip pasivni, često gl. prilog prošli kod Berbića 56, 79, 95, 180

istikbâl/buduće vr. (142b) = buduće vrijeme 168

izreka (26b) = rečenica 52, 90, 198, 211-213

izreka/džumle (202b) = rečenica 52, 211

izvodene ism-i muṣṭakk imenice (20b) = derivirane imenice 84

jasni (izâfet beyâniyye) rotiteljnik (28b) = ime u genitivu 93

ječni glagolji/müsbîṭ (120b) = afirmativni oblik glagola 160

jednina/müfred (24b) = jednina, singular 87, 88, 90, 93, 96, 109, 117, 132, 145, 148, 149, 179

kadanji način (sîga-ı tevkîtiyye) (148b) = kondicional

končani način (sîga-ı intihâ'îyye) (148b) = gerundiv na -(y)ıncal/-(y)ince

korjeniti glagolji/asl-ı fî'l (84b) = punoznačni glagoli

krajna skopčana slova (4b) = grafemi na kraju riječi

- kratki (lahki) samoglasnik* (2b) = kratki vokal
- lične z. (zamîr-i şahsî) ili (zamîr-i munfasıl)* (52b) = lične zamjenice “što lica imena zamenjuju” 146
- mâzi-i nakli/vr. prošlo* (138b) = perfekt na *-miş* 168
- mâzi-i şuhûdî/vr. skoro prošlo* (138b) = perfekt na *-di* 168
- međuskopčana slova* (4b) = grafemi u sredini riječi
- mjestne imenice/ism-i mekân* (22b) = imenice mjesta 85
- mjestni prid'ev/sıfât-ı temkîniyye* (42b) = pridjevi koji govore o mjestu 48, 108, 122
- moćni glagolji/fi'l-i iktidârî* (118b) = posibilitativ 160
- moralni glagolja način* (136b) = necesitativ 168
- moralni način* (136b) = necesitativ 168, 169
- mübhemât میهمات /povratnici* (18b) = neodređene riječi (neodređene i povratne zamjenice) 56, 78, 79, 144
- muhâtab/drugo lice* (78b) = 2. l., tj. lice sugovornika 147, 148, 160, 166
- mütekellim me'a l-gayr* (78b) = 1. l. množine (‘govornik sa ostalim’)
- mütekellim vahdeh/prvo lice* (78b) = 1. l. jd., lice govornika (tj. ‘govornik sam’)
- 146, 147, 148
- muzârî /trpno vr.* (142b) = prezent na *-r* 164
- najviše poznati čuveni dvojci – senâ'î* (204b) = najfrekventniji tur. glagoli sa dva korjenita suglasnika 55
- nalični roditelni izâfet-i teşbîhiyye* (30b) = vrsta genitivne konstrukcije u osmanskome 95, 158, 159
- nalikovac glagolja/şibh-i fi'l* (84b) = riječi u osmansko-turskom i sa imenskim i sa glagolskim svojstvima pri čemu pretežu svojstva glagola 48
- nalikovni dočetcî/edevât-ı teşbîhiyye* (199b) = vrsta čestica u osmanskome 205
- nar'ećenici = kinâyât* (50b) = upućenice, upućivačke riječi 48, 49, 144, 153, 154, 157, 236
- nar'ećice/zarf u hâl* (189b) = prilozi 48, 52, 79, 80, 108, 131, 138, 143, 182, 183, 186, 236
- neodređene z./zamîr-i mübhem* (54b) = neodređene zamjenice 147, 165
- neodređeni glagolj* (118b) = masdar 166
- neodređenik (masdar)* (20b) = masdar 50, 51, 84, 159, 166, 172, 173, 178, 179, 180
- neoznačena (nekire) imenica* (20b) = neodređena imenica 85, 91, 92
- neoznačene z./mübhemât/povratne/zamîr-i lâzım* (78b) = posvojno-povratna zamjenica *kendi* 147
- nepr'elazni glagolji/fi'l-i lâzım/gayr-i müte'addî* (96b) = intransitivni, neprelazni glagoli 159

nerazborne z. (mübhemât) (50b) = neodređene zamjenice 144

neskopčana slova (4b) = grafemi koji stoje samostalno, izvan riječi 70

neslučene z./munfasıla (52b) = nesvezane, samostalne z. 145, 146, 151

niječni dočetci/edevât-ı menfiyye (199b) = vrsta čestica u osmanskome jeziku 205

niječni glagolji/menfi (120b) = negativni oblik glagola 160

obširni prid'evi (sıfât-ı tefsiliyye) (39b) = komparativ pridjeva u turskom jeziku 116

obšti/pomoćni glagolji/fi 'l-i 'âm (106b) = pomoćni glagoli 160

od dijelni broj/a dâd-ı tevzi'yye (48b) = dijelni, distributivni brojevi 128, 139

odlagatelni/mef'ûlün 'anh (33b) = ablativ 97, 100, 150

odlične imenice/ism-i ma'nâ (20b) = apstraktne, mislene imenice 83, 85

opažne ili stvarne imenice (20b) = konkretne imenice 83

osobni glagolji/fi 'l-i hâss (104b) = punoznačni glagol 160

padež (26b) = padež 48, 49, 50, 87, 89, 91, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 110, 116, 117, 118, 120, 132, 134, 136, 137, 143, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 158, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 229, 236, 244

početni način (sîga-i ibtidâ'yye) (149b) = gerundiv vremena na -(y)alı 170

podlog (202b) = subjekt 48, 56, 90, 91, 93-97, 145, 156, 178, 182, 190, 210-212

podlog (muzâf ileyh) (28b) = prvi član genitivne konstrukcije

podlog/müşned ileyh ili podmet/mübtede' (26b) = tema iskaza (upravni član iskaza), subjekt 56, 90, 182, 190, 210, 211

poređenje (tesâvî yahud tefâvüt) (39b) = stupnjevanje/komparacija pridjeva 110, 114

potvrđenja (te'kîd) ili mühmelât (37b) = opis modifikacije stupnja pridjevskoga svojstva 110, 114

povišni glagolji (mezîd fih) (86b) = dvojni, trojni, četverni glagoli (sa proširenom osnovom) 174

povratni glagolji/fi 'l-i mutâva 'at/rüçû 'î (96b) = refleksivni glagoli 159

poznata (ma'rifa) (20b) = određena imenica 84

pr'edlozi (hurûf-ı cerr) (187b) = u Berbićevoj gramatici gramatičke riječi za iskazivanje bosanskih prijedložnih značenja u osmanskome jeziku 48, 79, 80, 134, 135, 152, 190, 191, 192, 193, 236

pr'elazni glagolji/fi 'l-i müte'addi/pr'elaznici (96b) = tranzitivni, prelazni glagoli 159, 164, 165

pravilni (kiyâs) glagolji (92b) = izvedeni glagoli 106, 121, 159, 163, 164, 173

pravilni (müte'addi kiyâsî) prelaznici (98b) = derivirani prelazni glagoli 163

- prelazni dočetak (edât-ı ta'diyye)* = sufiks za faktitiv-kauzativ u osmanskome jeziku
- preobšta imenica* (20b) = opća, neodređena imenica u najširem smislu 84, 85
- pretežni prid'ev (ism-i tefzîl)* (42b) = superlativni oblik pridjeva u turskom jeziku 115
- prid'ev (sıfat)* (35b) = pridjev 47, 48, 56
- prid'evnik (mevsûf)* (35b) = ono što se opisuje pridjevom 106, 109
- prilog* (202b) = predikat
- prilog (muzâf)* (28b) = drugi član genitivne konstrukcije 93, 94, 96, 98, 145, 146, 156, 178, 179
- prilog/müşned ili prirok/haber* (26b) = rema, predikat 91
- priložne imenice/ism-i mensûb* (35b) = riječi pridjevskoga značenja izvedene od imenica 48, 107
- priložne z. (zamîr-i izâfî) ili (milkiyye)* (52b) = posvojni sufixi sa značenjem posvojnih zamjenica u b/h/s jeziku 145, 146
- priložni prid'ev* (37b) = pridjev koji "znači neko pripadanje" 107, 121, 122
- prilučne z. (zamîr-i nesebî)* (52b) = lični nastavci/oblici pom. gl. *imek* (u prezentu), tj. lični nastavci I. tipa 145, 146, 151
- prisvojne z. (zamîr-i vasfî)* (52b) = zamjenica *ki* u relaciono-prisvojnome odnosu sa prethodnom riječi ili izrazom 145, 146
- promena glagolja = tasrîf-i ef'âl* (130b) = konjugacija glagola 167
- prosti brojevi (a'dâd-ı asliyye)* (44b) = osnovni brojevi 128, 129, 132, 137, 139, 142
- prosti glagolji (mücerred)* (86b) = glagoli sa "jednovitom osnovom" 174
- prvi padež/imeniteljni/mücerred* (26b) = nominativ 89, 90, 95, 99, 100, 103, 117, 119, 133, 134, 136, 150, 178
- r'eč* (2a) = riječ 45, 58, 59, 66, 70, 78, 79, 83, 84, 86, 91, 97, 106, 109, 110, 111, 125, 128, 144, 149, 166, 182, 190, 197, 211
- razbijeni brojevi/a'dâd-ı kesriyye* (48b) = razlomački brojevi 128, 131, 139
- rivâyet-i hâl/pričano sadašnje vr.* (168b) = kod Berbića nesvršeno prošlo (sadašnje) vrijeme, najčešće se koristi za iskazivanje subjektivne modalnosti 168
- rivâyet-i mâzi-i naklî/pričano prošlo vr.* (168b) = a) (pluskvam)perfekt na -miş+miş, tj. oblik za iskazivanje dubitativa ili modalnosti pri iznošenju sumnje i rezerviranosti prema sadržaju iskaza; b) neosvjedočena modalnost; c) kod Berbića se prevodi bosanskim pluskvamperfektom (168b). 168
- rivâyet-i mâzi-i şuhûdî/pričano prošlo vr.* (168b) = "pričano" prošlo osvjedočeno vrijeme kod Berbića 168
- rivâyet-i mustakbel/pričano buduće vr.* (180b) = najčešće oblik za iskazivanje subjektivne modalnosti prema radnji u budućnosti 168

- rivâyet-i muzârî* /*pričano trpno/trajno vr.* (170b) = subjektivna modalnost prezenta na -r, kod Berbića imperfekt za iskazivanje trajne i uobičajene radnje u prošlosti koja i sad traje 168
- rod/cins* (24b) = kategorija roda 47, 49, 50, 84, 85, 86, 87, 88, 93, 97, 100, 102, 104, 105, 108, 109, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 125, 127, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 155, 158, 166, 167, 175, 177, 178, 236, 242, 245
- roditelni/izâfet* (30b) = genitiv 80, 89, 90, 92, 93, 95, 97, 99, 101, 117, 126, 135, 136, 149, 150, 194, 195
- roditel'nik* (28b) = ime u genitivu 93
- rodovi/ecnâs* (52b) = rodovi 87, 118, 149
- samoglasni harfovi* (*hurûf-ı imlâ*) (26b) = pomoćni harfovi/suglasnički grafemi koji služe za obilježavanje dugih vokala 96, 97
- samoglasnici* (= *hareke*) (4b) = samoglasnici, vokali 48, 56, 64, 65, 66, 87, 98
- sıfat* صفت /*prid'ev* (18b) = pridjev 48, 51, 56, 78, 79
- sıfat-ı müşebbehe* صفت مشبهة /*neprelazni prid'ev* (18b) = uglavnom opisni, kvalifikativni pridjevi 56, 79, 107
- slučene zamenice/zamâyir-i muttasıla* (52b) = spojene z., nesamostalne 145
- smanjena imenica/ism-i tasgîr* (24b) = umanjenica 85
- spojeni način/sîga-i sila* (183b) = proparticipski oblici na -*dık* i -*acak* 171
- sprva skopčana slova* (4b) = grafemi na početku riječi 70
- srčani glagolji/ef'âl-i kulûb* (106b) = glagoli "samo umnim osjećajem što se daju znati" 50
- stepen* "previšni (*mübâlaga*) (42b) = semantičko-sintaktički modificirana/intenzivirana pridjevska sintagma u turskom jeziku 115, 186
- stupoviti glagolji/fer 'i fi 'l* (86b) = "pridjevi načina" izvedeni iz glagola i sl. oblici (nazivaju se još i *sîga, način, forma*; 86b) 159
- suglasnik* (2b) = suglasnik, konsonant 49, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 73, 87, 95, 96, 97, 98, 100, 108, 117, 130, 242
- suvišni prid'ev* (*sıfat-ı ifrâtiyye*) (39b) = superlativ 113, 114
- svezel/hurûf-ı 'atıf* (190b) = veznici 48, 79, 80, 81, 169, 197, 198, 236
- svežnik* (201b) = veznik (pravi veznik ili kakva druga riječ/morfem u funkciji veznika) 199, 211
- svojstveni pridev* (*sıfat müşebbehe*) (122b) = pridjev svojstva, opisni pridjev 180
- svršeni glagolji* (106b) = perfektivni, svršeni glagoli 161
- trajni glagolji* (106b) = imperfektivni, nesvršeni, trajni glagoli 161
- trpni glagolji/fi 'l-i mechûl* (116b) = pasivni glagoli 166
- tvoritelni/mef'ûlün me'a* (33b) = instrumental 90, 99
- ukazna zamenica* (*ism-i işâret*) (50b) = pokazna zamjenica 56, 78

ukazne z./ism-i işâret (70b) = pokazne zamjenice 146
umaljeni prid'ev/sıfât-ı taklîliyye (37b) = pridjevske umanjenice 48, 108, 121
upitne z./mübhemât-ı istifhâmiyye (78b) = upitno-odnosne zamjenice 147, 152
usklici/asvât (190b) = uzvici, usklici 48, 52, 79, 80, 163, 164, 202, 203, 236, 238
uzrokne r'eçice/edât-ı ta'lîl/dopunci (193b) = vrsta čestica u osmanskome jeziku 205
važni glagolj/fi'l-i imtizâcî (132b) = optativ 50, 169
važni glagolja način (136b) = optativ 168, 169
vijestni doçetak -dir (26b) = predikativna kopula *dir* 91
vinitelni/mef'ûlün bih (26b) = akuzativ 89, 91, 100, 117, 119, 136, 150, 152, 164, 195
vinitelnikov doçetak (28b) = akuzativni nastavak imenice 93
viniteljnik neoznačen (nekire) (26b) = imenica u neodređenom akuzativu 91
vlastični (izâfet lâmiyye) roditeljnik (28b) = vlastito ime u genitivu, posesivni genitiv 93
vrste r'eçi (18b) = vrste riječi 78, 79
za opomenu i prijetnju r'eçice/edât-ı tenbîh (192b) = vrsta čestica u osmanskome jeziku 205
zamân-ı hâl/sadašnje vr. (140b) = sadašnje vrijeme 167, 168, 169, 175
zamenica (52b) = zamjenica 49, 50, 56, 78, 84, 144, 146, 149, 156, 266
zamîr/muzmer (50b) = zamjenica 56, 78, 79, 144, 145, 146, 153, 157, 187, 206, 236
zamîr ضمير/zamenica (18b) = zamjenica
zamiyyât-ı intihâ'iyye (4a) = kod Berbića sufiksi za tvorbu koji se domeću na kraj riječi 208
zapovidni glagolja način (136b) = imperativ 168
zapovidni način/emr-i hâzır (130b) = imperativ 169
zbirna imenica/ism-i câmi' (20b) = zbirna imenica 84, 101

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6).09 Berbić I.E.

811.163.4*3'36

811.512.161'36

KADRIĆ, Adnan

Kontrastivna metoda u opisu bosanskog i turskog jezika u Bosni u 19. stoljeću : bilingvalna gramatika Bosanski turski učitelj Ibrahima Edhema Berbića / Adnan Kadrić. - Sarajevo : Institut za jezik : Orijentalni institut, 2018. - 270 str. : ilustr. ; 25 cm. - (Edicija Radovi / Institut za jezik ; knj. 21) (Posebna izdanja / Orijentalni institut)

Bibliografija: str. 251-256. - Registar.

ISBN 978-9958-620-35-5 (Institut za jezik)

ISBN 978-9958-626-41-8 (Orijentalni institut)

COBISS.BH-ID 25889030

انا = داجوو
 بال = دسترانه
 سلوغ هر
 وسام جهل
 وتروو هجو
 غراد مهر
 راقا قهر
 فهم = رازوم
 ساسا موغلاسنم
 نه = بابا
 دولرنا - پوتوق
 دوه = قامرلا
 ساسو غلاسنم
 له = پولاق
 وجه = وراز
 ساسو غلاسنم
 يم = زوب
 يدان = يول
 كيل = الموواچا ليل
 م = ورنو ني
 ساسامو غلاسنم
 ايب = قوناچاچ
 پوسو بيز = شيلو
 فيل = سلون ديب
 زاقون، ديز = قولصنو قيل
 ديج = واتار، ريش = براد، سيم
 چالوال، آوى = پچيلا ثاني، دروغو
 صالى وتوراق طاري = بودوشلو
 قارى = ژانا ماوى = پلاوو
 ساسو غلاسنم

اولييا Avlija
 اغا Aga
 اسا asa
 ار ارباناج arbanac
 اذان ezan
 امينا emina
 اسپاپ espap
 اوروپا erende evropa
 اوان ایتالیا ivan
 انگلنز imman
 ویا o
 وورو ویا olovo
 ویا o
 ویا u
 ویا ugalj
 ویا b
 ویا biba
 بوينا boja
 بوينا bosna
 ویا p
 پاتکا patka
 پوسکا puska
 پیرا pile
 پیرا pero
 پیرا tama
 پیرا tuna
 پیرا dz
 پیرا dzavo
 پیرا dzubre
 پیرا dzilka
 پیرا dzino

انا = داجوو
 بال = دسترانه
 سلوغ هر
 وسام جهل
 وتروو هجو
 غراد مهر
 راقا قهر
 فهم = رازوم
 ساسا موغلاسنم
 نه = بابا
 دولرنا - پوتوق
 دوه = قامرلا
 ساسو غلاسنم
 له = پولاق
 وجه = وراز
 ساسو غلاسنم
 يم = زوب
 يدان = يول
 كيل = الموواچا ليل
 م = ورنو ني
 ساسامو غلاسنم
 ايب = قوناچاچ
 پوسو بيز = شيلو
 فيل = سلون ديب
 زاقون، ديز = قولصنو قيل
 ديج = واتار، ريش = براد، سيم
 چالوال، آوى = پچيلا ثاني، دروغو
 صالى وتوراق طاري = بودوشلو
 قارى = ژانا ماوى = پلاوو
 ساسو غلاسنم

